

ASOCIAȚIA SLAVIȘTILOR DIN ROMÂNIA

ROMANOSLAVIC **R**

Serie nouă, vol. LIII nr. 3


editura universității din bucurești

ROMANOSLAVICA

Vol. LIII nr.3

Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE LIMBI ȘI LITERATURI STRĂINE
ASOCIAȚIA SLAVIȘTILOR DIN ROMÂNIA

Departamentul de filologie rusă și slavă

ROMANOSLAVICA

Vol. LIII nr.3



editura universității din bucurești®

2018

Articolele au fost recenzate în sistem peer-review.

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Prof.dr. Constantin Geambașu, prof.dr. Octavia Nedelcu, lect.dr. Dușița Ristin
Prof.dr. Antoaneta Olteanu (redactor responsabil)
Drd. Gabriel Stan – secretar de redacție

COMITETUL DE REDACȚIE:

Prof.dr. Mariana Dan (Universitatea din Belgrad), lect.dr. Mircea Valeriu Deaca (Universitatea din București), dr. Boriانا Emilianova (Universitatea „Kiril și Metodie” din Veliko-Tîrnovo), (conf.dr. Armand Goșu (Universitatea din București), prof.dr. Leonte Ivanov (Universitatea „Al.I. Cuza” din Iași, conf.dr. Mariana Măngiulea (Universitatea din București), lect.dr. Silvia Mihăilescu (Universitatea „Kiril și Metodie”, Sofia), dr. Anna Oczko (Universitatea Jagiellonă din Cracovia), conf.dr. Sorin Paliga (Universitatea din București), conf.dr. Virginia Popović (Universitatea din Novi Sad), c.s.I Elena Siupiur (Institutul de Studii Sud-Est Europene), cercet. Malamir Spasov (Institutul de Literatură al Academiei Bulgare), conf.dr. Narcisa Știucă (Universitatea din București), lect.dr. Bogdan Tănase (Universitatea din București), conf.dr. Diana Tetean (Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj), lect.dr. Tamás Tölgyesi (Universitatea din Viena), lect.dr. Marius Văcărelu (Universitatea din București), conf.dr. Carmen Vioreanu (Universitatea din București), conf.dr. Marina Vraciu (Universitatea „Al.I. Cuza” din Iași), conf.dr. hab. Andrzej Zawadzki (Universitatea Jagiellonă din Polonia).

Tehnoredactare: prof.dr. Antoaneta Olteanu

© Asociația Slaviștilor din România (Romanian Association of Slavic Studies)
stangabrielandrei@yahoo.com

IMPORTANT:

Materialele nepublicate nu se înapoiază.

ISSN 2537 - 4214
ISSN-L 0557 - 272X

**Volumul cuprinde lucrările sesiunii științifice
„Slavistica românească și dialogul culturilor”
București, 22-23 septembrie 2017**

LITERATURĂ

MITUL LITERAR AL LUI PUŞKIN SUB INCIDENŢA AVANGARDEI. VIZIUNEA LUI DANIIL HARMS

Camelia DINU

Daniil Harms – una dintre cele mai interesante personalităţi ale literaturii ruse din prima jumătate a secolului XX. Harms a avut o abordare a existenţei, a faptelor, a faptelor individuale sau a grupurilor, înmulţită de absurditatea existenţei în sine. O trăsătură importantă a creaţiei sale – combinarea diferitelor categorii estetice chiar în cadrul unui singur text. În articol este analizat mitul puşkinian, care devine obiectul deconstrucţiei în creaţia Harms, scopul lucrării fiind cercetarea caracteristicilor specifice şi caracteristicilor mitului puşkinian în perioada totalitarizării Puşkinului sovietic în anii 30.

Cuvinte cheie: literatură rusă, puşkinian, mit, ideologizare, aluzie, parodie.

Cercetătoarea Marina Zaghidullina înţelege prin mitul lui Puşkin totalitatea reacţiilor de amploare naţională la opera şi personalitatea lui Aleksandr Sergheevici Puşkin (1799-1837), la baza cărora stă clasificarea sa ca „prim poet naţional”¹. În constituirea acestui mit literar despre Puşkin au existat mai multe etape importante, sintetizate de Tatiana Şemetova: i) crearea imaginii „poetului naţional” în timpul sărbătorilor aniversare din secolul al XIX-lea (anii '30) şi, în mod particular, la jubileul a 100 de ani de la moartea poetului, marcat în 1937, când s-a fabricat imaginea „tovarăşului Puşkin”; ii) în literatura „Veacului de Argint”, când s-a menţinut tendinţa de sacralizare a imaginii poetului; iii) prăbuşirea „noţiunii” de Puşkin în perioada conceptualismului rus, contrabalansată de exploatarea reminiscenţelor puşkiniene în epoca postmodernismului; iv) o varietate de încercări de a-l „resuscita” pe Puşkin în literatura contemporană². Şemetova arată că mitul lui Puşkin reprezintă un subiect în sine, întemeiat atât pe istoria personală a poetului, cât şi pe opera sa, pe scrieri, adică este un mit biografic³. Mai mult, prin structură,

¹ M.V. Zaghidullina, *Пушкинский миф в конце XX века*, Celiabinsk, Celiabinskii gosudarstvennii universitet, p. 9.

² T.G. Şemetova, *Биографический миф о Пушкине в русской литературе советского и постсоветского периодов*, teză de doctorat, Moscova, Moskovskii gosudarstvennii universitet, 2011, <http://www.dissercat.com/content/biograficheskii-mif-o-pushkine-v-russkoi-literature-sovetskogo-i-postsovetskogo-periodov>.

³ *Ibidem*, p. 4

origine și mod de funcționare, mitul lui Pușkin se diferențiază atât de mitul arhaic¹, cât și de neomitul modernist² și are propria natură, fiind cu totul special. Într-un studiu notabil și dintr-o perspectivă mai largă, Maria Virolainen arată că Pușkin a fost singurul recunoscut oficial ca „erou cultural al timpului nostru”³. Cercetătorul Iuri Drujnikov are o viziune mai restrânsă și mai polemică. În opinia sa, mitului lui Pușkin s-a constituit în cea mai mare parte în perioada sovietică: este vorba, în acest caz, despre componenta ideologică, ce denaturează imaginea autentică a poetului. Cercetătorul explică și tendița modernă în receptarea lui Pușkin, de la exegezele academice pentru care autoritatea poetului este indiscutabilă, la cultura pop, pentru ai cărei reprezentanți nu există coordonate și restricții ferme de receptare⁴. Drujnikov afirmă într-un eseu cu aspect de rechizitoriu la adresa exegeților operei pușkiniene:

Aleksandr Sergheevici este atât de popular în Rusia, încât un om instruit îl cunoaște pe poet, pe soția lui, pe prieteni și dușmani aproape mai bine decât pe propria soție, propriii prieteni și dușmani, și, probabil, decât pe el însuși. Tragedia familială a clasicului a devenit de mult timp tragedia noastră personală. Importanța figurii lui Pușkin în cultura rusă a condus la faptul că, de mai bine de un secol și jumătate, este folosit în interes nu atât literar, cât politic. [...] Tragedia istorică a lui Pușkin este că a fost transformat într-un idol, într-o icoană, în monumente, în nume de orașe, străzi, biblioteci, vapoare, iar persoana reală a fost acoperită cu straturi groase de machiaj. Cu alte cuvinte, icoana a fost înlocuită de mai multe ori, păstrând același nume glorios⁵.

Luând în considerare preambulul legat de evoluția mitului lui Pușkin, în prezentul studiu vom urmări în ce fel este prezent Pușkin în opera avangardistului rus Daniil Harms, cunoscut ca un autor excentric și contestatar, nu departe de dezideratul futuriștilor ruși, afirmat în 1912 în manifestul *O palmă gustului public*: „Să-i aruncăm pe Pușkin, Dostoievski, Tolstoi etc., etc., de pe vaporul Contemporaneității!”. Vom analiza modul în care mitul literar al lui Pușkin este deconstruit în opera lui Harms, prin intermediul unor procedee precum parodia, intertextualitatea și absurdul.

În cadrul mișcărilor de avangardă, multe creații-reper ale literaturii ruse au devenit ținta parodiei. De pildă, motive literare specifice literaturii ruse clasice („omul mărunț”, „omul de prisos”, „omul din subterană”, „criminalul fanatic al unei

¹ Mitul arhaic este în primul rând o modalitate de „exprimare a unei anumite atitudini și concepții a individului, dar care încă nu-și creează un dispozitiv de concepte abstract-generalizatoare și raționamente logice” (I.M. Diakonov, *Архаические мифы Востока и Запада*, Moscova, LIBROKOM, 2009, p. 9).

² Mitul modernist reînvie și reconstruiește miturile arhaice și clasice, sintetizând istoria culturii și cele mai recente forme ale sale, după cum arată V.P. Rudnev în *Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты*, Moscova, Agraф, 2003, pp. 269-273, <http://yanko.lib.ru/books/betweenall/rudnev-new-slovar.htm>, 25.11.2017.

³ M.N. Virolainen, *Культурный герой нового времени*, în *Легенды и мифы о Пушкине*, Sankt-Petersburg, Akademicheskij proekt, 1994, pp. 321-341.

⁴ I. Drujnikov, *Дуэль с пушкинистами*, Moscova, Academia, 2002.

⁵ *Idem*, p. 53.

idei” etc.) sau mituri notabile (mitul „străinului” – al „Celuilalt”, mitul despre autocrația exclusiv feminină, mitul Petersburgului etc.) au fost disputate și resemantizate în textele avangardiștilor și neoavangardiștilor ruși și „rescrise”, ulterior, de către postmoderniști. Harms, reprezentant al avangardei ruse târzii, a scris mai multe texte anecdotice în care dialogul cu Pușkin ocupă o poziție inedită¹. Avangardistul rus îl menționează pe Pușkin în diverse ipostaze: ca personaj ficțional și obiect al parodiei (care este aparentă, după cum vom arăta în continuare) și ca erou al unei biografii pușkiniene pe care Harms o scria pentru revista umoristică „Ariciul”, cu ocazia centenarului morții poetului. Vom analiza mai întâi trei miniaturi foarte cunoscute care pun în discuție subiectul „Pușkin”: *Anecdote din viața lui Pușkin, Pușkin și Gogol și Despre Pușkin*. Fiecare dintre ele reprezintă o treaptă în aparenta „desacralizare” a Poetului. Folosim calificativul „aparent” pentru a induce de la bun început ideea că Harms nu a ridiculizat opera lui Pușkin, nu a pus la îndoială valoarea autorului, ci a criticat receptarea operei lui Pușkin în perioada sovietică.

În anii '30, când Harms a creat, puterea sovietică era interesată să stabilească oficial o ierarhie a valorilor culturale care ar fi contribuit în mod fundamental la consolidarea statalității și ar fi fost o dovadă a patriotismului sovietic. Cultul lui Pușkin a fost inclus în politica de stat a URSS. În cadrul acestei politici, numele, prestanța și succesul public al lui Pușkin au fost folosite de autoritățile sovietice pentru a-și întări poziția și a-și consolida propriile interese în relația cu populația. Pușkin a fost proclamat patriot și revoluționar, tocmai pentru că regimul avea nevoie de mituri culturale care să-i justifice valabilitatea prin rădăcini istorice profunde. În ziarul „Pravda”, Pușkin era ridicat la rangul de idol și „aliat” al puterii: „Pușkin este în întregime al nostru, sovietic, pentru că puterea sovietică a moștenit tot ceea ce este cel mai bun în popor și ea însăși întruchipează împlinirea celor mai înalte aspirații ale poporului... În cele din urmă, creația lui Pușkin a fuzionat cu Revoluția Socialistă din Octombrie, așa cum un râu se revarsă în ocean”².

În acest context, centenarului i s-a acordat o importanță deosebită și a fost pregătit cu cel puțin un an înainte. La ședința Comitetului Pușkin (special înființat), de la Teatrul Bolșoi din 10 februarie 1937, președintele A.S. Bubnov declara: „Doar o mare țară a socialismului victorios îl poate aprecia cu adevărat pe marele poet Pușkin... Pușkin aparține celor care luptă, muncesc, construiesc și câștigă sub mărețul stindard al lui Marx-Engels-Lenin-Stalin”³. În mod sumbru, celebrarea a 100 de ani de la moartea poetului a coincis cu începutul Marii Epurări...

¹ Este vorba despre unul dintre cele mai rafinate tipuri de intertextualitate explicită din creația lui Harms, ceea ce am demonstrat în studiul nostru *Exerciții de intertextualitate în opera lui Daniil Harms*, „Romanoslavica”, serie nouă, vol. LII, nr. 4/ 2016, pp. 31-42.

² *Slava ruscii țării*, „Pravda”, 10.02.1937, în A.S. Пушкин: про et contra. Личность и творчество Александра Пушкина в оценке русских мыслителей и исследователей (antologie, vol. II), Sankt-Petersburg, Izdatel'stvo Russkogo Hristianskogo gumanitarnogo instituta, 2000, http://az.lib.ru/p/pushkin_a_s/text_1837_slava_russkogo_naroda.shtml, 26.12.2017.

³ A.S. Bubnov, *Гигант русской культуры*, „Vestnik Akademii nauk SSSR”, 2-3/1937, p.8, <http://lib.pushkinskiydom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=L63KLyGhSYU%3D&tabid=10396>, 15.10.2017.

În 1936, ziarele și revistele sovietice erau pline de publicații despre Pușkin, căci se apropia centenarul. Dezgustat de tensiunea generală a momentului, în decembrie 1936 Harms scrie *Anegdote din viața lui Pușkin*, o replică parodică la volumul scriitorului sovietic Vikenti Veresaev, *Pușkin în viață* (1927), și la festivitățile care generaseră o adevărată psihoză colectivă. *Anegdotele*, foarte scurte, în număr de șapte, reprezintă o ironie la adresa speciei umoristice respective (de altfel, Pușkin însuși are un ciclu de *Tablete*). Remarcăm și modificarea ortografică din titlu, ce apare în manuscrise – *anegdote* în loc de *anecdote* –, un fenomen frecvent la Harms, prin care se indică pastișa speciei și abaterea de la canon, cu repercusiuni semantice și estetice serioase. Deși personaj central, nu Pușkin ca autor este ironizat de fapt în anecdotele lui Harms, ci *imaginea lui din conștiința publică*. Lui Pușkin i se construiește o biografie fictivă denigratoare. Astfel, în cele șapte anecdote sunt incluse câteva apocrife: prietenia-dușmănia cu predecesorii și contemporanii (anecdota despre poetul contemporan lui Pușkin, V.A. Jukovski, care îl consideră pe Pușkin un diletant, un „mâzgălici”; în realitate, cei doi au fost buni prieteni, iar Pușkin se considera ucenicul lui Jukovski), dragostea nemărginită pentru natura rusă și poporul rus, reflectată în lirica lui Pușkin (anecdota despre viața la țară, când Pușkin „se scula dimineața devreme, bea o cofă de lapte proapăt și fugea la râu să se scalde. După ce se scălda în râu, Pușkin se culca în iarbă și dormea până la prânz”¹ și conflictul cu „țăraniii împuțiți”), problema familială și legendele despre tensiunile din casa lui Pușkin (anecdota despre cei patru fii idioți și clovneria din timpul mesei; în realitate, Pușkin a avut două fiice și doi fii, înzestrați intelectual), universalitatea lui Pușkin în literatura rusă („Pușkin mereu scria ceva”), elemente specifice de portret – favoriții generoși (anecdota care descrie invidia față de Zaharin, „căruiia îi creștea o barbă destul de măricică”). Minimalul fir narativ al anecdotelor constă în situații absurde și grotești, nemotivate psihologic, în care Pușkin este succesiv recunoscut ca scriitor valoros, apoi contestat. Toate aceste inexactități calomniatoare sugerează de fapt realitatea contemporană lui Harms, în care Pușkin este receptat de publicul vulgar din perspectiva picanteriilor (de altfel, în text domină atmosfera generală de bârfă). Revenind, Harms a ridiculizat venerația derizorie din conștiința maselor, precum și modul primitiv și superficial în care a fost cultivat de către putere mitul oficial despre Pușkin. După cum arată A. Flaker, „Harms a scris în anii '30, împotriva monumetalismului și mitologizării lui Pușkin, ironizând în același timp atitudinea limitată, îngustă față de literatură și artă”².

Un alt text harmsian în care Pușkin este personaj este o miniatură dramatică, *Pușkin și Gogol*, ce constă în defilarea personajelor pe o scenă. Pușkin și Gogol se ciocnesc, cad, înjură, într-o atmosferă de improvizație și burlesc. Întregul text este alcătuit din exclamațiile alternative și repetitive ale celor două personaje: „Te

¹ Daniil Harms, *Mi se spune capucin. Proză, scenete, fragmente*, traducere, prefață și note de Emil Iordache, Polirom, Iași, 2002, p. 70. În prezentul studiu, citatele din opera lui Harms sunt preluate după ediția menționată, cu precizarea în paranteză a paginii de referință. Dacă nu există referințe, traducerea ne aparține.

² A. Flaker, *O расказах Даниила Хармса*, „Ceskoslovenska rusistika”, XIV, 2/ 1969, p. 80.

pomenești că iar am dat de Gogol!", „Ce porcărie! Iar Pușkin!", „Asta-i golănie, golănie curată! Drace! Iar Gogol!" (p.35). Din nou, în ciuda aparenței, în miniatură nu sunt ridiculizați cei doi mari scriitori puși în opoziție, ci mitul istorico-literar care susține că literatura rusă începe cu Pușkin și Gogol (încă din 1843, criticul V. Belinski observa că, în literatura rusă, are loc o polemică permanentă între tradiția pușkiniană și cea gogoliană¹). În viziunea maselor, Pușkin și Gogol sunt situați în tandem în istoria literaturii ruse, iar prețuirea lor reciprocă este un fapt binecunoscut. Perspectiva harmsiană grotescă este un protest împotriva reprezentărilor mediocre despre cei doi mari clasici ruși. Pe de altă parte, Harms discută pe un ton neserios despre scriitorii ale căror nume sunt asociate în conștiința publică cu rafinamentul și eminența, iar această disonanță devine ilariantă.

Un al treilea text celebru, în care metatextualitatea este intens exploatată, se numește *Despre Pușkin*. Se pornește de la postulatul că Pușkin este un mare poet, după care se deconstruiește imaginea acestuia prin diferite raportări (la Napoleon, Bismarck, Alexandru I, II și III), dintre care cea mai insistentă este, evident, la Gogol. Naratorul subiectiv, în ipostaza de autor abstract, se declară învins de ipotezele sale referitoare la calitatea de „mari” scriitori a lui Pușkin și Gogol și încheie abrupt discursul. Textul devine autosuficient și se auto-anulează, printr-un procedeu metatextual des întâlnit la Harms:

Celui care nu știe nimic despre Pușkin îi e greu să spună ceva despre el.

Pușkin e un mare poet. Napoleon e mai puțin mare decât Pușkin. Și Bismarck e un nimic în comparație cu Pușkin. Și Alexandru I, II și III nu sunt decât niște baloane de spumă în comparație cu Pușkin. De fapt, toți oamenii, în comparație cu Pușkin sunt niște baloane de spumă și, numai în comparație cu Gogol, Pușkin este el însuși un balon de spumă.

Așa că, în loc să vă scriu despre Pușkin, mai bine vă scriu despre Gogol.

Dar Gogol este așa de mare, încât nu se poate scrie nimic despre el, așa că voi scrie, totuși, despre Pușkin.

Însă, după Gogol, să scrii despre Pușkin e cumva jignitor. Iar despre Gogol nu se poate scrie.

De aceea, mai bine nu scriu despre nimeni. (p. 342)

Toate cele trei miniaturi pe care le-am menționat sunt importante pentru a-l înțelege pe Pușkin ca „text” al culturii ruse. Justificarea acestor anecdote despre Pușkin este ante-existența unui cod cultural care arată că Pușkin este considerat „primul” și cel mai important poet național, precum și numeroasele istorii, mai mult sau mai puțin indicente, legate de viața personală a poetului. Textele analizate creează aparența unui rechizitoriu la adresa clasicii, dar se dovedește, de fapt, că maniera ludică a narațiunii neutralizează defectele etalate. Atmosfera de calomniere se realizează prin intertextualitate parodică, iar fiecare miniatură prezintă, cu ajutorul șarjei, trăsăturile negative și ridicole ale unei situații sau ale unui personaj, într-o formă exagerată, caricaturală. Personajele, care poartă numele scriitorilor ruși

¹ V.G. Belinski, *Сочинения Александра Пушкина (статья первая)*, în *Собрание сочинений в трех томах* (red. F.M. Golovencenko), vol. III: *Статьи и рецензии 1843-1848*, Moscova, OGIZ-GIHL, 1948, http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0120.shtml, 28.10.2017.

emblematici, au, succesiv, comportament de neghiob, ignorant, răutăcios, neobrăzat, cinic, lingușitor, bufon, servil, ghinionist. Naratorul, deși retras în spatele discursului, practică un joc cu măști de tipul *commedia dell'arte*, al cărei reprezentant de seamă este Arlechino. Personalitățile proeminente ale literaturii ruse trec prin peripeții, neînțelegeri, ciomăgeli, travestiuri, și totul se termină cu bine, conform legilor firești ale naturii. Ce urmărește, de fapt, Harms, prin aceste texte? El protestază împotriva receptării inadecvate a clasicilor ruși, iar imaginea lui Pușkin, confecționată artificial la începutul secolului al XX-lea, este a unei divinități cu trăsături umane. Anecdotele literare ale lui Harms, cu ajutorul absurdului, intersectează imaginea reală a lui Pușkin cu imaginea oficială și pendulează între grandoarea lui Pușkin și trivialitatea receptării lui. În aceeași măsură, Harms nu parodiază doar canonul literar, ci o întreagă atmosferă a culturii populare din Rusia anilor '30.

Într-o altă compoziție intitulată *Pușkin*¹ (datată 18 decembrie 1936 și rămasă în stadiul de manuscris), elevul Kirill, care pare în clasele mici după comportament și lipsa unor informații de bază, vine la narator și-l anunță că știe pe de rost o poezie, din care recită primele versuri: „Vântu-n beznă zburdă, zboară/ Și zăpada răscolește”². Este vorba despre *Seară de iarnă*, unul dintre cele mai cunoscute texte lirice ale lui Pușkin, scrisă de acesta într-o perioadă dificilă, când se afla în exil la propria moșie, în satul Mihailovskoe. Poezia este o adresare către doica devotată și iubitoare, Arina Rodionovna, pe care Pușkin a prețuit-o nespus. Compoziția lui Harms este un dialog în care naratorul anonim îi oferă elevului neinstruit informații fundamentale despre Pușkin, pornind de la poezia menționată, într-un exercițiu maieutic elocvent. Se pare că elevul a învățat versurile celebre fără să știe exact cine este autorul, care este biografia lui. De aceea, naratorul îi explică statutul lui Pușkin („Pușkin este un mare poet”, „Tot ce a scris Pușkin este minunat”), noțiuni de teoria literaturii (ce înseamnă „poet”, „poezie”), răspunde la întrebările naive ale elevului („- Ai spus că Pușkin era mic, atunci cum e un poet mare? - A fost mic și apoi a crescut, ca orice om!”), descrie momente din viața poetului (învățarea limbii franceze, rolul doicii în viața lui, perioada liceului de la Țarskoe Selo, pasiunea precoce pentru poezie, abilitatea compunerii de versuri). Lecția predată spontan de narator, care, după tonul și conținutul relatărilor, pare a avea atât competențe filologice, cât și pedagogice, îl captivează într-atât pe elev, încât refuză să plece la plimbare și îl roagă pe interlocutor să continue să-i povestească despre „marele poet”. Răspunzând la solicitare, naratorul dezvoltă un episod celebru, despre întâlnirea liceanului Pușkin cu Derjavin, considerat până la Pușkin „cel mai bun poet, regele poezilor”, care a înțeles, după ce l-a auzit pe tânărul Pușkin declamându-și versurile, că el, Derjavin, „este înlocuit de un nou mare poet, poate chiar mai mare decât el însuși”. Kirill își exprimă intenția de a-l vedea pe Pușkin în carne și oase, nu doar un portret, cum îi propune naratorul. Acesta îi

¹ Daniil Harms, *Pușkin*, Biblioteka Maksima Moshkova, http://lib.ru/HARMS/xarms_kids_prose.txt, 10.10.2017.

² Буря мглою небо кроет, / Вихри снежные крутя (1825).

explică că marele poet a murit exact cu 100 de ani în urmă și că tot ce a rămas de la el – manuscrise, obiecte personale – pot fi văzute la Leningrad, în Muzeul Pușkin. Din această mențiune cronologică, reiese că fundalul social al povestirii este același jubileu de 100 de ani de la moartea lui Pușkin, din anul 1937. Pe de o parte, textul are un caracter didactic și transmite într-o manieră clasică valori morale și idei legate de personalitatea lui Pușkin. Pe de altă parte, se observă tonul accesibil, concis, ludic-infantil, utilizat de narator pentru a prezenta personalitatea lui Pușkin. Elevul întruchiează în acest caz publicul larg, neinstruit sau ignorant, care este luat de valul festivităților dedicate marelui poet, dar care nu cunoaște nimic substanțial despre viața și opera acestuia. Harms arată că Pușkin era în acel moment un erou resuscitat, dar, în fond, necunoscut pentru poporul rus.

În jurnalul lui Harms apare o notă, din 20 octombrie 1933, cu titlul *Despre genii*: „Dacă i-am omite pe antici, pe care nu-i pot judeca, atunci adevăratele genii sunt numai cinci, și două dintre ele din literatura rusă. Iată acești cinci scriitori-genii: Dante, Shakespeare, Goethe, Pușkin și Gogol”¹. Este evident din această enumerare că Harms recunoștea valoarea lui Pușkin în literatura rusă și universală. De altfel, într-o artă poetică intitulată *Despre zerouri pe apă*² (1933), se configurează imaginea artistului și a creației. Materia primă artistică este corelată cu apa („Zeroul plutea pe apă”), ca substanță primordială, și este asimilată „zeroului”, nulului, nimicului. Inspirația și impulsul artistic („piatra aruncată în apă”) generează cercuri, ce reprezintă de fapt o imagine reiterată la infinit a nimicului care precedă creația artistică. Se arată că o creație artistică este un act spontan, iar artistul este aleatoriu. Banalul Petka Prohorov nu știe că a devenit artist prin simplul fapt că a aruncat o piatră în apă. Naturaletă și ignoranța artistului întâmplător sunt contrabalansate de entuziasmul posterității, care consemnează opera: „Dați-ne mai repede/ carton și culori/ vom desena creația lui Petka”. Reperul estetic este, evident, Pușkin, o dovadă în plus că Harms îl prețuia: „Și Prohorov va suna/ ca Pușkin”. Actul de creație devine o deviză a tinerelor generații și un model de comportament artistic: „Copii, aruncați pietre în apă!/ Piatra naște un cerc,/ iar cercul naște un gând./ Iar gândul născut din cerc/ Cheamă din întuneric la lumină zeroul”. Referința la Pușkin din acest text dovedește o dată în plus că Harms nu se luptă „marele poet”, căruia îi recunoaște valoarea, ci cu admiratorii lui și cu criticii.

Mai târziu, în anii '70 ai secolului al XX-lea, a apărut un ciclu de glume cu titlul *Băieții veseli*³, compus de artiștii Natalia Dobrohotova-Maikova și Vladimir Piatnițki, colaboratori în acea perioadă la revista „Pionierul”. Parodiile, denumite *Anecdote literare*, sunt scrise în stilul anecdotelor literare ale lui Harms (și sunt scrise atât de bine, încât multă vreme au fost atribuite lui Harms!). *Băieții veseli* este un text amplu, care constă într-un colaj de 47 de mini-narațiuni, construite sub

¹ Daniil Harms, *O gheniah*, Biblioteka Maksima Moșkova, http://lib.ru/HARMS/xarms_diaries.txt, 20.12.2017.

² Daniil Harms, *O vodianih nuliah*, Biblioteka Maksima Moșkova, http://lib.ru/HARMS/xarms_poetry.txt, 18.12.2017.

³ N. Dobrohotova, V. Piatnițki, *Vesiole rebiata*, Biblioteka Maksima Moșkova, <http://lib.ru/ANEKDOTY/charmes.txt>, 19.12.2017.

forma scheciului, care comentează ironic, în maniera lui Harms, istoria literaturii ruse din secolul al XIX-lea. Clasicii ruși apar ca o companie prietenoasă, o familie veselă, dar și alienată, scriu împreună și amestecă date reale, cu deosebire întâmplări triviale, și elemente de ficțiune. Ca și la Harms, este exploatat comicul facil, de situație, bufoneria, intriga amuzantă și replica spirituală. Personajul central este, evident, Pușkin, care interacționează cu diverse personalități literare (Lermontov, Dostoievski, Tolstoi, Turgheniev, Herzen, Cernîșevski, Tiutcev, Nekrasov). Umorul se bazează pe un joc cultural: sunt modificate sau vulgarizate detalii biografice consacrate, sunt contestate subtil modele culturale și motive literare recurente din operele clasicilor ruși menționați. Fiecărui scriitor i se face un portret literar grotesc, care pornește cel mai adesea de la un element real specific, fie fizic, fie temperamental. Pușkin este descris ca mic de statură, cu favoriți groși și cu ghiul pe degetul arătător. Este etichetat de Lermontov ca „ imaginea revoluției ruse”¹, se duelează, merge des în vizită la poetul P.A. Viazemski (prietenul și corespondentul său constant), unde stă pe pervaz și bea ceai, asistă la travestirea lui Gogol în Pușkin, îi scrie lui Rabindranath Tagore², este fugărit și agresat de Tolstoi pe stradă, flirtează cu damele. Toți scriitorii se compară cu Pușkin, încearcă să scrie versuri și îi roagă pe cei din jur să le evalueze, se supără dacă versurile nu sunt bune și reacționează violent. Tot ei se înclină pe stradă în fața lui Pușkin, care constată într-o miniatură: „Sunt un geniu, bine. Gogol este, de asemenea, un geniu. Dar și Tolstoi e un geniu, și Dostoievski, fie-i tărâna ușoară, e un geniu. Când se va termina cu astea?”. Este aceeași idee, de a contesta omogenitatea tradiției literare, de a respinge exclusivismul estetic și poziția limitativă a canonului.

La polul opus consolidării mitului lui Pușkin se află procesul de demitologizare, ale cărui semne se văd de la avangarda târzie la postmodernism sau, mai precis, de la Harms și A. Siniavski-Terț până la D. Prigov și T. Kibirov, A. Bitov și S. Dovlatov. De cele mai multe ori, demitologizarea este compensată de exersarea unor aspecte inedite ale mitului lui Pușkin. Scriitorii ruși contemporani care au exploatat mitul literar al lui Pușkin fie au pornit de la imaginea clasică a poetului (imagine consolidată și validată prin corelarea eforturilor lui Gogol și Dostoievski), fie au continuat, după cum spuneam, linia umoristico-grotescă a lui Harms și Siniavski. De exemplu, prelucrând mitologemul duelului, Mihail Berg, scriitor din samizdatul rus de la începutul anilor '80 și teoretician al literaturii, în romanul *Un duel nefericit (Nesceastnaia duel', 2003)* face ca Pușkin să-l omoare pe Georges d'Anthès în duel, și nu invers. Versiunea lui Berg este plină de aluzii interculturale și de elemente parodice la adresa societății ruse. Poeta contemporană Liubov Klokova, sub pseudonimul Marta Merenberg, în romanul *Oglinzile timpului trecut (Zerkala proședșego vremeni, 2005)* imaginează și ea o variantă a morții lui Pușkin. Accentul se pune pe mașinăria socială crudă a Petersburgului, care înseamnă comploturi de cea mai joasă speță. Locul central în narațiune îl ocupă d'Anthès, iar Pușkin are un

¹ Titlul unui articol celebru al lui Lenin, scris în 1908, despre Lev Tolstoi.

² Un anacronism, deoarece Pușkin a murit în 1837, iar Tagore s-a născut în 1861.

loc secundar. Această alternativă contemporană la moartea lui Pușkin este populată cu numeroase scene de homosexualitate.

Monografia cercetătoarei M.V. Zaghidullina, *Mitul lui Pușkin la sfârșitul secolului al XX-lea*, conține analiza multor situații, documente, resurse, legate de aniversarea a 200 de ani de la nașterea poetului (mai-iunie 1999). Cercetătoarea avertizează încă din introducere că acest jubileu a eliminat ghilimelele din sintagma „mitul lui Pușkin” și a transformat metafora într-un termen încetățenit¹. Un argument în plus pentru a înțelege că mitul lui Pușkin, asimilat de societatea contemporană, reprezintă un continuum în ansamblul literaturii ruse.

Bibliografie

- Belinski, V.G., *Сочинения Александра Пушкина (статья первая)*, în *Собрание сочинений в трех томах* (red. F.M. Golovencenko), vol. III: *Статьи и рецензии 1843-1848*, Moscova, OGIZ-GIHL, 1948, http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0120.shtml
- Bubnov, A.S., *Гигант русской культуры*, „Vestnik Akademii nauk SSSR”, 2-3/ 1937, p. 8, <http://lib.pushkinskijdom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=L63KLyGhSYU%3D&tabid=10396>
- Diakonov, I.M., *Архаические мифы Востока и Запада*, Moscova, LIBROKOM, 2009
- Drujnikov, I., *Дуэль с пушкинистами*, Moscova, Academia, 2002
- Flaker, A., *О рассказах Даниила Хармса*, „Ceskoslovenska rusistika”, XIV, 2/ 1969, pp. 78-88
- Harms, Daniil, *Mi se spune caruciu. Proză, scenete, fragmente*, traducere, prefață și note de Emil Iordache, Polirom, Iași, 2002
- Şemetova, T.G., *Биографический миф о Пушкине в русской литературе советского и постсоветского периодов*, teză de doctorat, Moscova, Moskovskii gosudarstvennii universitet, 2011, <http://www.dissertat.com/content/biograficheskii-mif-o-pushkine-v-russkoi-literature-sovetskogo-i-postsovetskogo-periodov>
- Virolainen, M.N., *Культурный герой нового времени*, în *Легенды и мифы о Пушкине*, Sankt-Petersburg, Akademicheskij proekt, 1994, pp. 321-341.
- Zaghidullina, M.V., *Пушкинский миф в конце XX века*, Celiabinsk, Celiabinskii gosudarstvennii universitet 2001
- Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты*, Moscova, Agraf, 2003, pp. 269-273, <http://yanko.lib.ru/books/betweenall/rudnev-new-slovar.htm>
- *** Harms, Daniil, *Biblioteka Maksima Moškova*, <http://lib.ru/HARMS/>

¹ Zaghidullina, *op.cit.*, p. 3.

MODALITĂȚI DE REDARE A MUTAȚIILOR ARHETIPULUI SOCIAL RUS ÎN PROZA LUI VIKTOR EROFEEV

Florentina MARIN

Russian critics have different opinions about Viktor Erofeev's prose, probably one of the most controversial writers of the twentieth century. His ironical tone and the shockingly violent scenes have generated numberless opinions, most of which negative.

In the following article we accomplished a study on the main techniques used by the writer to describe the metamorphoses of the Russian social archetypes. In order to illustrate the new Russians, Viktor Erofeev uses Freudian precepts, especially in analysing the human subconscious mind, where all the negative and even sadist tendencies lie.

Clearly breaking with the traditional and Soviet literature, to which the author declares war, Vik.Erofeev discusses the negative traits of the Russian character deeply embedded in the contradictions which determine the *Russian spirit*. Throughout the centuries, according to the author, these negative tendencies and contradictions have increased, culminating with a monstrous type, whose atrocities are stressed out by the Communist experiment.

Keywords: postmodernism, subconscious mind, Viktor Erofeev, social archetypes, violence, deconstruction

Tema centrală a scrierilor lui Viktor Erofeev o reprezintă descrierea ființei umane sub forma unei ființe instinctuale, mânate de dorințele propriului subconștient. Proza scrisă în perioada anilor '80-'90 îl consacără pe Viktor Erofeev în rândul postmoderniștilor, prin tonul nihilist și incisiv cu care autorul abordează diverse problematici sociale.

De la bun început trebuie spus că obiectivul scrierilor erofeeviene este a de deconstrui nobilul *homo sapiens*, reducându-l la nivelul impulsurilor inconștiente, ca revoltă a scriitorului la adresa credințelor umaniste și sovietice în latura spirituală a omului, în capacitatea acestuia de perfecționare. Această atitudine vizavi de om este specifică postmoderniștilor și perfect legitimă, dacă luăm în calcul atrocitățile secolului al XX-lea. Odată cu războaiele mondiale și cu revoluțiile sociale, credința în ființa umană se prăbușește, conflictele militare scoțând la iveală tot ce este mai tenebros din ființa umană.

Vădit influențat de concepțiile marchizului de Sade despre natura răului, Vik. Erofeev redă în multe scrieri scene pline de cruzime. Astfel, în proza scurtă a anilor '80, scriitorul creează un univers caracterizat de sadism, în centrul căruia se află eroul sadic în diverse ipostaze: călăul, temnicerul, necrofilul. Pe baza modelului călău-victimă, Viktor Erofeev scrie povestirile *Fata și moartea* (1987), *Trei întâlniri*

(1988), *Viața cu un idiot* (1980, publicată în 1991). Este interesant de urmărit faptul că scriitorul estompează granițele dintre bine și rău, călăul transformându-se ușor în victimă și invers, ceea ce conduce la situația în care suferințele victimei nu mai au ecou în percepția cititorului. Interesul sporit pentru eroul sadic este justificat de autor prin faptul că acest tip de personaj reprezintă cel mai bine tipul uman specific secolului al XX-lea¹.

Prin scenele macabre ce descriu caracteristica distructivă a ființei umane, precum violul, crima, tortura, suicidul, scriitorul dovedește o profundă orientare psihanalitică, care se apropie de abordarea freudiană. Conform concepțiilor freudiene, inconștientul sau id-ul reprezintă spațiul depozitar al tuturor dorințelor nerealizate și suprimate din cauza conflictelor produse între supra-eu – eul dator să respecte normele sociale – și nevoile instinctuale ale ființei umane. Aceste conflicte se reflectă, la început, prin coșmaruri, iar ulterior, iau forma unor afecțiuni psihosomatice. La eroii erofeevieni, conflictul este redat în momentul când individul este cuprins de o pasiune puternică care pune în mișcare mijloacele subconștientului și intră în opoziție cu regulile sociale, cu logica și rațiunea. Un asemenea moment este redat de scriitor în povestirea *Fata și moartea*, când eroul încearcă în zadar să-și înfrângă impulsurile inconștiente. „Eu înțelegeam că intru într-o zonă interzisă, în zona unor vârtejuri neomeneste, că degenerez, că aceasta este periculos pentru viață. Însă, să-mi stăpânesc această pasiune, n-am fost în stare”².

Trimiterile insistente la necrofilie evocă starea unei societăți caracterizate de o dezvoltare nefirească a individului în familie. Sistemul totalitar cu abuzurile, controlul absolut și interdicțiile specifice, inclusiv tabuul moral vizavi de plăceri, reprezintă locul propice apariției indivizilor cu un psihic alienat. În opinia lui Mark Lipovețki, Viktor Erofeev a dat naștere unei „culturologii artistice” aparte a realității și istoriei Rusiei. Criticul observă că, pentru a reda feluritele nuanțe ale poporului rus, Erofeev recurge la disonanțe, la logica absurdului, toate acestea dovedind caracterul profund patologic al vieții istorice rusești³.

Pentru eroul erofeevian, agresiunea reprezintă o formă a puterii asupra Celuilalt. Acesta nu permite valorile altei persoane și se realizează ca tiran pentru a-și satisface propriile porniri monstruoase⁴. De-a lungul timpului, s-au realizat numeroase studii asupra sadismului. Într-un asemenea studiu, observăm că pentru eroul sadic, oamenii capătă valoarea de simple obiecte pe care acesta le supune torturii și distrugerii în vederea împlinirii personale. Eroul sadic se vede izolat, iar cruzimea pe care o exercită reprezintă pentru el unica eliberare posibilă din singurătate. Exercițând acte de violență față de semenii săi, eroul sadic găsește un limbaj comun prin care poate comunica cu restul lumii. După încheierea actului de violență, eroul tace, cufundându-se din nou în singurătate. Astfel, în opinia criticului

¹ I.S. Skoropanova, *Русская постмодернистская литература; учебное пособие для студентов филологических факультетов вузов*, Moscova, Nauka, 2004, p.246.

² Apud V. Șoptoreanu, *Modernism. Avangardă. Postmodernism*, București, Ed. Semne, 2012, p.344.

³ Apud Skoropanova, *op.cit.*, p.239.

⁴ *Idem*, p.246.

francez Maurice Blanshot, violența reprezintă modul de comunicare cu mediul înconjurător; el comunică cu lumea și cu viața, distrugând-o¹.

La personajul erofeevian, sadismul se manifestă atât prin viol, cât și prin caracterul despotic. Totuși, acest personaj despotic este mult mai vicelan la scriitorul rus decât la marchizul de Sade, deoarece acesta recurge la ipocrizie, atacând de pe poziția eroului pozitiv și a prietenului.

De asemenea, în povestirile menționate mai devreme, scriitorul aduce în prim-plan anumite arhetipuri rusești atemporale, precum: călăul, victima, omul din popor, liberalul rus, omul de stat, reprezentantul opoziției etc. Scriitorul dovedește că aceste tipare umane sunt imuabile, rămânând neschimbate de-a lungul secolelor, din moment ce se regăsesc și în societatea rusă actuală. În afara tematicii utilizate de scriitor, acesta întrebuițează și un lexic specific secolului al XIX-lea combinat cu termeni tehnici din secolul al XX-lea, pentru a reda caracterul atemporal al acestor arhetipuri, cum este cazul povestirii *Papagalul*.

Toate aceste arhetipuri sociale rusești își au originea în anumite caracteristici specifice sufletului rus. Despre ambivalența acestuia s-au scris nenumărate studii și nu putem uita afirmația lui I. Bunin: „rusul este ca lemnul din care se fac și băte, și icoane”².

Frământările interioare care determină manifestarea violentă a personajelor erofeeviene pot fi justificate și cu ajutorul celor trei coordonate ale sufletului rus: spiritualitate – deșertăciune – predestinare. Incontestabilul spirit fatalist, care ia naștere din convergența acestor coordonate, intră în opoziție cu pasivitatea, lenea, violența, agresivitatea, superficialitatea, autosuficiența, pe care numeroși călători le-au observat la poporul rus.

Având în vedere aceste considerente, putem afirma că Viktor Erofeev realizează o analiză lucidă, lipsită de idealizări, a transformării sufletului rus de-a lungul secolelor. Mai mult decât atât, scenele sadice descrise de autor stau drept mărturie unei exacerbări a contradicțiilor sufletului rus.

Deși în critica literară se remarcă tendința de a-l încadra pe Viktor Erofeev în rândul reprezentanților soț-art, considerăm că o asemenea caracterizare nu îl îndreptățește pe scriitor. Prin teme abordate, tonul incisiv și pesimist, ca de altfel și interesul pentru zona subconștientului, Viktor Erofeev se distanțează clar de soț-artiști, fiind mai curând un reprezentant al ramificației absurdiste a postmodernismului. Prin constituția postmodernistă puternică și prin tonul său vehement, acesta se remarcă în rândul scriitorilor primului val postmodern, ceea ce îl determină pe un critic rus să afirme în anul 1995 faptul că Viktor Erofeev este „un tipic reprezentant, cu totul neordinar, a ceea ce se numește postmodernism”³. Desigur, la aceasta a contribuit pregătirea sa temeinică în domeniul literar, unde Erofeev a pătruns inițial ca eseist și critic – a realizat eseuri atât asupra scriitorilor ruși (Gogol, Dostoievski, Șestov, Leontiev), cât și asupra literaturii universale

¹ *Ibidem*.

² Apud, Mihaela Moraru, *Universul artei ruse*, Ed. Meteor Press, București, 2004, p.15.

³ Șoptereanu, *op.cit.*, p.339.

(Proust, Sartre, Camus, marchizul de Sade) –, iar, mai târziu, ca prozator. Cercetarea întreprinsă l-a ajutat să-și creeze o manieră cu totul originală de scriere și o filozofie etico-existențială proprie.

O dovadă clară a apartenenței la filonul postmodernist o reprezintă intertextualitatea prezentă pe parcursul întregii opere, precum în titlul scurtelor sale povestiri. Astfel, se poate observa cu ușurință suprapunerea titlului povestirii *Fata și moartea* cu nuvela scrisă de M. Gorki, titlul povestirii *Trei întâlniri* cu denumirea poemului filosofic al lui V. Soloviov sau titlul romanului *Frumoasa rusoaică*, cu denumirea unui binecunoscut cântec rusec. Intertextualitatea are un scop precis în situațiile menționate mai sus, deoarece trezește sentimente de nesiguranță și neîncredere, stârnite de neconcordanța dintre titluri, care amintesc de opere artistice cu teme armonioase și eroi pozitivi, și conținutul tenebros al povestirilor erofeeviene. Astfel, scriitorul întreprinde încă un demers postmodernist, și anume deconstruirea imaginilor specifice literaturii clasice și sovietice. Neadecvarea dintre aparență și esență, scenele macabre și sadice șochează cititorul, motiv pentru care Viktor Erofeev a fost pus alături de V. Sorokin în fruntea „plutonului de execuție” a „spiritualității rusești”¹.

Atitudinea sa nihilistă reprezintă o constantă a crizei umanismului, despre care vorbește scriitorul în eseu *Prăbușirea umanismului nr.2* (1996). Acesta afirmă că răul este adânc înfiripat în om, „chiar la fund, de unde se uită la noi, cu tandrețe, marchizul de Sade, care revine la modă”². Scriitorul își asumă răspunderea de a reda adevărata natură umană, dincolo de orice îmbunătățire și idealizare, într-un mod cât mai realist. De aceea, criticul rus Evgheni Dobrenko considera proza lui Viktor Erofeev o provocare estetică, atât timp cât scriitorul submină psihologia lui *homo sovieticus* prin răsturnarea normelor etice și prin șocarea cititorului.

Pe de altă parte, demersul său de demontare a constantelor culturale anterioare poate fi interpretat ca un atac la adresa literaturii clasice, care, prin înaintarea imaginii eroului pozitiv și prin „filosofia speranței”, a pregătit terenul propice „filosofiei precomuniste”. Viktor Erofeev respinge tradiția literară și filosofia umanistă a iubirii de oameni, apelând în creația sa la scenele macabre discutate mai sus. Totodată, trebuie consemnată afirmația autorului conform căreia, opunând eroului pozitiv, specific literaturii sovietice, personaje sadice, criminali, nebuni sau prostituate, acesta intenționează să deconstruiască atitudinea pozitivistă despre om, în general³.

Continuând drumul deconstrucției, scriitorul demontează și imaginea femeii în romanul *Frumoasa rusoaică* (1990). Acțiunea romanului o are ca protagonistă pe Irina Tarakanova, o tânără frumoasă, prostituată de lux, sosită la Moscova pentru un trai mai bun. Narațiunea este realizată din perspectiva tinerei, iar textul este presărat cu cuvinte și expresii licențioase, argotisme, limbaj stradal pentru a evoca

¹ *Idem*, p.338.

² V. Erofeev, *Крушение гуманизма* №2, https://yeltsin.ru/uploads/upload/newspaper/1991/mn12_22_91/index.html (28.10.2017).

³ Skoropanova, *op.cit.*, p.244.

lumea din care provine aceasta. Apelând la imaginea femeii decăzute, Viktor Erofeev reușește desacralizarea femeii ruse, a cărei imagine fusese immortalizată în literatura rusă clasică. Scriitorul redă o lume lipsită de coordonate spirituale, unde nu mai există nimic bun sau sfânt. Abuzată de propriul tată, Irina caută, în stil freudian, bărbatul perfect în multiplele relații pe care le are cu diverși indivizi. Prin deciziile și acțiunile sale, Irina dă dovadă de multă inconsistență. Pe de o parte, visează la bărbatul perfect, însă cedează primului venit, alege să pozeze într-o revistă pornografică, deși dă dovadă de pudoare. Uneori, eroina nutrește dorința de împlinire spirituală: „Toți bărbații însurați, care mă luau drept o proastă, nu se interesau de nevoile sufletului meu”¹. Nu după mult timp însă aceasta revine la adevărata ei natură și la preocupările sale cu puternice accente pragmatice.

Această atitudine contradictorie o încadrează în rândul protagoniștilor postmoderni, a căror personalitate este determinată de inconsistență, fragmentarism și scindare, trăsături ce trădează o personalitate schizoidă. Utilizată în acest scop, schizofrenia joacă un rol important în textul postmodernist. Prin ambivalența personajului schizofrenic, prin starea de dedublare a personalității acestuia, scriitorii ruși descriu o anumită stare socială, caracteristică cetățeanului rus de la începutul perioadei post-sovietice.

Redând aceste contradicții în personalitatea eroinei, Viktor Erofeev se dovedește a fi un adevărat partizan al antifeminismului, mișcare care observa în imaginea femeii o ființă stihinică, înzestrată cu un caracter instinctual. Caracterul fragmentar al psihicului eroinei se reflectă asupra textului romanului, care prezintă acțiunile și gândurile protagonistei în calitate de narator, întrepătrunse cu cele ale scriitorului. Aceste întrepătrunderi și ruperi ale firului narativ sunt intenționat folosite de autor pentru a chestiona veridicitatea psihologică a eroinei. Redăm mai jos un fragment din roman care reflectă caracterul fragmentar al gândirii eroinei:

Iată flacoanele de parfum, dopurile fațetate, stau în șir, Diorissimo, sunt înghesuite, văzuța de sedef cu nu-mă-uita uscate, vată multicoloră, pieptănași de бага, cartușurile aurii ale rujurilor. N-am măturat cioburile de atunci, lasă-le acolo, pe oglinda de toaletă scria cu degetul IRA, am pornit patefonul meu șuierător, m-am încrunțat și scriu mai departe, mângăleala se reflectă în oglindă: iată flacoanele de parfum, dopurile fațetate, stau în șir, Diorissimo...

Iată pânțele. În curând totul va fi ireparabil. Eu strig la el cum de îndrăznește să intre: iată pânțele meu, iată-! Cutia poștală e plină de ziare, sunt ale bunicului².

Irina trăiește lipsită de orice tabu, după legile naturale, ceea ce îi conferă statutul de „mașină de dorințe”, idee lansată de G. Deleuze și F. Guattari, deoarece consideră că menirea ei pe pământ este aceea de a iubi, evident, trupește. „Eu vreau să iubesc și să fiu iubită”; „Aș vrea să-i copleșesc pe toți cu bunăvoința, generozitatea și bunătatea mea”³.

¹ Viktor Erofeev, *Frumoasa rusoaică*, traducere de Antoaneta Olteanu, Paralela 45, Pitești, 2006, p. 44.

² *Idem*, p.74.

³ Șoptereanu, *op.cit.*, p.349.

Din aceste afirmații ale protagonistei se conturează idealul spre care aspiră aceasta, imaginea ei de salvatoare. Pornind de la această credință utopică, Viktor Erofeev este primul scriitor rus care a demontat mitul transformării în bine a lumii, idee concentrată în aforismul „Frumusețea va salva lumea”. Într-unul din capitolele romanului, eroina își asumă responsabilitatea de a salva Rusia prin propria-i jertfă și preluare a păcatelor celorlalți asupra sa, asemenea Joanei D’Arc. Irina, o femeie pătimașă și decăzută, crede că prin căderea sa îi va salva pe toți. De altminteri, scriitorul personifică în imaginea eroinei întreaga Rusie, revenind la o credință mai veche a rușilor, mesianismul religios. Această credință, formată pe fundalul unei perioade frământate de conflicte și a mai multor profeții, a dat naștere unei atitudini fanatice, deosebit de periculoase pentru evenimentele ce au urmat în secolul al XX-lea.

Astfel, scriitorul chestionează ideea că Rusia, prin exemplul său social și spiritual, ar putea salva cu adevărat lumea, cunoscute fiind conflictele sociale și experimentul comunist. Totodată, dovada că Irina nu ar putea salva lumea se regăsește în scenele pătrunse de elemente sadice, precum violurile, în urma cărora eroina încearcă sentimente confuze de durere și de încântare, episoadele de necrofilie cu logodnicul ei mort, violența fizică și verbală. Realizând că îi este imposibil să salveze Rusia, Irina intenționează să se răzbune pe societate, aducând pe lume un copil monstruos: „O să vă nasc un asemenea monstru care mă va răzbuna, ca Hitler sau ca altcineva, ei tot dinăștia erau, știu eu, numai că femeile tăceau ca să nu le dea foc, mi-am dat seama!”¹

În cele din urmă, eroina decide să se sinucidă, deoarece nu mai are pe cine să iubească. Din conflictele cu ceilalți rezultă ruptura dintre Irina și colectivitate, înstrăinarea. Pe mama sa o consideră drept „câțea”, tatăl a violat-o, prietenii au trădat-o, iar logodnicul a mințit-o când i-a promis că va divorța pentru a se însura cu ea. Suicidul Irinei a fost interpretat diferit de critici. Pornind de la postulatele marchizului de Sade, suicidul ar reprezenta rezultatul firesc al atracției dintre dragoste și moarte. „Cel mai adecvat mijloc de a cunoaște moartea este de a deveni adeptul libertinajului”². Alți critici consideră că Vik. Erofeev a optat pentru acest final al romanului, bazându-se pe o afirmație a scriitorului:

Înfrângerea este principala temă a literaturii. Literatura nu scrie niciodată despre victorii, despre victorii scrie numai literatura proastă. Literatura bună scrie despre înfrângeri, despre o înfrângere în iubire, despre una politică, militară, despre cădere. Despre tot ce șochează, stresează și face să te gândești³.

Scriitorul întreprinde o deconstrucție a stereotipurilor rusești și în romanul *Enciclopedia sufletului rus*. Ideea pregnantă care reiese din roman este imposibilitatea de a construi un stat democratic în Rusia. Scriitorul acuză caracterul contradictoriu al rusului pentru imposibilitatea implementării unei democrații

¹ Erofeev, *Frumoasa rusoaică*, p.88.

² Șoptereanu, *op.cit.*, p.351.

³ Erofeev, *Frumoasa rusoaică*, p.369.

autentice. În roman se regăsesc diverse observații referitoare la specificul rușilor, precum: „rusul e făcut din *nimic*, dar cuprinde în sine *totul*”, „rusul consideră că nimic nu-i aparține, rusul consideră că toată lumea e a lui”¹.

Atitudinea pesimistă vizavi de ruși și de viitorul acestui stat este o coordonată specifică curentului postmodern. Postmoderniștii consideră epuizate valorile trecutului, iar pentru viitor nu-și mai rezervă nicio speranță. Autorul adoptă această atitudine și în eseurile și studiile sale critice, unde afirmă: „În condițiile de astăzi, Rusia pare pierdută, dezavantajată în raport cu restul lumii (...), Rusia este făcută pentru molitve, tristețe și nenorociri. Rusia este un soi de țară care provoacă oamenilor suferințe”².

Viziunea antiutopică are ca scop demontarea miturilor pe care se clădesc societățile „perfecte”, adică acele societăți ale căror artizani se străduiesc să introducă în conștiința cetățenilor ideea de societate fericită, de apartenență și siguranță socială, care contrastează puternic cu realitatea socială și cu abuzurile comise de autorități. Viktor Erofeev creează hiperrealități caracterizate de haos, violență și absurd pentru a surprinde pericolul pe care îl ascunde utopismul, indiferent de domeniul în care se manifestă acesta. Scriitorul dovedește, prin exemplul personajelor sale, precum Irina Tarakanova, faptul că indiferent cât de frumoase și de utopice ar fi intențiile care îi ghidează, acestea nu pot fi puse cu adevărat în practică fără a nu se devaloriza și fără a nu genera catastrofe sociale.

În urma publicării romanului *Enciclopedia sufletului rus*, Viktor Erofeev a fost acuzat de rusofobie, însă acesta s-a apărat, invocând faptul că a scris un roman, „iar textul acestuia nu poate fi tratat drept declarația sau poziția sa”³. Pornind de la preceptele freudismului și de la problematica subconștientului, scriitorul schițează noul tip social rus. Caracter nemilos, cu puternice accente sadice, acesta reprezintă produsul final al unui regim opresiv. Prin intermediul deconstrucției vechilor credințe închistate în psihicul rusului, Erofeev surprinde unele elemente specifice sufletului rus, acumulate și păstrate în continuare, precum ambivalența și setea de dreptate și libertate, însă demonstrează și modul în care acestea s-au accentuat pe fondul pornirilor despotice, specifice ființei umane. Astfel ia naștere noul cetățean rus în proza erofeeviană, o ființă decăzută și monstruoasă, căreia scriitorul nu-i mai rezervă nicio speranță la reabilitare.

Bibliografie

Erofeev, Viktor, *Frumoasa rusoaică*, traducere de Antoaneta Olteanu, Paralela 45, Pitești, 2006
Erofeev, Viktor, *Крушение гуманизма №2*, https://yeltsin.ru/uploads/upload/newspaper/1991/mn12_22_91/index.html

¹ Antoaneta Olteanu, *Proza rusă contemporană*, București, Ed. Paideia, 2008, p.381.

² *Idem.*

³ Lenta.ru, *Писателя Виктора Ерофеева обвинили в русофобии*, <https://lenta.ru/news/2009/03/05/erofeev/> (28.10.2017)

Romanoslavica vol. LIII nr.3

- Lenta.ru, *Писателя Виктора Ерофеева обвинили в русофобии*,
<https://lenta.ru/news/2009/03/05/erofeev/>
Moraru, Mihaela, *Universul artei ruse*, Ed. Meteor Press, București, 2004
Olteanu, Antoaneta, *Proza rusă contemporană*, Ed. Paideia, București, 2008
Skoropanova, I.S., *Русская постмодернистская литература; учебное пособие для студентов филологических факультетов вузов*, Nauka, Moscova, 2004
Șoptereanu, Virgil, *Modernism. Avangardă. Postmodernism*, Ed. Semne, București, 2012

IRONIE POSTMODERNĂ ÎN ROMANUL *MĂRIREA ȘI DECĂDEREA BOLII* *PARKINSON* DE SVETISLAV BASARA

Octavia NEDELCU

Le roman *Grandeur et Décadence de la maladie de Parkinson* est un roman allégorique avec une structure polyphonique qui possède toutes les qualités de talent, de savoir-faire et de maturité de la composition de Svetislav Basara : fragmentation, un style essayiste brillant, l'ingéniosité incroyable de l'imagination et non moins un admirable sens de l'humour noir, de l'absurde et du grotesque. Si nous devons trouver parmi les écrivains Serbes postmodernistes l'auteur qui a réussi à demollir le plus le plan de la linéarité du discours, à Svetislav Basara reviendrait une place d'honneur car sa prose balance entre le biographisme et le documentarisme de Danilo Kiš d'une part et l'onirisme et le déconstructivisme de Milorad Pavić d'autre part.

Mots-clés : ironie, le postmodernisme serbe, allegorie, Svetislav Basara, maladie, santé.

„De peste două mii de ani scriitorii născocesc mereu alte și alte moduri de a scrie, în vreme ce noi citim în același mod. Eu am încercat să schimb modul de a citi” – spunea cândva Milorad Pavić.¹

Pentru literatura sârbă, Milorad Pavić (1929-2009) a fost cel mai reprezentativ scriitor postmodernist, din familia spirituală a lui Borges, Calvino, Eco, ori Cortazar și alți deschizători de drumuri literare, care a reușit să depășească tot ceea ce pare a ține de condiția zonei naționale, să surprindă esențele matricei ei mental-afective într-o serie de construcții literare insolite, de o profundă originalitate și să devină încă din timpul vieții, prin traducerile operei sale în zeci de limbi străine, un scriitor de anvergură universală, greu de egalat și aproape imposibil de depășit.

Moartea lui Pavić în 2009, la vârsta de 80 de ani, părea că va seca fluxul creator al generației mai tinere de postmoderniști sârbi care se confruntau pe de o parte cu un discurs canonic postmodernist deja construit, iar, pe de altă parte, cu renumele acestui „viețuitor într-ale cuvântului”.

Din fericire, în literatura sârbă, pe cât de înrădăcinată în tradiție, pe atât de inovatoare, există astăzi o întreagă pleiada de scriitori care se încadrează în epoca (post)postmodernistă, respectiv post Pavić și care încearcă să-și contruiască un drum propriu, un discurs canonic distinct, „născocind mereu alte și alte moduri de a

¹ Apud *Cuvântul traducătorului* în romanul *Unicat*, Ed. Pandora, București, 2015, p. 5.

scrie". I-am aminti doar pe câțiva dintre ei, într-o ordine aleatorie: Goran Petrović, Sava Damjanov, Radoslav Petković, Milisav Savić, David Albahari, Svetislav Basara ș.a.

Svetislav Basara (n. 1953) este unul dintre acești scriitori la care ne-am oprit nu numai datorită versiunii românești a romanului *Mărirea și decăderea bolii Parkinson*¹ apărut recent la editura Cartier din Chișinău, ci și interesului justificat pe care opera sa bogată² îl stârnește în rândul criticilor în recenzii, semnale de carte, eseuri, articole în reviste literare și chiar în studii de anvergură, în volume publicate ale unor teze de doctorat.³ Desigur că există întotdeauna o doză de risc atunci când se emit judecăți de valoare asupra operei unor scriitori contemporani, asumat însă de fiecare cercetător.

În literatura sârbă de multă vreme nu a mai existat un spirit atât de polemic, parodic și oximoronic precum este Svetislav Basara (poate doar cu excepția lui Danilo Kiš) și care să fi stârnit atâtea controverse. Romancier, povestitor, eseist, dramaturg, jurnalist, laureat al multor premii naționale, tradus în câteva limbi străine, Svetislav Basara este „rebelul” literaturii sârbe contemporane care contestă totul, pe toată lumea, inclusiv pe sine. În această atitudine de „rebeliune”, de nihilism și scepticism în care nu acceptă niciun compromis, Basara contestă toate istoriile literare pentru că autorii acestora și-au îndreptat atenția spre trecut, dă lecții tuturor justificat ori fără argumente, contestând limbile în care citește și chiar limba în care scrie. Basara afirmă că romanul ca gen literar este o culegere de ineptii și fapte plăsmuite, că istoria este o simplă acumulare de evenimente inventate și că însăși viața este absurdă și născocită⁴. Ulterior se contrazice și afirmă că literatura este superioară istoriei, pentru că este produsă în atelierul de creație al scriitorului, și nu este obligată să fie logică și riguroasă. Cu afirmațiile sale apodictice autorul provoacă și șochează cititorii, atrăgând atenția asupra sa. Descărnarea limbii de toate semnificațiile inutile până la nihilism, parodierea limbajului care duce la propriul neant sunt câteva din caracteristicile poeticii lui Basara. Percepția că totul a fost spus în limbajul mitului, că în istorie totul este relativ și că nu există învingători și învinși, ci doar perdanți stârnește interesul cititorilor. Basara consideră că o literatură valoroasă este cea care cercetează imposibilul, limitele existențiale și nu cea a cărei autori cred că pot descrie ori creiona binele și răul, acestea pot fi doar săvârșite.

Dat fiind faptul că Basara este prezent de peste trei decenii pe scena literaturii sârbe, cu o operă impresionantă, am putea identifica anumite constante ale discursului său narativ, specifice postmodernismului în general: sindromul ironico-parodic al stilului, ritmicitatea și dinamismul frazei, inserții de fantastic,

¹ Svetislav Basara, *Mărirea și decăderea bolii Parkinson/ Uspon i pad Parkinsonove bolesti*, traducere de Octavia Nedelcu, Ed. Cartier, Chișinău, 2017, declarat ca cel bun roman al anului de către prestigioasa revistă „NIN” în anul 2007.

² Avem în vedere 13 romane, 5 volume de proză scurtă, 6 volume de eseuri și 3 piese de teatru.

³ Ne referim în speță la teza de doctorat publicată a Majei Rogač, *Istorija, pseudologija, fama. Studija o prozi Svetislava Basare*, Belgrad, Službeni glasnik, 2010.

⁴ Apud Miroljub Joković, *Ontološki pejzaž postmodernog romana*, Ed. Prosveta, Belgrad, pp.383-385.

reducția subiectului, deconstruirea intrigii, fragmetarismul, hibridizarea, dar și toposuri ale literaturii postmodernismului sârbesc: subiect regresiv, subminarea autorității auctoriale, juxtapunerea diferitelor tipuri de discurs, negarea autorității unor sisteme de gândire tradiționale, subminarea ierarhiei valorilor existente ale literaturii sârbe ș.a.

Dintre strategiile narative pe care le aplică, semnul său distinctiv este însă *nota de subsol* redactată parodic și care ilustrează raportul autorului față de idealul obiectivității științifice și față de veridicitatea datelor istorice. Toate aceste „explicații suplimentare” sub forma notelor de subsol sunt în mod evident de prisos sau vizibil inoportune. Un alt procedeu frecvent experimentat de Basara este raportarea la unele documente pseudoistorice de tipul *fake news*. În proza lui Basara este realizată o polemică cu tradiția literară a misticismului precum și cu cea a modelului erudiției omului vest european. Autorul citează adesea texte din diverse tradiții mistice – creștine, ebraice, musulmane, budiste –, asociindu-le cu personalitățile acelor contexte istorice într-un cadru literar fără a fi însă comice ori grotești. Procedee similare și caracteristice în proza sa sunt, de asemenea, menționarea unor sentențe latinești, a unor proverbe, reflecții care sunt însă amplasate disproporțional în modele culturale diferite, cu o notă tragicomică, încalcând canoanele sacre ale textelor antice. Acest procedeu de citare atipică și inadecvată ale unor moșteniri literare specifice reprezintă un mod inedit de problematizare a istoriei literare.

Primul roman al lui Basara, *Kinesko pismo/ Alfabetul chinezesc*, a generat o adevărată revoluție în literatura sârbă în momentul apariției acestuia (1983). Până la apariția acestui roman personajele erau preocupate îndeobște de mărețele idei de libertate, iubire, marile probleme sociale, familiale, existențiale în general. Personajul lui Basara vorbește despre nimicnicia sa, fiind conștient că este o simplă creație literară, un produs al limbii literare care nu există în afara acesteia. Naratorul lui Basara nu crede în existența sa proprie, este speriat de capcanele și labirintul limbii pe care este obligat s-o folosească în scrierea acestui roman pentru a exista. Cuvintele, mulțimea de propoziții posibile și imposibile care se contrazic, destrămarea cuvintelor în silabe, apoi în litere îl conștientizează pe narator că există temporar doar într-o realitate lingvistică. Deconstrucția textului literar este vizibilă atunci când se analizează structura narativă a paragrafului. De pildă, un paragraf al naratorului romanului poate fi constituit doar dintr-un singur cuvânt, o singură propoziție ori o singură scenă care nu are nicio legătură cu cele anterioare ori ulterioare, anulând cauzalitatea. Atunci când naratorul spune: „În locuința noastră a fost perfectul compus: sora mea împreună cu soțul ei mongoloid au dormit într-un miros urât de sudoare, iar apoi brusc a survenit perfectul simplu: cu toată puterea lovii cu piciorul în pat și ei se treziră”¹ este limpede că toate canoanele discursului tradițional au fost demolate.

Cel mai cunoscut și premiat roman al său este însă *Fama o biciclistima / Conspirația bicicliștilor* (1988), considerat de unii critici drept cel mai bun roman

¹ Svetislav Basara, *Kinesko pismo*, Narodna knjiga Alfa, Belgrad, 1977, p. 59.

sârbesc al sfârșitului de veac. Autorul recurge la strategia narativă a oniricului și a tehnicii păpușii rusești, matrioșka, folosind cele mai diverse tipuri de documente veridice, citând și atribuind date false unor personaje reale ori imagine care se află în același spațiu temporal. Toate personajele sale de natură schizoidă sunt mistificatori geniali, incluzând autorul însuși ori preluate din istorie, dar maeștri ai oniricului, capabili să interacționeze între ei indiferent de distanța spațială și temporală. Deconstrucția narațiunii, a limbajului discursiv este axa principală pe care își construiește Basara textul.

Pentru romanul *Uspon i pad Parkinsonove bolesti/ Mărirea și decăderea bolii Parkinson*, publicat în 2006 de editura Dereta, Belgrad, autorul a fost recompensat cu prestigiosul premiu literar al revistei „NIN.” În argumentația juriului se menționează, printre altele, că romanul „se înscrie în seria poeziei autorului de analiză a raporturilor dintre civilizații, moralitate și maladii care ne bântuie din perioada inchiziției medievale până la lagărele de concentrare și gulagurile vremurilor noastre. Folosind documente istorice apocrife, mărturii false, în cheie ironică și grotescă, romanul reconfirmă locul meritoriu ocupat de autor în literatura sârbă”.¹

Romanul *Mărirea și decăderea bolii Parkinson* este o metaficțiune istoriografică, o utopie ficțională, o proză bazată pe un procedeu narativ postmodern deja clasic, de ficțiune factică. Demian Lavrentievici Parkinson nu este medicul care a descoperit cumplita boală ce-i poartă numele², ci doar personajul central al romanului, marcat de faptul că în ultimii 300 de ani toată lumea este obsedată de sănătate. Până în clipa morții, în 1947, în lagărul de la Kolîma, sub un nume fals, Nikolai Nikolaievici Kuznețov, acesta încearcă din răspuțeri să schimbe mentalitatea celor din jur, să studieze aspectele pozitive ale bolii, să recompună fragmentele din imaginea unei lumii demult scindate într-o luptă continuă între boală și sănătate cu roluri inversate. Această inversiune carnavalescă, conform căreia „boala este cea mai creativă parte a vieții, ba chiar calea spre însănătoșire”, că istoria este o boală care ni se înfățișează sub masca sănătății și că omul este în esența sa „o maladie incurabilă”, face din acest roman unul istoric, pe alocuri, de cele mai multe ori însă ficțional, linia de demarcație dintre genuri, dintre adevăr și minciună, esență și aparență putând fi trasată doar de un cititor curajos.

În roman apare figura editorului de carte, (structura romanului având forma unei antologii de texte pseudo-documentare), un spion al serviciilor secrete rusești, pe nume Kasatkin care are misiunea de a-l spiona pe istoricul Voznesenski, un cercetător pasionat al vieții lui Demian Lavrentievici Parkinson, precum și al istoricului bolii misterioase care-i poartă numele – Morbus Parkinsoni. În clipa în care Voznesenski este el însuși contaminat de „boala sacră”, acesta dispăre „într-o direcție necunoscută”. Kasatkin reușește să pună mâna pe „crestomația” istoricului

¹ www.

² James Parkinson (1755-1826), medic englez care a publicat un articol științific despre tremorul unei părți a corpului. După 60 de ani un medic neurochirurg francez Jean Martin Charcot a numit această maladie după cel care a descris-o.

(un amestec cronologic de biografie și bibliografie) în care sunt adunate informații despre „creatorul acestei boli cumplite”.

Svetislav Basara impune de la bun început o linie simbolică magistrală de opoziție binară dintre Boală-Sănătate, în sensul că inversează judecățile de valoare ale acestor două concepte care în istoria civilizației omenirii au statut axiomatic. Această opoziție vitală dintre Boală și Sănătate nu va fi rezolvată și nici anulată, dar va traversa multe metamorfoze, îmbrăcând forma mai multor manifestări istorico-ideologice: spirit-materie, intern-extern, spiritual-trupesc, război-pace, credință-ateism, creștinism-păgânitate, creaționism-darwinism, geocentrism-heliocentrism, ev mediu-renăștere, teocentrism-antropocentrism, verticalitate-orizontalitate. În acest mod este format un cadru referențial de noțiuni și valori în interiorul căruia ironia recognoscibilă a lui Basara analizează omul și civilizația umană, cu precădere fenomenele monstruoase parkinsoniste din istoria politică a omenirii. Ludicul ironic, intenția ironico-deconstructivă precum și umorul negru sunt punctele cheie ale prozei lui Basara, în sens semantic. Dintr-o semnificație stilistico-retorică, ironia devine o ideologie literară. Istoria Rusiei și a Europei ultimelor secole este saturată de ideologii politice care funcționează după același principiu, fie că e vorba de comunism, fascism, capitalism. La început se naște o idee măreață și nobilă care entuziasmează și pune în mișcare reforme și contaminează ca o epidemie mulțimile, dar nu mult timp după materializare aceleași ideologii devin dictaturi care au făcut mult mai multe victime decât toate bolile la un loc.¹

Sănătatea din punct de vedere medical și fiziologic, „sănătatea profană”, echivalentul corporalității vs. spiritualității este, din punctul de vedere parkinsonistic, doar „o formă subtilă a insesibilității” umane, în vreme ce bolile și războaiele sunt fenomene pozitive în evoluția și selecția omenirii. În contextul învățăturilor creștine, cei bolnavi sunt mai aproape de Dumnezeu, boala fiind un dar divin de care nu are parte toată lumea. Renașterea care pune accent pe sănătatea trupească este catalogată drept retrogradă față de civilizația precreștină.

În mistificarea romanescă a lui Basara multe personalități din istoria artei și științei ori oameni politici care au marcat istoria omenirii devin personaje literare. Voznesenski descoperă arborele genealogic al lui Parkinson care cuprinde marii bolnavi ai omenirii, strămoșul acestora fiind însuși Sfântul și dreptul Iov, iar seria marilor parkinsoniști continuă cu prorocii creștini, împăratul David, faraonul Ramses, Nero, Platon, Socrate, Carol cel Mare, Sf. Augustin, Sf. Tereza, Napoleon... și lista continuă. Apogeul bolii Parkinson este atentatul de la Sarajevo din 1914, pregătit în mare taină la Berna. La sfârșitul creștomatției se află mărturia unui oarecare Avksenti Platonovici Mekdonald care susține că Parkinson, zis și Asiz, a fost cel mai apropiat colaborator al lui Mustafa Kemal Atatürk în realizarea reformei limbii, a alfabetului și societății turce. În final aflăm „că omul este o maladie incurabilă”, și că „în esență, există o singură boală – boala vieții – pe care, din rațiuni de ordin practic, am numit-o boala Parkinson”.

¹ Expresia „ciuma roșie” a fost lansată de ideologul și liderul nazist Joseph Goebbels, care folosea *rote Pest* ca descriere pentru formațiunile de stânga, în speță comuniste.

Personajele cheie ale romanului în sens ideatic sunt Dostoievski, în roman un Faust al literaturii ruse, și Jakob Böhme, cunoscut reprezentant al filosofiei mistice germane, în roman un cizmar filosof care susține că sănătatea e posibilă doar cu prețul bolii. La Dostoievski boala Parkinson se manifestă sub forma viciului pentru jocurile de noroc. Unul dintre personaje, îngrozit că în viziunile sale vede prăbușirea Rusiei, consideră că doar o revoluție în literatură poate împiedica revoluția în stat.”. Și fiindcă „Rusia beneficiază de o mulțime de scriitori talentați”, aceștia trebuie reuniți „sub conducerea Ilustrului Romancier (e vorba de Dostoievski)”, iar pacea poate fi asigurată doar dacă acesta va crea o capodoperă, un roman în care să încapă întreaga Rusie și-n care să fie personaje toți morții și toți vii aceștia.

Caracterul metafictional al romanului este conferit, pe de o parte, de procedeul găsirii unui manuscris, deși este ușor particularizat, pe de altă parte prin ficționalizarea personajelor care prin pseudoveridicitatea își justifică existența într-o realitate paraliterară, textul se pliază pe realitate absorbind ca po gaură neagră elemente din viața reală a cititorului.

Romanul alegoric *Mărirea și decăderea bolii Parkinson* cu o structură polifonică posedă toate calitățile talentului, măiestriei artistice și maturității lui Svetislav Basara: fragmentarea compoziției, un stil brilliant, eseistic, o ingeniozitate incredibilă a imaginației și nu în ultimul rând un simț admirabil al umorului negru, al absurdului și al grotescului. Dacă ar trebui să căutăm în rândul scriitorilor postmoderniști sârbi pe acel autor care a reușit cel mai mult să demoleze planul linearității discursului, lui Svetislav Basara i-ar reveni un loc de cinste, el balansând între biografismul și documentarismului lui Kiš și onirismul și deconstructivismul lui Pavić.

Bibliografie

- Baudrillard, Jean, *Simulacre și simulare*, traducere de Sebastian Big, Ed. Ideea Design & Print, Cluj, 2008
- Călinescu, Matei, *Cinci fețe ale modernității: modernism, avangardă, decadentă, kitsch, postmodernism*, traducere de Tatiana Pătrulescu și Radu Turcanu, Ed. Univers, București, 1995
- Corbu, Daniel, *Postmodernismul pe înțelesul tuturor*, ediția a II-a, Ed. Princeps Edit, Iași, 2004
- Damjanov, Sava, *Šta to beše srpska postmoderna?*, Službeni glasnik, Belgrad, 2012
- Gordić, Vladislava, *Korespondencija: tokovi i likovi posmoderne proze*, SKC, Novi Sad, 2000
- Hutcheon, Linda, *Poetica postmodernismului*, traducere de Dan Popescu, Ed. Univers, București, 2002
- Jerkov, Aleksandar, *Nova tektualnost: ogledi o srpskcj prozi postmodernog doba*, Prosveta, Belgrad, 1992
- Joković, Mirosljub, *Ontološki pejzaž postmodernog romana*, Prosveta, Belgrad, 2002
- Kordić, Radoman, *Postmodernistčko pripovedanje*, Prosveta, Belgrad, 1998
- Sâmihăian, Florentina, *Proza postmodernă românească. O abordare pragmatică*, Editura Universității, București, 2013
- Tatarenko, Ala, *Poetika forme u prozi srpskog postmodernizma*, Belgrad, Službeni glasnik, 2013
- Vladiv-Glover, Slobodanka, *Postmodernizam od Kiša do danas*, Prosveta, Belgrad, 2003
- Vučković, Radovan, *Moderni roman dvadesetog veka*, Službeni glasnik, Belgrad, 2013

PROZA DE LAGĂR. DE CE SE Scriu MEMORIILE?

Antoaneta OLTEANU

Memoria doare surd, ca o mână degerată, la primul vînt rece. Nu există oameni care, întorși din detenție, să poată trăi fie și o singură zi fără să-și amintească de lagăr și de munca îngrozitoare de acolo.

Varlam Șalamov, *Povestiri din Kolîma*, p.9

Tema lagărului, în literatură, nu este, în pofida interesului pe care îl stârnește, foarte bine reprezentată, și nu e vorba numai de literaturile din care provin cărțile selectate. Mai degrabă facturile memorialistică și cea documentară sunt cele care completează acest vid, lucru perfect explicabil, dacă avem în vedere interesul cititorului pentru fapte, pentru datele reale, pentru întâmplări veridice. Textele beletristice care abordează tema se deosebesc și ele prin veridicitate: sursele de inspirație erau mult prea numeroase pentru ca scriitorii să apeleze la pura fantezie...

Dacă dorim să facem o analiză bună a sistemului de represiune în URSS și în România, e nevoie să ne bazăm în principal pe sursele de primă mîină – memoriile supraviețuitorilor sau scrieri beletristice bazate pe experiența carcerală –, care pot sprijini foarte bine studiile istoricilor, concentrate în principal pe documentele oficiale produse de sistem. Prezentul studiu își propune să studieze doar un aspect al categoriei mai largi reprezentate de proza de lagăr, și anume scrierile memorialistice prilejuite de experiențele carcerale. Forma profund ficțională pe care au căpătat-o unele dintre aceste amintiri am discutat-o separat (e adevărat, nu exhaustiv), într-un alt studiu¹, așa că nu vom insista asupra ei.

În intervenția de față facem o primă tentativă de a analiza acest tip de scrieri memorialistice, fiind conștienți că exhaustivitatea nici nu poate fi pusă în discuție în acest caz. Aș menționa în acest sens faptul că există un site, intitulat *Vospominania o Gulaghe i ih avtorî* (Amintiri despre Gulag și autorii lor), creat de muzeul și centrul social „Pace, progres, drepturile omului” ce poartă numele lui Andrei Saharov

¹ Vezi studiul nostru, *Proza rusă antitotalitară*, în „Arhivele totalitarismului”, nr.3- 4/ 2015, pp.201-219, ISSN 1221-6971.

(<http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/>). Aici sunt indicate peste 1850 de titluri de cărți, articole sau interviuri ale celor care au trecut prin Gulag, precum și peste 2500 de titluri de bibliografie consacrată lagărului (și numărul lor este în creștere)! În fața unui număr așa de impresionant de lucrări, îți dai seama că orice tentativă de a prezenta cât de cât viața lagărului este o picătură de apă într-un ocean imens. Pentru spațiul românesc, inițiativa, în curs de desfășurare, poate fi regăsită pe site-ul Procesul comunismului, contrarevoluției și tranziției criminale (www.procesulcomunismului.com), unde pot fi regăsite peste 40 de volume de memorii și interviuri, alături de alte materiale cu caracter antitotalitar.

1. Cîteva considerații generale. Lagărul și memoriile sale

Cînd vorbim despre scrieri cu caracter antitotalitar, aproape tuturor ne vine în minte instantaneu perioada de dezgheț hrușciovistă și, evident, curajul redactorului Tarkovski, care, în revista sa devenită celebră, „Novîi mir”, l-a publicat pe A.I. Soljenițin, devenit *icon*-ul luptei cu puterea socialistă totalitară. Discuția despre experiența concentraționară în literatura rusă se poartă încă din cadrul realismului socialist, mai bine zis începînd cu perioada imediat următoare morții lui Stalin (5 martie 1953). În realitate, cu adevărat putem vorbi de detensionare, de o perioadă cu adevărat posttotalitară odată cu Dezghețul promovat de către Nikita Hrușciov, perioadă de oarecare relaxare ce a durat aproximativ pînă la sfîrșitul anilor 80¹. În sensul restrîns al cuvîntului, Dezghețul din literatura rusă e unanim acceptat că s-a întins între anii 1953-1964, pe perioada de guvernare a lui Hrușciov, iar ultima perioadă a regimului sovietic cunoaște și ea, în literatură, un alt moment de relaxare, în perioada perestroikăi (1985-1991) lui Mihail Gorbaciov.

Și în cadrul primei perioade vedem că momentul de relaxare nu a venit, așa cum toată lumea se aștepta, chiar la moartea lui Stalin. Declanșatorul aparentelor reforme a fost raportul secret al lui Hrușciov, din februarie 1956, în care fostul tovarăș al liderului sovietic a denunțat cultul personalității lui Stalin și urmările acestuia (*O kulte licinosti Stalina i ego posledstviah*).

Asemeni oameni cunoșteam eu acolo, în viața obișnuită. Acum, după toate cercurile prin care am trecut, fiecare dintre ei a devenit parcă o carte necitită și eu mă năpustesc cu lăcomie s-o citesc. E rău numai că toate cărțile astea vor avea un sfîrșit tragic.

Ghinzburg, *Ocna, ce binecuvîntare...*, p.152

¹ V. Kovski, *Vîstuplenie za „kruglîm stolom”. „XX vek kak literaturnaia epoha”, „Voprosî literaturî”, nr.2/1993, p.60.*

Așa cum am menționat, vom aborda doar aspecte legate de memoriile concrete, primare, am putea spune, ale celor aflați cândva în detenție, identificând câteva dintre particularitățile acestui gen aflat la granița dintre realitate istorică și ficțiune. Primele cărți care au început vorbească despre lagărele sovietice nu au apărut în în celebra perioadă a Dezghețului, ci mult mai devreme, e adevărat, în străinătate. În 1926, S.A. Malsagov, ofițer din Armata Albă, evadat în același an de la Solovki, a publicat la Londra *Insulele iadului*; în 1927, Raymond Duguet publică *Un bagne en Russie Rouge* (O ocnă în Rusia Roșie, tot despre închisoarea Solovki). În anul 1935, Vladimir T. Cernavin, deținut și el între 1930-1932, publică în Statele Unite *I Speak for the Silent Prisoners of the Soviets* (Boston, 1935). Nu în ultimul rând menționăm o lucrare celebră, apărută în anii 1935-1936, scrisă de I. Solonevici, *Rossia v konțlaghere* (Rusia în lagărul de concentrare, publicată la Praga). Și Solonevici a fost în detenție în Rusia, fiind arestat în 1920, dar a evadat de acolo în 1934).

După un „îngheț” de scurtă durată, așa cum am menționat, anul 1962 a marcat momentul celui de-al doilea „dezgheț”, prin apariția povestirii lui Aleksandr Soljenițin, *Odin den’ Ivana Denisovicea* (O zi din viața lui Ivan Denisovici)¹, care a declanșat în fapt o lungă serie de scrieri în principal biografice inspirate de viața din lagărele comuniste sau din perioada teroarei, dintre care le amintim pe cele mai cunoscute, inclusiv publicului român: Varlam Șalamov, *Kolîmskie rasskazî* (Povestiri din Kolîma); Evghenia Ghinzburg, *Krutoi marșrut* (Destin în bătaia vântului, Ocna, ce binecuvîntare...), Nadejda Mandelștam, *Vospominania* (Fără speranță. Memorii) ș.a.m.d. Trebuie să menționăm aici că prima mențiune a sintagmei „proză de lagăr” a fost făcută de către Varlam Șalamov, în manifestul său *Despre proză*: „așa numită temă a lagărului este o temă largă unde își află locul o sută de scriitori ca Soljenițin, cinci scriitori ca Lev Tolstoi. și nici unul nu se va simți înghesuit”².

Pe baza însemnărilor proprii, ținute în lagăr și în exil, dar și a mărturiilor altor condamnați, autorul a recreat, în cele trei volume, tragedia unui popor în perioada represiunilor staliniste. Soljenițin declara că nu numai Stalin, în 1937, și-a reglat contururile cu nomenclatura, toate deceniile de regim comunist și-au decimat constant, nemilos propriul popor. Considerată de către autor „o încercare de cercetare artistică”, scriitorul proclamă întîietatea unei astfel de întreprinderi în detrimentul uneia rațională, după regulile științei istorice:

Cercetarea științifică, ca și metoda artistică de cunoaștere a realității, oferă posibilități pe care nu le are știința. Se știe că intuiția produce așa-numitul „efect de tunel”, cu alte cuvinte, intuiția pătrunde în realitate ca un tunel în munte. În literatură așa s-a întîmplat mereu. Când am lucrat la *Arhipelag Gulag* tocmai acest principiu mi-a servit drept fundament pentru înălțarea unui edificiu acolo unde știința nu putea face acest lucru. Am

¹ „Novii mir”, decembrie 1962.

² Varlam Șalamov, *Povestiri din Kolîma*, vol. I, traducere și note de Ana-Maria Brezuleanu, Magda Achim, Alexandra Fenoghen, Polirom, Iași, 2015, p.14.

adunat documentele existente. Am studiat mărturiile a două sute douăzeci și șapte de oameni. La aceasta mai trebuie adăugată și experiența mea personală în lagărele de concentrare și experiența colegilor și prietenilor mei cu care am fost închis. Acolo unde știința nu are suficiente date statistice, tabele și documente, metoda artistică permite efectuarea unei generalizări pe baza unor cazuri particulare. Din acest punct de vedere cercetarea artistică nu numai că nu o înlocuiește pe cea științifică, dar o și depășește prin posibilitățile sale.¹

La începutul narațiunii sale, Soljenițîn scrie că în cartea lui nu sunt personaje și întâmplări ficționale. Oamenii și locurile apar cu numele lor. Arhipelagul cuprinde în fapt toate aceste „insule”, legate între ele prin „conducte de canalizare” prin care curg oameni transformați de monstruoasa mașină a totalitarismului în tot felul de lichide – sânge, sudoare, urină; este un arhipelag cu viața lui proprie, care „încearcă când foamea, când bucuria răutăcioasă, când iubirea, când ura”; este un arhipelag care a cuprins, ca o tumoare canceroasă, prin metastazele sale, întreaga țară, în toate părțile. Cele trei volume și cele șapte părți ale lui sunt consacrate unor insulițe din acest arhipelag și unor perioade diferite din istoria lui. În calitate de cercetător Soljenițîn descrie tehnologia arestului, anchetele, diferitele situații care apar.

Această specie publicistic-artistică presupune lipsa țeșaturii subiectului, deplasarea imaginii autorului în centrul narațiunii, posibilitatea unei exprimări directe a poziției auctoriale. Unitatea compozițională a cărții este asigurată nu prin dezvoltarea unui subiect evenimentțial, ci de succesiunea și logica ideilor autorului, care este prezentată declarativ cititorului. Autorul are funcții multiple: este și comentator al evenimentelor, și erou, și analist ce vorbește de pe pozițiile specialistului (istoric, sociolog ș.a.), și om politic care își privește experiența de viață a sa și a celorlalți din punctul de vedere social-politic și istoric, poate călători ușor în timp, poate polemiza cu personaje istorice reale de la începutul și din a doua jumătate a secolului...

Ar mai fi o motivație, una personală, mai degrabă, prin care Soljenițîn și alți autori asemenea lui au ales această formă de prezentare a materialului și a ideilor. Scriitorul nu se mai consideră în primul rând un artist, ci un martor; nu-și mai propune sarcini estetice, ci morale. Iată ce spunea în acest sens Varlam Șalamov: „Mi se pare că omul din a doua jumătate a secolului al XX-lea care a trecut prin războaie, revoluții, incendiile Hiroshimei, bomba atomică, trădare și, cel mai important, care este o încununare a toate acestea – prin rușinea de la Kolîma și prin cuptoarele de la Auschwitz –, omul acesta pur și simplu nu poate să nu abordeze altfel problemele artei”². În opinia scriitorului, literatura umanistă s-a compromis, pentru că realitatea nu s-a dovedit a fi corelată cu idealurile ei. „Prăbușirea ideilor ei umaniste, crima istorică care a dus la apariția lagărelor staliniste, la cuptoarele de la Auschwitz au

¹ Cf. *Publicistika v treh tomah*, vol.2, Moscova, 1996, p.230. În literatura rusă mai există două modele de scrieri atipice, cu un bogat material documentar preponderent. Este vorba despre *Biloe i dumî* (Lucruri din trecut și gânduri) a lui Herzen și de *Insula Sahalin* al lui A.P. Cehov.

² A. Soljenițîn. *S Varlamom Șalamovîm*, în A. Soljenițîn, *Dnevnik pisatelia*, publicat în „Novîi mir”, nr.4/1999.

demonstrat că arta și literatura sunt zero”¹. De aici și polemica lui Soljenițin cu Dostoievski și Cehov, care nu au putut să vadă pînă la capăt monstruozițiile sistemului concentraționar. Așa se explică deci caracteristica „noii proze”, neîncrederea pentru orice fel de imaginar, pentru idei umaniste abstracte sau concrete, ea promovînd încrederea în fapte, în documente. Șalamov mai spunea: „Eu folosesc proza documentului și, într-o oarecare măsură, sunt un urmaș direct al școlii realiste ruse – sunt documentar, ca realismul. În povestirile mele este criticată și respinsă esența literaturii, așa cum este ea studiată în manuale”². De aceea proza nouă se fundamentează pe document, „dar nu pe orice document, ci pe cel marcat din punct de vedere emoțional, așa cum sunt *Povestiri din Kolîma*. O asemenea proză este singura formă de literatură care îl mai poate satisface pe cititorul secolului al XX-lea”³.

Pentru a aduna materialul pentru volum, Soljenițin a interogat 227 de supraviețuitori ai lagărelor sovietice de la care a primit măturii orale, diverse documente, mărturii oculare, precum și alte materiale deosebit de importante, fiecare în felul lui. Așa cum au afirmat mulți comentatori, tragedia Rusiei constă în faptul că o mare parte a populației nu a citit *Arhipelagul...* în anii '70, cînd era citit în toată lumea; după ce îl citeau, mulți părăseau partidul comunist, renunțau la „stînga” și marxism, se deschideau în fața lui Dumnezeu și într-adevăr se nășteau pentru a doua oară⁴.

2. Delimitările speciei: jocurile memoriei sau veridicitatea prozei?

Memoriile nu sunt decît pe jumătate sincere,
oricît de mare ar fi grija pentru adevăr.

André Gide

În fața unui volum mare de informație și de oameni cu care autorii s-au întîlnit în lungile perioade de detenție și a cenzurii apăsătoare din societate, tema memoriei și a uitării este una dominantă; deși știu că nu pot vedea tipărite aceste memorii, autorii lor sunt pătrunși de importanța majoră pe care o are transmiterea, către generația actuală sau cea viitoare, a tuturor experiențelor personale care aruncă, cît de cît, o rază de lumină asupra adevărurilor nespuse ale epocii⁵. Se pune accent pe ideea de document, de realism, veridicitate, dar unele dintre ele reușesc să

¹ *Idem*.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ Cf. Antoaneta Olteanu, *Proza rusă contemporană*, Ed. Paideia, București, 2008, pp.94-100.

⁵ Cf. și L. Timofeev, care face un studiu detaliat consacrat poeziei prozei de lagăr – *Poetika „laghernoi prozi”*, „Oktiabr”, 1991, nr.3, p.190.

stîrnească nu numai prin aceste elemente atenția cititorului. Așa cum spunea și Eugen Simion, referindu-se la jurnalul intim, „există o ficțiune incipientă și, acolo unde ne așteptăm mai puțin, avem surpriza de a descoperi o adevărată literatură”¹.

Așa cum am menționat, pornim de la premisa unanim acceptată că aceste memorii de lagăr sunt scrieri cu caracter istoric, datorită gradului înalt de obiectivare al trăirilor. Nu sunt totuși jurnale intime – în marea majoritate a cazurilor autorii lor demonstrează clar o delimitare de orice notă de intimitate, de trăiri proprii, militînd pentru o solidaritate de grup cu tovarășii de suferință. De aici și justificarea scrierii și publicării jurnalului, ca un memento față de ce a fost și mai ales despre cei ce nu mai pot vorbi chiar ei. Conform lui Philippe Lejeune, autorul de memorii se comportă ca un martor dublu, al propriei existențe și al epocii trăite (vorbim de pactul cu istoria); în autobiografie și jurnal intim obiectul discursului este propria persoană (pactul autobiografic)². În memoriile de lagăr se observă frecvent tendința de a pune mărturia personală pe plan secund, autorul lor mărturisind mai ales despre ceilalți: „Mi se părea că, uite, au venit în sfîrșit acele vremuri dorite, așteptate, cînd pot să mă exprim cu voce tare, cînd mărturiile mele adevărate îi vor susține pe cei care vor sincer să nu se mai repete rușinea și groaza noastră națională”, spunea Evghenia Ghinzburg³.

Memoriile de lagăr nu sunt nici amintiri din copilărie sau tinerețe, memorii de scriitor care nu se socot obligate să păstreze cu strictete constrîngerile temporale sau chiar ancorarea în realitate. Pondere a ficțiunii e mare și e unanim acceptată atît de scriitor, cît și de cititor. În acest caz se vorbește de memorialistică, văzută ca literatură subiectivă sau literatură a confesiunii. „Delimitare imprecisă, spune Eugen Simion, pentru că orice operă literară este, într-un chip sau altul, subiectivă, cuprinde, cu alte vorbe, un „subiect creator” (Jean Rousset) și propune o reprezentare individuală, deci subiectivă, a lumii”⁴. Noi mergem mai departe și spunem că un grad aproximativ identic de subiectivism îl conțin și scrierile istoriografice, în pofida obiectivismului declarativ.

Din punct de vedere stilistic, am putea spune că o trăsătură specifică a memoriilor de lagăr este dată de caracterul lor conservator și de accentul pus pe veridicitate, un stil destul de neutru, o structură simplă a textului pentru a obține destul de repede acceptul cititorului: prin continuarea și aprecierea lecturii îi va consfinți locul în specia din care face parte:

Experiența arată că exprimarea singularității este în general socotită o problemă de *conținut* (caracterul excepțional al informației oferite) sau o problemă de *stil* (efort de exprimare, joc al tonurilor, atitudinea naratorului în fața eroului și a cititorului), dar rareori ca o problemă de *structură* a textului. Există mai multe motive clare: verosimilitatea, obișnuința, facilitatea. Orice cercetare originală în structura povestirii

¹ Eugen Simion, *Genurile biograficului*, vol. I, Ed. Fundației Naționale pentru Știință și Artă, București, 2008, p.7.

² Apud Simion, *op.cit.*, p.18.

³ Evghenia Ghinzburg, *Ocna, ce binecuvîntare*, traducere și note de Antoaneta Olteanu, Ed. Corint, București, 2016, p.533.

⁴ Simion, *op.cit.*, p.17.

trezește neîncrederea cititorului care o percepe ca pe un artificiu, în vreme ce utilizarea povestirii tradiționale îi dă impresia că a mai văzut deja așa ceva.¹

Lucrurile trăite dispar în timp și reapar în literatură. Dar despre ceea ce am trăit n-am scris niciodată la scara de unu la unu, ci numai pe ocolite. Și a trebuit mereu să verific dacă născocirile ireale își pot imagina întâmplările reale².

3. Definiții (in)utile?

Dacă nu vrei să fii dat uitării după moarte, spunea Benjamin Franklin, sau scrie lucruri care merită să fie citite, sau fă lucruri care să merite să fie scrise. Aceasta m-a îndemnat să scriu ceea ce urmează.

Aurelian Gulan, *Mărturii din Iadul roșu*, p.7.

După cum vede, sunt destul de mari confuziile dintre aceste specii ce fac parte, în mare, din genul memorialistic sau, după alte trăsături, sunt exponente clare ale genului epic ficțional.

Dacă e să ne uităm la definițiile clasice, delimitările genului nu sunt deloc clare:

3.1. Autobiografie: Expunere orală sau scrisă a vieții unei persoane făcută de ea însăși. ♦ Operă literară aparținând genului epic în care autorul își povestește viața, așa cum s-a întâmplat, scrisă și prezentată la persoana întâi. ♦ Autobiografii se bazează de multe ori doar pe memoria proprie. ♦ Are un caracter introspectiv (DEXonline et alii).

Cominternistul sîrb Karlo Stejner³, comunist convins, ca și alții, a făcut cunoștință cu închisorile și represiunile din Rusia sovietică pe o perioadă de 23 de ani. E de înțeles înverșunarea lui în a depune mărturie de toate cele văzute acolo: „În pușcăriile NKVD, în deșertul înghețat al Marelui Nord, oriunde suferința mea a depășit limitele a ceea ce este suportabil, o hotărîre nu m-a părăsit niciodată: să supraviețuiesc pentru a povesti lumii și prietenilor mei din partid teribila mea experiență”⁴.

3.1.1. Ar mai trebui menționată aici o formă inedită de autobiografie, și anume **autobiografia-interviu:** Aleksander Watt, *Secolul meu*, Neculai Popa, *Fără*

¹ Philippe Lejeune, *Pactul autobiografic*, Ed. Univers, București, 2000, pe scribd.com.

² Herta Müller, *Mereu aceeași nea și mereu același neică*, traducere de Alexandru Al. Șahighian, Humanitas, București, 2011, p.89.

³ Karlo Stejner, *7000 jours en Sibérie*, Gallimard, Paris, 1971.

⁴ Apud Codruț Constantinescu, *Viața și moartea în Gulag*, Ed. Vremea, București, 2016, p.116.

închisoare aș fi fost nimic, Radu Ciuceanu, *Potcoava fără noroc* – volumul al doilea al memoriilor este dictat; aici includem și interviul pe care Mariana Marin i l-a luat Oanei Orlea, *Cantacuzino, ia-ți boarfele și mișcă!*

3.2. Jurnal: Însemnări zilnice ale cuiva despre anumite evenimente legate, de obicei, de viața sa; însemnări zilnice ale unor observații științifice. ♦ (La pl.) Lucrare beletristică cu caracter evocator, conținând însemnări asupra evenimentelor petrecute în timpul vieții autorului (și la care el a luat parte) (DEXonline);

3.3. Memorii (chiar cu varianta, apărută în ultima vreme, **memorii de lagăr**): Scriere în care sunt cuprinse însemnări asupra evenimentelor la care a participat cineva ori care s-au petrecut în timpul vieții cuiva. ♦ Specie a literaturii autobiografice în care evenimente istorice sau de altă natură sunt recompuse pornind de la observații și experiențe strict personale. ♦ Accentul este pus pe evenimente exterioare. ♦ De cele mai multe ori autorii de memorii sunt persoane care au jucat un rol în sau au observat din apropiere evenimente istorice și al căror scop este să descrie sau să interpreteze aceste evenimente. ♦ Memoriile pot fi mai puțin structurate și mai puțin exhaustive decât autobiografiile (DEXonline et alii).

Aici includem și lucrarea lui George Sarry, *Viața mea. Amintiri din închisoare și din libertate*¹: „Am scris acest memorial fără nici o intenție de a face literatură. Dorința mea cea mai vie este să las iubiților mei descendenți o mărturie despre o perioadă grea din tinerețea mea despre care, din prudență și din delicatețe, pentru a nu-i răni pe cei dragi, am vorbit prea puțin”. În acest punct am încadra lucrarea memorialistică a lui Aleksander Wat, *Secolul meu*: „Rostul de a scrie toate acestea era de a explica esența filosofică a fenomenului, a comunismului sovietic care sintetiza, în viziunea lui Wat, degenerarea secolului al XX-lea. Wat simțea o datorie morală față de nefericirea a milioane de oameni, indiferent de naționalitate, nefericire pe care a întâlnit-o în închisorile sale succesive (...). Wat nu intenționa să fie un cronicar al secolului său, ci căuta în miezul evenimentelor conținutul lor secret, ascuns”². Wat, la rîndul lui, încearcă să dea și el o definiție speciei căreia îi dă naștere astfel: „Această carte ar putea fi nu o autobiografie, nici o spovedanie sau un tratat literar-politic, ci o recapitulare a experienței personale de peste un sfert de veac de „conviețuire” cu comunismul”³.

3.3.1. Aici poate fi încadrată o altă formă de memorii, **memorii-scrisoare** adresate unui destinatar concret (Levon Harutiunian către Bedros Horasangian).

3.4. Proza document (Varlam Șalamov): proză cu un grad înalt de veridicitate, care pune accent pe latura obiectivă în detrimentul ficționalului. „Cînd sînt întrebat ce scriu, răspund: nu scriu amintiri. Nu există nici un fel de amintiri în *Povestiri din Kolîma*. Nu scriu nici povestiri, mai precis, mă străduiesc să nu scriu

¹ Cu o prefață de Doina Jela, Editura Dépôt légal – Bibliothèque et Archives nationales du Québec, 2010, p.15.

² Czesław Miłosz, *Prefață la Aleksander Wat, Secolul meu. Confesiunile unui intelectual european. Convorbiri cu Czesław Miłosz*, traducere și note de Constantin Geambașu, Humanitas, București, 2014, p.11, 12.

³ Apud Miłosz, *op.cit.*, p.19.

povestiri, ci o proză care să nu poată fi considerată ficțiune (...). Nu o proză a documentului, ci o proză încărcată de suferință ca un document”¹.

3.5. Roman autobiografic: roman, operă de ficțiune care pornește de la elemente împrumutate din viața autorului său. ♦ Dacă faptele relatate sunt departe de evenimentele reale, el mai poate fi numit și **roman semi-autobiografic**. ♦ Fiind o operă cu intenționalitate artistică, elementele biografice pot fi distorsionate. ♦ Nu există pretenție de neutralitate, de exprimarea unor adevăruri. ♦ Selecția elementelor se face potrivit dorinței autorului, iar personajele și sentimentele lor pot părea mai intense în comparație cu cele din viața reală. Perspectiva subiectivă poate include și pe cea a naratorului omniscient.

În privința scrierilor de lagăr, putem afirma că multe din materialele date adesea sub numele de memorii sunt, mai degrabă, și prin stilul narațiunii, și prin construcția lor, mai degrabă romane autobiografice. Dar, așa cum explică hermeneuții, poziția lor de scriere de graniță îl face pe cititor să penduleze între încredere și neîncredere, receptînd activ ambiguitatea speciei: „Un statut discutabil are în acest tablou general al literaturii subiective ceea ce se cheamă *romanul autobiografic*. Este o speță curioasă pe care Thibaudet o consideră superficială. Nu-i totdeauna lipsită de valoare, dar dă mai totdeauna, la lectură, un sentiment de inconfort din cauza ambiguității în care cititorul este invitat să se instaleze: e vorba de un personaj fictiv sau de autorul care se ascunde sub un nume de împrumut? Și, dacă este vorba de cel care se povestește (sub alt nume), cît de sincer poate fi naratorul?”²

Titlul inițial romanului lui Soljenițîn, *Șcea-854. Odin den' odnogo zeka (Șcea-854. O zi din viața unui pușcăriaș)*, reflecta o mai clară trimitere la sursa de inspirație a textului propus de Soljenițîn revistei „Novii mir”. Romanul a fost concepută de scriitor în perioada în care era închis în lagărul de la Ekibastuz, în iarna 1950-1951, dar a fost definitivat mai tîrziu, în 1959, în Riazan, după eliberare. Soarta romanului, trimis la redacție în 1961, a fost decisă, la intervențiile redactorului șef de atunci, Aleksandr Tvardovski, tocmai de Nikita Hrușciiov, care, în ședința Biroului Politic din octombrie 1962, a avizat publicarea lui³.

Personajul Ivan Denisovici Șuhov l-a avut ca prototip pe un soldat din batalionul comandat de Soljenițîn în timpul războiului cu Germania, dar care niciodată n-a fost închis, la care s-a adăugat experiența personală a autorului, care, printre altele, a fost și el într-un lagăr special, de deținuți politici, unde a lucrat ca pietrar. Ceilalți eroi, evident, sînt personaje modelate după oameni cunoscuți în lagăr, prezentați cu biografiile lor reale. Ca în orice altă scriere consacrată vieții din lagăr, există pagini consacrate condițiilor de trai, episoade insistente consacrată problemei alimentare în lagăr (alimentație insuficientă, foamete, comportament inumane provocate de foame ș.a.), condițiile de muncă, relațiile dintre deținuți și

¹ Varlam Șalamov, *Despre proză*, în *Povestiri din Kolîma*, vol. I, p.18.

² Simion, *op.cit.*, p.93.

³ În perioada noilor represalii, toate exemplarele acestei povestiri au fost scoase din biblioteci și distruse. În Rusia povestirea a fost retipărită abia din 1990.

relațiile cu supraveghetorii. Un alt loc comun îl reprezintă imaginea/ imaginația diluată a deținuților referitoare la viața de după eliberare, considerată adesea drept un lucru imposibil și/ sau oricum extrem de neliniștitor pentru (fostul) condamnat.

Revenirea obsesivă la un subiect ce descrie situații atât de întâlnite în anii 30-40 ai secolului al XX-lea din URSS are la bază experiența personală a scriitorului. Iuri Dombrovski însuși, asemenea personajului Zîbin din *Facultatea lucrurilor de prisos* (romanul e considerat a fi partea a doua a romanului precedent – *Conservatorul de antichități. Pe urmele șarpelui boa*, 1964, apărut în tot în revista „Novii mir”; a fost finalizat în anul 1975, dar e publicat în 1978 în Franța, abia peste un deceniu vede lumina tiparului în Rusia, în timpul perestroikăi inițiate de Mihail Gorbaciov). Dombrovski a fost arestat pentru prima dată în anul 1933 și apoi trimis în exil la Alma-Ata, pentru trei ani. Au urmat ale arestări, de durate diferite, în 1936 și apoi în 1939, când a fost trimis în lagărul de la Kolîma, de unde a fost eliberat, pe motiv de invaliditate, în 1943, înainte de termen. A urmat un alt patrulea arest, în 1949, când a fost trimis în Nord, la Taișet, în Ozerlag, până în 1955. Ca și după celelalte arestări, a continuat să trăiască la Alma-Ata, în Kazahstan, de care s-a legat sufletește extrem de mult (a se vedea prezența orașului pe fundalul mai tuturor scrierilor sale), după care, după 1956, i s-a permis să revină la Moscova. Acuzațiile care i s-au adus, ca și în cazul personajului echivalent din roman, sunt dintre cele mai neverosimile și lipsite de fundament, dovadă și reabilitarea scriitorului, în anul 1956, din lipsa obiectului infracțiunii! În perioada de ispășire a pedepsei în exil, și Iuri Dombrovski a lucrat ca arheolog, muzeograf, ziarist, ca și eroii săi.

Facultatea lucrurilor de prisos este un roman esențial din cadrul literaturii antitotalitare, și asta din două puncte de vedere. Este, pe de o parte, o cronică realizată din interiorul sistemului represiv al anilor 30 din Rusia sovietică: bunul-plac al arestului, lipsa totală a motivelor – sistemul judiciar se baza, în fapt, pe presiunile făcute asupra arestatului, care, într-un moment, mai devreme sau mai târziu, trebuia să cedeze și să recunoască ceea ce doreau anchetatorii –, condițiile din închisoare, presiunile psihologice ș.a. Pentru cititorul familiarizat cu sistemul de represiune din Rusia sovietică, instituții precum CeKa, NKVD au fost mereu înconjurate cu o aură sumbră: populația era închisă aproape în mod aleatoriu, fără motive concrete pentru detenție, judecata, în urma aceluiași tip de anchetă, se făcea mai mult decât sumar, fie sub forma unor procese publice-mascaradă, fie fără nici un fel de proces, în urma unei sentințe sumare a unui tribunal ad-hoc. De fapt, pe nimeni nu interesa dacă omul este vinovat sau nu, singurul lucru care conta era cifra pe care o constituia, într-un raport național privind reușita blocării și suprimării dușmanilor ascunși ai poporului.

În *Facultatea lucrurilor de prisos* avem de-a face cu o situație de alt fel. Ne aflăm într-o Rusie sovietică aflată într-o perioadă de acalmie, după ororile Revoluției din Octombrie și ale Războiului Civil, dar în preziua marilor represiuni. O anumită detensionare existentă la nivelul întregii societăți se vede și în interiorul sistemului represiv: arestatul e luat pe sus fără prea multe motive, e adevărat, dar ancheta se face „democratic”: nu sunt fabricate procese-verbale ce se bagă sub nasul arestatului

pentru semnare, oamenii sunt convinși de către anchetatori să recunoască lucrurile conform concluziilor la care aceia doreau să ajungă; în multe cazuri, nu se folosește violența în timpul interogatoriului (ba chiar anchetatorii erau pedepsiți dacă făceau acest lucru!) și, lucru incredibil, extrem de modern: dacă arestatul face greva foamei, ancheta e total blocată și un procuror trebuie să vină neapărat pentru a vedea care sînt solicitările deținutului. Și totuși, atmosfera suprinsă de Dombrovski în acest roman este sumbră – avem de-a face cu o angoasă permanentă, cu senzația închiderii într-un labirint fără ieșire, în pofida unei anumite relaxări a anchetei, de care am vorbit. Absurdul anchetei, kafkian, am putea spune, este dat de afirmațiile aberante ale anchetatorilor, care, nota bene, nu sînt, așa cum se întîmpla cu două decenii înainte, niște analfabeți cu puteri depline, ci oameni cu studii și chiar cu o anumită cultură. Tocmai acest paradox face ca situația să fie și mai insuportabilă: discutînd, ca de la om inteligent la om inteligent, nu poți să nu te îngrozești cînd constăți aberațiile sistemului, mai precis, ale ideologiei și ale metodelor de suprimare a libertății de opinie. Argumentele logice nu au nici un efect, anchetatorul este ca de piatră (la suprafață, cel puțin), în pofida dovezilor nenumărate de sinceritate din partea deținutului. Dombrovski face, în scrierile sale, o radiografie scrupuloasă a sistemului totalitar în general și a celui represiv în particular. Face analiză și din perspectiva unui istoric, a unui arheolog, asemenea personajelor din roman, a unui conservator – dacă nu de antichități –, atunci a unor elemente reale, demne de păstrat în memorie pentru cititorii altui secol, mai bun, care ar fi în pericol să uite toate aceste orori ale secolului al XX-lea.

Morala este următoarea: în pofida bunei credințe a oamenilor, chiar și a celor care au susținut, din primele momente, noua orînduire, cancerul neîncrederii în semenii și contaminarea insidioasă cu suspiciunea promovată chiar de la nivelul autorităților face ca orice individ să fie pasibil de orice. Simpla arestare a oamenilor constituia, nu numai pentru cei rămași în libertate, dar și pentru anchetatori (care, paradoxal, recunoșteau, în sine, lipsa motivelor!), un motiv suficient. Ca să-l cităm pe Vladimir Voinovici, care concluzionează acest principiu la modul ironic: „Toți oamenii sunt suspecti. Suspect este acela care e observat în ceva suspect. Cel mai suspect e acela care nu e observat în nimic suspect. Orice suspect poate să devină acuzat. Bănuiala este un motiv suficient pentru arestare. Arestarea acuzatului este dovada suficientă și absolută a vinovăției lui”¹. Asta pentru că, așa cum spuneau adesea anchetatorii, „nouă nu ne este necesar orice adevăr, ci doar acela de care avem nevoie”. Sau, cum spune în roman personajul Buddo: „Aici nu sunt închiși oameni nevinovați, Gheorghe Nikolaevici. Care pentru faptă, care pentru cuvînt, care pentru gînd, dar toți sunt vinovați. Uite, și dumneavoastră o să fiți vinovați”.

În spațiul românesc, romanul *Ostinato* al lui Paul Goma, despre viața în închisoare și nedreptățile care s-au făcut în perioada stalinistă, a fost interzis în România, după anii de destindere clamați de Ceaușescu. Romanul apare în Germania și în Franța în 1971. O caracterizare potrivită a romanului a făcut-o Virgil Ierunca: „Iată că, dintr-o dată, într-un mediu bolnav de confuzie, de căpătuială, de greață

¹ *Viața și neobișnuitele aventuri ale soldatului Ivan Cionkin*, Ed. Paralela 45, Pitești, 2006, p.465.

oficială, un mediu în care „făcutul cu ochiul” e o metodă de supraviețuire, se ivește un scriitor care își apără singurătatea și însingurarea și care vorbește despre această dimensiune absolut inerentă a regimurilor staliniste: închisoarea. Paul Goma restabilește demnitatea memoriei într-o vreme în care lumea a învățat să uite prea repede”¹. Tot în spațiul românesc amintim și romanele scrise de Adriana Georgescu, *La început a fost sfârșitul*, Ion Ioanid, *Închisoarea noastră cea de toate zilele*, Anița Nandriș-Culda, *20 de ani în Siberia. Destin bucovinean* (ediția a doua, *Douăzeci de ani în Siberia. Amintiri din viață*).

3.6. Ficțiune bazată pe amintirile carcerale (Iuri Dombrovski, Herta Muller): operă de ficțiune bazată, într-o anumită măsură, pe adevăruri istorice, trăite de către autor sau de o altă persoană pe care acesta a cunoscut-o, dar care nu și propune să respecte cronologia sau consecuția faptelor, realitatea personajelor, topindu-le pe toate într-o materie nouă, marcată de filtrul personal și de lipsa de obligativitate a veridicității.

Ultimul tip de proză de lagăr, care marchează cel mai mare grad de îndepărtare de realitățile istorice și în care ficțiunea e acceptată din capul locului, în care putem avea sau nu, în prezența scriitorului, un martor ocular sau un simpatizant al trăirilor altor martori pe care se decide să le transpună în practică. Nu e vorba de un autor-împostor, ci de un meșter al cuvântului care, pe lângă informații reale, mai transmite idei generalizatoare care nu au aparținut martorilor, un accent stilistic inconfundabil și niște personaje, acțiuni bine conturate.

Există ideea că scriitorul nu trebuie să-și cunoască materialul prea bine, foarte bine și îndeaproape. Că trebuie să povestească exact pe limba acelor cititori în numele cărora el s-a apucat să cerceteze materialul respectiv. Că înțelegerea celor văzute nu trebuie să se depărteze prea mult de codul moral, de orizontul cititorilor.

Orfeu care a coborât în Iad, nu Pluton care s-a ridicat din iad.

Potrivit acestei idei, dacă scriitorul își cunoaște prea bine materialul, va trece de partea acestuia. Aprecierile vor suferi modificări, se vor schimba proporțiile. Scriitorul va evalua viața după criterii noi, de neînțeles pentru cititor, care îl vor speria, îl vor alarma (...).

Potrivit acestei idei, scriitorul este întotdeauna un pic turist, un pic străin, este literat și maestru un pic mai mult decât este necesar.

Modelul unui asemenea scriitor-turist este Hemingway, oricât ar fi luptat el la Madrid...²

După cum se vede, toate materialele posibile ce pot cuprinde informații despre viața din închisoare sau lagăr, torturile suferite, descrierea sistemului totalitar, a torționarilor și victimelor acestora ș.a.m.d. pot fi scrise într-una din aceste specii, în funcție de intenția documentară sau artistică a autorului, de priceperea lui artistică și de tipul de mesaj pe care dorește să-l transmită cititorului său.

¹ Apud Ana-Maria Cătănuș, *Vocația libertății. Forme de disidență în România anilor 1970-1980*, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, București, 2014, p.94.

² Șalamov, *op.cit.*, pp.12-13.

Într-o excelentă teză de doctorat, Anca Maria Mănăilă încearcă, printre puține, să sistematizeze problematica pe care o pune scriitura concentraționară în toate aspectele ei, ajungând la niște concluzii foarte clare:

Varietatea de perspective a dat naștere la o varietate de tehnici anamnetice și stiluri scriitoricești. Respectarea cronologiei se împletește cu lipsa totală a acesteia sau cu scindări prin care autorul face digresiuni reflexive. Obiectivitatea este rar atinsă, implicarea în cele narate fiind trădată de nota personală a stilului autorului: de la dimensiunea liturgică a scrisului la ironia cea mai adâncă sau la agresivitatea și grotescul extrem, cel care (se) scrie este întotdeauna prezent. Deși cu intenție informativă și fără pretenție de literatură, adesea declarate, aceste scrieri depășesc limita documentului prin faptul că în actul de rememorare a trecuturilor traumatice, implicarea, oricât de nedorită, devine resort incontrolabil al psihicului¹.

Scriitor profesionist încă din anii 20, cu o publicație, în anul 1928, chiar în „Pravda”, Vasili Grossman nu se încadra în profilul tipic al viitorului dizident. În anii 30 și 40 îi apar numeroase volume de povestiri și chiar două prime volume ale unei trilogii epice, *Stepan Kolciughin*, bucurându-se și de sprijinul lui Maksim Gorki.

Experiența represiunilor datează din 1933, când a fost arestată o persoană foarte apropiată lui, o verișoară, pe care a sprijinit-o material pe când se afla în exil. Cea de-a doua soție a sa, Olga Guber, a fost și ea arestată, dar eliberată la scurtă vreme. Impresiile din urma Războiului Civil, pe care le cunoștea din copilărie și adolescență, pe când familia locuia în Ucraina, sînt destul de bine prinse în primul volum, *Panta Rhei*, o mică bijuterie a literaturii antitotalitare, un fel de biblie, am putea spune, dacă avem în vedere că abordează aici principalele teme ale domeniului. Pornind de la scenele cutremurătoare de foamete din Ucraina, în care numeroși cetățeni sovietici, în principal ucrainenii, au fost pur și simplu lăsați să moară din rațiunile unei politici obscure². Descreri asemănătoare a trăirilor produse de foame și de umilința privațiunilor putem găsi în romanul *Leagănul respirației* al Hertei Müller. Dar, deși i se acordă un spațiu generos, aceasta nu este tema principală a romanului. Acesta vorbește de un deținut al Gulagului care și-a ispășit atît perioada de detenție, cît și pe cea de exil și a primit dreptul de a ajunge pînă în capitală. Înstrăinarea îngrozitoare dintre cei din spatele sîrmei ghimpate și cei din libertate, care s-au obișnuit mai adesea cu statutul de turnător, pentru a-și păstra pozițiile în societate, apartamentul sau integritatea fizică a propriei familii (a se vedea interesanta tipologie a turnătorului pe care o face în roman). Manuscrisul romanului început în 1955 a fost confiscat odată cu cel al romanului *Viață și destin*, în 1961, astfel încît scriitorul a fost nevoit să producă o variantă nouă a lui, care a fost încheiată în anul 1963 (aceasta e varianta pe care o cunoaștem, publicată în străinătate în anul 1970, iar în URSS abia în 1989).

¹ *Universul concentraționar în literatura română. Discursul memorialistic*, teză de doctorat la Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș, 2011, p.12

² Ca o paranteză, aș menționa aici un motiv credibil al urei lui Lenin și, mai apoi a lui Stalin împotriva țărănimii eșecul din primele alegeri democratice, la care bolșevicii, în pofida unor instigări susținute a țărănilor împotriva proprietarilor de pămînt și a comandantilor militari, nu au obținut simpatia majoritară a alegătorilor țărani, aceasta îndreptîndu-se în proporție zdrobitoare spre eseri (socialist-revoluționar), partid cu veche tradiție în Rusia și care era mult mai cunoscut de către proaspeții deținători de vot democratic.

În calitate de corespondent de război, Grossman a participat pe front chiar din anul 1941 pînă la finalul acestuia, participînd chiar, alături de militari, și la bătălia Stalingradului, dar și la eliberarea din lagărele Majdanek și Treblinka a prizonierilor de acolo¹. Imediat după război, din 1946 pînă în 1959, a început să lucreze la dilogia *Za pravoe delo* (Pentru o cauză dreaptă) și *Jizni i sudba* (Viață și destin), consacrate, în stil tolstoian, bătăliei de la Stalingrad. Fragmentele care au apărut au stîrnit deja o critică furtunoasă pe linie de partid și au fost condamnate în Uniunea Scriitorilor din URSS (abia în 1954 s-a recunoscut că această critică a fost deplasată, după moartea lui Stalin și începerea campaniei de denigrare a acestuia!). Romanul, care avea un caracter stalinist mai mult decît evident, fusese propus spre publicare în revista „Znamia”, dar în anul 1961 a fost confiscat de către KGB. Nici memoriul adresat lui Nikita Hrușciov nu l-a ajutat, rezoluția primită de la M.A. Suslov spunînd clar că „nici nu poate fi vorba de returnarea manuscrisului” și că romanul poate fi tipărit în URSS abia peste 200-300 de ani! Abia după moartea scriitorului, o copie a romanului, prin intermediul lui A.D. Saharov și V.N. Voinovici a fost transmisă în străinătate și publicat, așa cum am spus, în Elveția în 1980 (în Rusia a apărut tot în timpul perestroikăi, în 1989-1990). Oficial, manuscrisul a fost transmis Ministerului Culturii de către organele KGB abia pe 23 iulie 2015.

Ce a stîrnit îndîrjirea conducătorilor politici pentru cel care a știu și să fie un cetățean *political'y correct*? De exemplu, lagărele sovietice erau comparate cu cele germane și din această comparație cele ale dușmanilor erau mult mai ușor de suportat, mai ordonate ș.a.m.d. Era criticată extrem de marea influență a comandanților politici asupra celor militari (se făcea în felul acesta și o critică a „reformei” păcătoase făcute de Stalin în rîndurile armatei, decapitîndu-i conducătorii profesioniști și decimînd-o prin identificarea unor dușmani imaginari), care constituia o măsură luată de conducere pentru a stopa prea marea inițiativă a conducătorilor armatei: numai după ce politrucii raportau la centrul politic deciziile militare ce se doreau a fi luate, comandanții militari puteau trece la aplicarea tacticii respective. Se puneau de asemenea o altă problemă care stîrnise nemulțumirea populației ruse majoritare, și anume o promovare nemăsurată a minorităților în toate funcțiile, dintr-o viziune *political'y correct* văzută de către Stalin.

4. De ce sînt înregistrate amintirile? Lagărul ca experiență

M-am hotărît să nu-i uit în vecii vecilor, nu să mă răzbun, ci să nu-i uit și mai ales să nu-i tac.

Paul Goma, *Gherla*

Experiența carcerală este, pentru mulți dintre cei care au căpătat-o, un dar prețios care nu trebuie pierdut. Suferința și chinurile supraomenești prin care au trecut, ei și tovarășii lor de închisori și lagăre, îi fac să fie păstrătorii unor mistere (chiar așa au și fost, pentru o lume întregă, înainte de apariția ficțiunii cu note autobiografice a lui Aleksandr Soljenițin, *O zi din viața lui Ivan Denisovici*). Datoria

¹ În anul 1948, împreună cu Ilia Ehrenburg, publică volumul *Ciornaia kniga* (Cartea neagră), o culegere de mărturii și documente despre Holocaust.

față de cei care nu mai sînt, nevoia cathactică de izbăvire, de scăpare de această povară grea îi face pe mulți (dar nu pe cei mai mulți, pentru că sînt destui cei care nici măcar nu mai doresc să-și reamintească de grozăviile prin care au trecut). Dar, așa cum spunea Paul Goma, scrisul după încarcerare era el însuși o formă de protest față de represiunea făcută de autoritățile statului și față de încălcarea drepturilor omului: „E păcat că bătrînii tac. Ar trebui să aștearnă pe hîrtie, fiecare cum se pricepe, să povestească prin ce-au trecut. La urma urmei, e o datorie. Ca să nu mai fie așa de liniștiți călăii, să nu mai fie siguri că victimele lor n-or să îndrăznească să suflet o vorbă (...). Fiecare țară are tineretul pe care îl merită. Iar bătrînii să facă bine să rupă sigiliul de la gură și să le spună adevărul, nu să le recomande tăcerea, duplicitatea, «înțelepciunea», adică tot tăcerea¹.”

Vom reda mai jos un citat extins din memoriile lui P.P. Astahov, care ne arată drumul sinuos pe care îl parcurge intenția primară de a pune pe hîrtie memoriile, cîte s-au mai păstrat, și lupta pe care o dă scriitorul, încercînd să țină echilibrul între obiectivitatea istorică și capcanele memoriei și ale propriei subiectivități.

Pentru prima dată dorința de a descrie cele prin ce am trecut mi-a apărut demult, cînd aveam 25 de ani. La vîrsta aceasta deja apucasem să văd și să înțeleg multe. Am fost pe front, am fost prizonier, am trecut prin SMERȘ, prin lagăre speciale și mi-am spus: am ce să le spun oamenilor.

E adevărat, în condiții de izolare creația scrisă era exclusă și mi-am lăsat amintirile pentru vremuri mai bune. Anii au trecut, în minte s-au tot adunat și s-au șters fapte și detalii.

Cînd aveam 32 de ani m-am întors în Baku și mi-am adus din nou aminte de *Însemnări*. Dar, fiind liber, îmi dădeam seama că nici acum nimeni nu va avea nevoie de ele.

Așa au trecut mulți ani. Cînd au venit transparența și perestroika lui Gorbaciov, am făcut cunoștință cu cărțile lui A.I. Soljenițîn, D. Panin și ale altora, cu tot felul de publicații din „Ogoniok” și „Novii mir”. Prietenii m-au rugat să nu mai amîn, să n-o mai lungesc cu amintirile.

Am început să trec la *Însemnări* în a doua jumătate a anului 1989, fără să am totuși nici cea mai mică idee despre cum să le scriu. Pur și simplu mi-am urmat dorința de a povesti despre destinul meu complicat, primul obiectiv, și cel mai important, era acordat sincerității povestirii.

Încă din primele pagini, pentru că le scriam greu, mi-am dat seama că nu e așa de simplu să descriu lucrurile trăite, că pentru asta e nevoie nu numai de experiență de viață, ci și literară. (...)

Am abandonat scrisul și apoi am luat-o de la capăt. Dar, zău, rareori eram mulțumit de ceea ce scriam. Și totuși, încet, încet, mergram spre scopul meu, cufundîndu-mă cu mare greutate într-o activitate ce mi-a luat, în total, cam zece ani.

Am scris aceste *Însemnări* ale unui om aflat la necaz, la modul scupulos și obiectiv, onest și dezinteresat, fără nici o tentativă de justificare. Am vorbit nu numai despre faptele și comportamentul meu, am încercat să prezint lumea interioară a gîndurilor și sentimentelor mele.

Sinceritatea mea absolută și deschiderea au stîrnit o atitudine ambiguă a prietenilor. M-au sfătuit să scriu altfel, ținînd cont de timpurile concrete. A trebuit să protestez și să-mi

¹ Paul Goma, *Gherla*, Humanitas, București, 1990, pp.15-16.

apăr pozițiile. Am spus că este o spovedanie, că nu am dreptul să schimb ceva aici sau să înfrumusețez, să scot sau să adaug¹.

Nu numai Șalamov, mulți autori continuă să scrie, chiar dacă re trăiesc momentele dureroase; fac acest lucru și pentru propria persoană, dar mai ales pentru ceilalți, față de care sunt datori: „Durerea trăită din noaptea aceea a fost atât de puternică, încât s-a revărsat peste mulți ani de-atunci înainte și a ajuns pînă în ziua de azi, cînd, după ce au trecut mai mult de douăzeci de ani, scriu despre asta. Dar trebuie să scriu. Ca la Inber: «Fără milă față de mine, fără îngăduință, să merg prin cîmpurile minate ale minții»”².

Uneori autorii înșiși nu vor să uite. Tendința psihologică, perfect umană, e de a uita, a îngropa cît mai adînc toate acele suferințe. Însă la cei care au trecut prin încercările sistemului carceral se observă, dimpotrivă, dorința de a nu uita. Odată cu uitarea proprie au convingerea că întreaga societate va uita tot ce s-a întîmplat, va trece mult prea ușor peste note incipiente ale unui nou totalitarism și va permite instituirea lui. Și de aici lupta cu uitarea:

De șizeci de ani mă silesc noaptea să-mi aduc aminte de obiectele din lagăr. Ele sunt obiectele mele din valiza nocturnă. De la întoarcerea mea din lagăr, noaptea nedormită este o valiză de piele neagră. Iar valiza asta o port sub fruntea mea. Atît doar că de șizeci de ani încă nu știu dacă nu pot dormi fiindcă vreau să-mi amintesc acele obiecte, ori tocmai dimpotrivă. Dacă nu cumva mă războiesc cu ele, fiindcă oricum nu pot dormi. Indiferent cum, noaptea-și face valiza ei neagră împotriva voinței mele, țin să subliniez. Trebuie să-mi amintesc împotriva voinței mele. Și, chiar dacă nu trebuie, ci o vreau eu însumi, tot aș prefera să nu trebuiască să vreau³.

Pierderea prin uitare a fost și motivul pentru care Paul Goma, care nu a trecut prin reeducarea de la Pitești, cînd a auzit de fenomen, în Reduit, la Jilava, în vara anului 1957, vrea să scrie o carte-document. Aceasta este *Povestea poveștii* și motivația scriitorului a fost aceasta: „De cum am aflat despre Pitești, mi-am zis, fără promisiune fermă, fără jurămînt, ci așa, ca ceva de la sine înțeles, că *trebuie scrisă cartea Piteștiului*. Ca să nu se uite”⁴. Scriitorul e puternic marcat de acest experiment carceral, încît îi consacră un roman, *Patimile după Pitești*, în care, folosindu-se de povestea unor gemeni, Vasile Pop și Elisav Pop, descrie cu lux de amănunte ororile săvîrșite acolo de către Țurcanu, Bogdanovici și ai lui.

Nicole Valéry-Grossu nu e deloc sigură de rolul important al memoriilor ei. Pe de o parte, oamenii au scris deja atîtea lucruri, așa că noutățile pe care le-ar aduce sînt din ce în ce mai puține. Publicîndu-și cartea în Franța în anul 1970, recunoaște că și aici s-a produs un fel de suprasaturație față de acest timp de material, de atrocitățile de tot felul suferite de oameni în acest barbar secol al XX-lea. Ea spunea

¹ P.P. Astahov, *Zigzaghi sudbî. Iz jizni sovetskogo voennoplennogo i sovetskogo zeka*, Rosspen, Moscova, 2005, <https://www.litmir.me/br/?b=153709>.

² Evghenia Ghinzburg, *Destin în bătaia vîntului*, traducere și note de Antoaneta Olteanu, Ed. Corint, București, 2015, p.140.

³ Herta Müller, *Leagănul respirației*, Humanitas Fiction, 2010, p.30.

⁴ Paul Goma, *Povestea poveștii*, op.cit.

cu tristețe: „Mulți oameni nu pot crede în spusele celor care au scăpat din infernul roșu, despre torturile îndurate. Lumea liberă închide capitolul cruzimii omenești cu înfrângerea lui Hitler. Mulți occidentali nici nu vor să asculte. Războiul le este de ajuns”¹.

La rîndul lui, Nicolae Steinhardt, marcat puternic de revelația spirituală pe care a avut-o în lagăr, îndeamnă la altceva. Nu e vorba de uitare și de întoarcerea celui alt obraz, dar în nici un caz nu e vorba de răzbunare. Omul trebuie să învețe ceva din toată această experiență așa de dură, viața nu trebuie să fie trăită degeaba: „Cred așa: că dacă din închisoare pleci și în urma suferinței te alegi cu dorințe de răzbunare și cu sentimente de acraolă, închisoarea și suferințele au fost de haram. Iar dacă rezultatul e un complex de liniște și înțelegere și de scârbă față de orice silnicie și șmecherie, înseamnă că suferințele și închisoarea au fost spre folos și țin de căile nepătrunse pe care-i place Domnului a umbla.// Puterea de a iubi, la ieșirea de la închisoare, trebuie a fi crescut în proporții de necrezut”². În sensul moralei lui Steinhardt trage concluzia și Ion Ioanid: „Încep să-mi dau seama că numai caracterul importă. Convingerea politică, părerile filosofice, originea socială, credința religioasă nu sînt decît accidente. Numai caracterul rămîne după filtrările produse de anii de pușcărie ori de viață”³.

Interesantă este și explicația pe care o dă Lena Constante, în primul său volum de memorii. Autoarea dorește să descrie pur și simplu experiența detenției, fără nici un fel de conotații politice: „Atunci de ce să scriu? Pur și simplu ca să depun și eu o mărturie omenească. Pe cît posibil, să nu vorbesc de aspectul politic al detenției mele. Vreau să vorbesc despre starea de detenție ca atare. Ca perfectă cunoaștere a faptelor. Viața de toate zilele într-o celulă. Cred că am trăit o experiență unică. O femeie, singură, de-a lungul mai multor ani”⁴.

4.1. Document istoric vs document ficțional

Pentru autorii care au trăit în lumea ororilor sistemului carceral nevoia primară este aceea de a transmite cît mai simplu, necosmetizat, lucrurile pentru care depun mărturie, pentru a se constitui într-o cronică despre cei care nu mai sînt, despre suferințele celor care le-au îndurat, despre ororile sistemului totalitar ș.a.m.d. În unele cazuri, în scriere nu apare nici o motivație exprimată, am putea spune că autorul aflat cîndva în detenție se lasă furat de valul de scrieri pe această temă și încearcă să vină și el cu contribuția proprie. În funcție de aceste obiective, putem distinge între mai multe tipuri de autori:

4.1.1. O serie de autori își pun foarte serios problema păstrării unui grad maxim de obiectivitate.

„În aceste însemnări nu e nimic născocit, răspund pentru fie care cuvînt scris de mine și pentru fiecare faptă descrisă. Nu am putut da mereu numele adevărate

¹ Nicole Valéry-Grossu, *Binecuvîntată fii, închisoare... O fostă deținută politică din România vorbește*, București, Univers Publishing House, 1997

² Nicolae Steinhardt, *Jurnalul fericirii*.

³ Ion Ioanid, *Închisoarea noastră cea de toate zilele*, vol.I, Ed. Humanitas, București, 1999-2002.

⁴ *Evadarea tăcută. 3000 de zile singură în închisorile din România*, Ed. Florile dalbe, București, 1995, p.18.

(acest lucru a fost convenit în fiecare caz) și uneori am fost nevoit să maschez personajele și faptele, fără să schimb în esență lucrurile, dar tot ceea ce descriu sunt oamenii vii și totul, pînă în cele mai mici amănunte, e adevărat”¹, spunea Cernavin. Alți prozatori mărturiseau că, pentru a obține adevărul și numai adevărul, și de a nu tolera abaterile și distorsionările, e nevoie de o spontaneitate a scrisului, în afara însă a legii simultaneității (nici o memorie de lagăr nu avea cum să fie scrisă la momentul respectiv, în ciuda dorinței viitorilor autori ale lor). Varlam Șalamov, cel care a „teoretizat” cel mai mult procesul de scriere a memoriilor, spunea: „Începe scrisul, unde e foarte important să păstrezi prima variantă, să nu strici prin corecturi. Legea care funcționează în scrierea poeziei, adică prima variantă e întotdeauna cea mai sinceră, funcționează, se păstrează și aici². În legătură cu o povestire de-ale sale, *Cherry Brandy*, despre moartea lui Mandelștam, poetul-martir pe care l-a prețuit enorm, Șalamov scria: „Am pus-o pe hîrtie imediat după întoarcerea din Kolîma, în 1954, în localitatea Reșetnikov din regiunea Kalinin, unde am scris o zi și o noapte, străduindu-mă să fixez ceva foarte important, să las în urma mea o mărturie, să pun o cruce pe un mormînt, să nu permit să fie ascuns un nume ce mi-a fost drag toată viața, să marchez această moarte ce nu poate fi iertată și uitată”³.

Ceea ce este excepțional la memorabila carte a Evgheniei Ghinzburg este, dincolo de literaturitatea ei – capacitatea autoarei de a crea scene și personaje impresionante este remarcabilă, alături de un stil bine temperat – este jocul cu memoria care nu apare la autor la mulți ani de la trăierea evenimentelor pe care și le-a propus să le descrie, ci chiar în timpul lor. Paradoxal, doar vorbim de condiții de lagăr! Dar memoria fantastică a Evgheniei Ghinzburg, solicitată la maximum atunci, a făcut funcționeze la tentativele repetate ale viitoarei scriitoare de a fixa în minte anumite momente din viața de lagăr. Iată ce spune chiar ea: „Am știut mereu că o să scriu. Și toți ai mei știau (...). Am început în vara anului 1959, în Zakarpacie. În pădure, pe o buturugă, într-un caiet de școală. Am fost acolo cu Anton și Tonia. Dar eu încă din închisoare, din lagăr, compusesem anumite capitole. Le repetam pe de rost, ca pe versuri”⁴. Sau, cum spune în *Epilog* „De fapt, cartea aceasta a trăit alături de mine peste 13 ani. Mai întîi ca intenție, apoi ca scriere permanentă a variantelor, ștergerea unor fragmente mari de text, căutări ale unor cuvinte mai potrivite, a unor meditații mai mature”⁵.

Mă întrebă adesea cititorii: cum de ați putut păstra în memorie așa de multe nume, fapte, denumiri de localități, versuri?

E foarte simplu: pentru că tocmai acest lucru – a ține minte, pentru a scrie după aceea! – a fost scopul principal al vieții mele în decursul celor 18 ani. Adunarea materialului pentru

¹ V.V. Cernavin, T.V. Cernavina, *Zapiski „vreditelia”. Pobeg iz Gulaga*, Kanon, Sankt-Petersburg, 1999, <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=8975>

² Șalamov, *op.cit.*, p.10.

³ *Idem*, p.12.

⁴ Ghinzburg, *Destin*, p.484. Sau, mai departe: „Tocmai în noaptea de 9 spre 10 octombrie 1948, deja aproape de răsărit, i-am povestit capitole din *Destin în bătaia vîntului* pe care le imaginasem...” (*Ocna*, p.347).

⁵ Ghinzburg, *Ocna*, p.531.

această carte a început chiar din momentul când am pășit pentru prima dată pragul beciului închisorii interioare a NKVD din Kazan. În toți acești ani nu am avut posibilitatea de a nota ceva, de a face niște crochiuri pentru viitoarea carte. Tot ce am scris am scris numai din memorie. Singurele jaloane în labirintul trecutului au fost când am lucrat la cartea mea de versuri, create și ele fără hîrtie și creion, dar, datorită memoriei mele antrenate numai cu poezie, s-au întipărit bine în minte... (...). Pur și simplu scriam pentru că nu aveam cum să nu scriu¹.

Un proces asemănător se întîmplă și la Nicolae Steinhardt:

Creion și hîrtie nici gînd să fi avut la închisoare. Ar fi așadar nesincer să încerc a susține că „jurnalul” aceasta a fost ținut cronologic; e scris *après coup*, în temeiul unor amintiri proaspete și vii. De vreme ce nu l-am putut insera în durată, cred că-mi este permis a-l prezenta pe sărite, așa cum, de data aceasta, în mod real, mi s-au perindat imaginile, aducerile-aminte în acel puhoi de impresii căruia ne place a-i da numele de conștiință. efectul, desigur, bate înspre artificial; eu un risc pe care trebuie să-l accept².

Și Vasile Gurău își propune același lucru: „mă voi face, în cele ce urmează, povestitorul întîmplărilor și impresiilor strict personale; în cele ce urmează nu voi exagera nimic, dar nici nu voi lăsa la o parte nimic din cele prin cîte am trecut sau din cele ce-am pătimit. Nu voi romanța și nu voi născoci nimic; și nu voi căuta cuvinte alese (...). De formație nu sînt nici istoric și nici literat. În acest context, gîndurile mele așternute pe hîrtie (...) n-ar trebui considerate o creație literară și cu atît mai puțin o doctă analiză a unui fenomen istoric, ci mai degrabă o mărturisire...”³.

Probabil singurul care a reușit să păstreze însemnări făcute „la cald” este Dimitri Lihaciov, obligat să-și facă pedeapsa în lagărul Kem din Solovki. Lucrînd la birouri, a putut să-și ascundă însemnările proprii printre hîrțile la care lucra și, mai apoi, în primăvara anului 1929, când au venit părinții în vizită la el, să le înmîneze lor. Însemnările respective sînt publicate mai apoi ca anexă la volumul de memorii⁴.

4.1.2. Alții își asumă subiectivitatea inerentă (punînd-o pe seama jocurilor memoriei, dorinței de a trece sub tăcere anumite momente etc.), dar păstrează pe cît posibil autenticitatea documentului. Privind prin ochii cititorului de azi, am putea crede că e vorba de o cosmetizare, o dorință din partea autorului de a se prezenta cît mai bine sau a trece sub tăcere momente care nu-l avantajează. De fapt, multe dintre memoriile analizate au fost scrise încă în perioade în care teroarea, deși devenise mai mică, nu dispăruse și autorii lor erau îngrijorați, dacă nu pentru propria persoană, măcar pentru celelalte personaje care erau descrise în ele: „Dar vai, odată cu speranțele de publicare, s-a născut în sufletul meu și redactorul intern, care mă tot enerva la fiecare paragraf cu formula sa obișnuită – «asta nu va trece de

¹ *Idem*, pp.532-533.

² Steinhardt, *Jurnalul fericirii*, http://ortodoxie.3x.ro/parinti_contemp/p_nicolae_steinhardt/Jurnalul%20fericirii/0.%20jurnal.htm

³ Vasile Gurău, *După gratii*, Ed. Albatros, București, 1999, pp.10-11.

⁴ Dimitri Lihaciov, *Vospominania*, Logos, Sankt-Petersburg, 1995, p.145.

cenzură». Și am început să caut formulări mai neutre, adesea am stricat niște fragmente extrem de reușite, liniștindu-mă că, chipurile, o frază nu e o jertfă prea mare pentru dreptul de a fi tipărită, de a ajunge în fine la oameni”¹.

Autocenzura are, deci, rostul ei. Nicole Valéry-Grossu, în memoriile sale, chiar spune că mărturiile le care le face nu au cum să fie complete: sînt trecute sub tăcere unele amănunte tabu, intime sau de natură a primejdii vieții celor ce sînt deja eliberați și trăiesc: „Mi-e cu neputință să descriu aici și alte fapte. Unele lucruri sînt prea intime pentru a fi dezvăluite. De altfel, nu pot să-i pun în primejdie pe unii oameni care trăiesc și acum în lumea comunistă”².

În alte cazuri vorbim pur și simplu de lacune ale memoriei, și ele îndreptățite, atît de suferințele prin care a trecut autorul, cît și de îndepărtarea în timp a momentului în care au fost notate amintirile. Ryszard Kapuscinski, în *Călătorind cu Herodot*, spunea: „Acum multe secole s-a descoperit o importantă și totodată foarte înșelătoare trăsătură a memoriei umane: oamenii își amintesc ce vor să-și amintească, nu ceea ce s-a întîmplat de fapt”. Dar sînt momente în care pur și simplu memoria nu te mai poate ajuta: „Acum, Anna mi-a transmis acest secret mie, deși sentința mea era mai înfricoșătoare decît a ei. I-am promis. Am memorat adresa fiicei Evgheniei Podolskaia. Din păcate, nu mi-am ținut această promisiune, pentru că, în anul 1955, cînd, după o pauză de 18 ani, am venit din nou la Moscova, am uitat nu numai adresa, dar și numele fetei. Memoria mea, cîndva puternică, împovărată acum cu prea multe lucruri, m-a trădat”³.

În fapt, „instinctiv, artistul operează cu două categorii de elemente: cu propria sa sensibilitate, memorie și dorință de comunicare (ori refuz al comunicării) și, în celălalt plan, cu tensiunea spațiului de exprimare al acestui preaplin”⁴. Paul Goma, în amintirile sale carcerale, face această autoanaliză, admitînd, în ultimă instanță, posibila subiectivitate a celor narate, chiar în pofida dorinței clare de obiectivitate, de păstrare a adevărului, realității de către povestitor:

Cine poate jura că ceea ce povestește un pușcăriaș a fost chiar așa? Nu, nu-i vorba numai de subiectivitatea obișnuită – zece inși au fost martorii aceluiași eveniment și vor fi zece variante cinstite, adevărate ale evenimentului. Vreau să spun că eu n-am fost martor, ci erou; pe de altă parte, evenimentul a fost atît de violent, încît, vrînd, nevrînd, l-am înregistrat... violent, deci strîmb, poate cu totul fals. Dar să admitem că l-am înregistrat corect, corect din punctul de vedere al unei statistici, al unei medii: cu timpul, memoria începe să facă feste. Nu prin omitere, nu prin uitare. Ci prin... Și memoria nu ar face atîtea feste, dacă n-aș povesti acea întîmplare de atîtea ori. Dar, cu fiecare relatare, adevărul – să zicem că prima impresie a fost cea adevărată – pe nesimțite începe să se modifice. Prin omisiuni, prin adaosuri... A zecea variantă nu va mai semăna cu a șaptea, ca să nu mai

¹ Ghinzburg, *Ocna*, p.534.

² Valéry-Grossu, *op.cit.*

³ Ghinzburg, *Destin*, pp.211-212

⁴ Mircea Mihăieș, *Cărțile crude. Jurnalul intim și sinuciderea*, ediția a doua revăzută, Ed. Polirom, Iași, 2005, p.90.

vorbim de prima.. N-are nici un rost să te asigur că, în ceea ce mă privește, m-am străduit de fiecare dată să fiu consecvent (...). Dar cine știe dacă n-am folclorizat și eu?¹

În postfața cărții sale, Ion Ioanid își descrie cu sinceritate specia:

Închisoarea noastră cea de toate zilele nu a avut pretenția să fie operă literară (...). Nu a avut pretenția să fie lucrare documentară. Deși tot ce am relatat este purul adevăr lipsit de orice exagerare, rămîne doar o carte de amintiri, cu multe lacune și cu unele incertitudini și confuzii inerente, datorate operei necruțătoare a timpului asupra memoriei (...). Am înșirat nume, fapte și atitudini, fără să ocolesc adevărul. Nu m-am ferit să spun lucrurilor pe nume. Uneori, cînd nu m-a mai răbdat inima să tac, mi-am exprimat și părerea, manifestîndu-mi fie disprețul, fie indignarea, fie admirația și respectul. Alteori i-am lăsat pe cititori să tragă concluzia și să-și formeze singuri opinia despre cele relatate².

Și Nicolae Steinhardt își asumă nota de ficțiune pe care o iau asemenea însemnări tîrzii: „Ar fi așadar nesincer să încerc a susține că „jurnalul” acesta a fost ținut cronologic; e scris *après coup*, în temeiul unor amintiri proaspete și vii. De vreme ce **nu** l-am putut insera în durată, cred că-mi este permis a-l prezenta pe sărite, așa cum, de data aceasta, în mod real, mi s-au perindat imaginile, aducerile-amînte, cugetele în acel puhoi de impresii căruia ne place a-i da numele de conștiință. efectul, desigur, bate înspre artificial, e un risc pe care trebuie să-l accept”³.

4.1.3. Apariția unei ficțiuni, în grade extrem de diferite. Uneori ficțiunea e involuntară, completează lacunele memoriei, alteori apare din dorința de a cosmetiza, de a înfrumuseța informațiile destul de seci oferite. Dmitri Vitkovski, comenta, la ediția sa din samizdat (1963): „Aici sînt descrise numai întâmplări adevărate, așa cum le-am interpretat și cum am putut să le refac în memorie”⁴. Interesantă e și varianta adoptată de Viktor Kravcenko, care nu declară că scrie pentru numeroasele victime ale Gulagului, ci își dedică această carte lor:

I dedicate this book to the people of Russia, of whom I am one. I dedicate it to the memory of those millions who have died in the struggle against Soviet absolutism; to the millions of innocents languishing in the Kremlin's numberless prisons and forced-labor camps; to the memory of millions of my fellow-countrymen who died in defense of our beloved fatherland dreaming of a better future for our people. I dedicate this book to the progressive and socially-minded people everywhere who help in the struggle *for a free democratic Russia*, without which there can be no enduring peace on earth⁵.

Most of my story is what I actually remember, but some is what must have been. There are episodes and faces and words and sensations burned so deeply into my memory that

¹ Goma, *Gherla*, pp.18-19.

² Ion Ioanid, *Închisoarea noastră cea de toate zilele*.

³ Steinhardt, *op.cit*.

⁴ Dmitri Vitkovski, *O viață în Gulag*, traducere de Antoaneta Olteanu, Ed. Corint, București, 2013, p.29.

⁵ Viktor Kravcenko, *I Choose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official*, Robert Hale Ltd, Londra, 1947, p.489.

no amount of time will wear them away. There are other times when I was so exhausted because they never let me sleep or so starved or beaten or burning with fever or drugged with cold that everything was blurred, and now I can only put together what must have happened by setting out to build a connection across these periods, a reconstruction between those points that are quite clear (...)

I have an extremely good memory. I can see now the faces of men who tortured me in Moscow prisons, in Lefortovo and Sukhanovka. I recall the number of every cell I was locked in, the number of days I spent in solitary hard punishment cells, the names of hundreds of fellow prisoners. As I worked on this book, faces and names and smells and sounds came to me after twenty years of being forgotten, and they came with complete clarity and vividness, just like opening a door and finding someone you know very well but have not seen for a long, long time.

To work on this book has sometimes been exciting because of the way in which my memory has responded to my probings. Not all the answers have been very palatable. I know that I suppressed some of the memories for twenty years because they were intolerable. But now, because the work of telling my story has become the foremost need of my life, and because I know that for the story to be credible it must have detail and texture and be very complete, even the pain of a terrible memory brings a certain reward from the simple, clear satisfaction of having been able to remember¹.

4.1.4. Martori ai suferintelor carcerale preferă transformarea integrală a materialului obiectiv pe care l-au acumulat de-a lungul timpului, prezentându-l sub formă artistică asumată (vezi și Iuri Dombrovski, analizat de noi în studiul menționat).

4.1.5. Pe de altă parte, Varlam Șalamov propune o nouă formă de proză bazată pe noile realități sociale și a experiențelor carcerale, proză diferită de tot ce s-a scris pînă acum. Varlam Șalamov, unul dintre deținuții Gulagului sovietic, contemporan cu Soljenițin și total nemulțumit atît de succesul „facil” al acestuia și de modalitatea de a prezenta realitățile carcerale (sub formă de beletristică – *O zi din viața lui Ivan Denisovici* sau jurnalistică *Arhipelagul Gulag*), este convins că, „după Auschwitz”, „oamenilor care au trecut prin revoluții, războaie și lagăre de concentrare nu le arde de romane”²; „mai mult chiar, autorul în care crede cititorul trebuie să fie nu doar martor, ci și participant la marea dramă a vieții, ca să-l cităm pe Niels Bohr”³. El remarcă, din mulțimea de memorialiști ai vremii sale, pe Nadejda Mandelștam, care ocupă o poziție aparte, de autor de memorii-literatură⁴. Același deziderat și-l impusese și Ghinzburg: „Îmi era extrem de clar că eram obligată tuturor în nici un caz prin calitățile literare deosebite ale cărții, ci numai prin adevărul din ea”⁵. „Orice povestire este întotdeauna un document, un document despre autorul ei”⁶ – caracterul puternic documentar, proza-document, așa cum o

¹ Alexander Dolgun, Patrick Watson, *An American in the Gulag*, 1975,

² Șalamov, *op.cit.*, p.5.

³ *Idem*, p.6.

⁴ Și despre Evghenia Ghinzburg se spunea în acest sens: „ea a luat-o înaintea istoricilor în înțelegerea evenimentelor istorice” (*Ocna*, p.535).

⁵ *Idem*.

⁶ Șalamov, *op.cit.*, p.11.

promovează Șalamov, a fost inaugurat de amintirile Nadejdei Mandelștam, menționată nu o dată printre modelele, clasicii acestui gen.

Cred cu toată convingerea, spunea Șalamov, că proza memorialistică a Nadejdei I. Mandelștam va deveni un eveniment de seamă al literaturii ruse nu numai pentru că este un monument al veacului, o condamnare pasionantă a „veacului – cîine-lup întărîtat”. Nu numai pentru că în acest manuscris se află răspuns la o întreagă serie de probleme care tulbură societatea rusă, nu numai pentru că memoriile sînt destinele inteligenței ruse. Nu numai pentru că aici sunt lămurite într-o formă strălucită probleme ale psihologiei creației. Nu numai pentru că aici sunt expuse preceptele lui Osip E. Mandelștam și e povestit destinul lui. E limpede că orice aspect al memoriilor stîrnește un imens interes din partea întregii lumi, a tuturor cititorilor din Rusia. Dar manuscrisul Nadejdei Mandelștam mai are o calitate, foarte importantă. Este o nouă formă de memorii, foarte cuprinzătoare, oportună.

Cronologia vieții lui O.E. Mandelștam alternează cu tablouri de viață, cu portrete de oameni, cu digresiuni filosofice, cu observații referitoare la psihologia operei...¹

Ultimele trei variante pornesc de la premisa că orice scriere pe care o realizează cineva este chiar o scriitură artistică (oricine scrie ceva e scriitor!). De aici strădania memorialiștilor de a imita, pe cît posibil, trăsăturile genului epic, folosind cît mai multe figuri de stil, portrete și analize (adesea psihologice), alături de descrieri ample de peisaj. Ca să nu mai vorbim de trăirile interioare ale naratorului... „O ficțiune totuși există în orice narațiune memorialistică: aceea care respinge ficțiunea literaturii. Ea nu inventează în acest sens personaje, dar transformă, dacă e suficient de puternică, personajele reale ale unei epoci în personaje care au relevanță, personaje memorabile, proprii literaturii”, spunea Eugen Simion². Evghenia Ghinzburg sau Nadejda Mandelștam sunt exemple grăitoare în acest sens; de partea cealaltă, minorii Dmitri Vitkovski și Nikolai Sablin rămân minori... La Dmitri Vitkovski întîlnim totuși cîteva pagini memorabile de descriere a naturii Nordului, dar, cu toate acestea, rămîne o povestire „modestă, concentrată aproape estetic” (spune în prefață la volumul lui V. Lașkin).

5. Capcanele memoriei. Obiectivitate vs subiectivitate

Paradoxul pe care îl relevă proza de lagăr – încadrăm tot aici și memoriile de lagăr, din acest motiv al unei dominante ficționale destul de importante – îl constituie, credem noi, nota de subiectivism și deformare a realității produse de îndepărtarea în timp față de momentele relatate. Ca să nu mai vorbim și despre gradul de subiectivitate imprimat de trăirile dureroase pe care le-au avut cei închiși care îi fac inevitabil să distorsioneze realitatea prezentată, deși poate că e ultimul

¹ *Idem*, p.8.

² Simion, *op.cit.*, p.20.

lucru pe care îl doresc¹. Cu alte cuvinte, cum spunea Eugen Simion, „cine scrie memoriile, autobiografiile... a cui operă este opera nonfictivă, opera de confesiune: a eului *prcfund* (eul pur) sau a detestabilului *eu biografic*?”².

Cînd citești memoriile de lagăr/ închisoare, pentru a le numi generic astfel, ești uimit de ușurința cu care este construit firul narativ; remarci scrupulozitatea cu care sunt făcute observațiile și buna stăpînire a detaliilor, menținerea firului narativ în ciuda unor divagații ample, dialoguri spumoase, personaje memorabile ș.a.m.d. Invariabil, te gîndești ce fel de memorie au putut avea acei oameni care, deși încercați așa de greu, au reușit să păstreze așa de proaspăt în minte detalii numeroase, uimitoare și plastice.

O autoare despre care contemporanii au confirmat posedarea unei memorii excepționale este Evghenia Ghinzburg. Cu siguranță că multă vreme, mai ales după ieșirea din lagăr, a tot fost întrebată cum de poate ține minte atîtea lucruri. Evident, o memorie bine antrenată o avea de dinainte; paradoxal, restricțiile din lagăr (mai ales la nivel spiritual, cultural), au potențat-o și au făcut-o pe autoare să remarce această calitate extraordinară și s-o cultive cu bună știință:

După ce am stat luni întregi în închisoare, chiar ani, am avut posibilitatea să observ la ce virtuozitate ajunge memoria omenească, sensibilizată de singurătate, izolată complet de orice influență exterioară. Îmi aduc aminte cu mare precizie de tot ce am citit cîndva. Recîți în gînd pagini întregi de texte pe care le considerai uitate de mult. În fenomenul acesta chiar există ceva misterios. (...) Se dovedește că memoria, eliberată de impresiile exterioare, s-a deschis deodată, ca o crisalidă transformată în fluture³.

Avem numeroase mărturisiri din care rezultă că proza obținută este un fel de promisiune, de jurămînt pentru a păstra memoria cît mai completă despre tot ce a fost, mai ales despre oamenii pe care i-a întîlnit cronicarul. Uneori se crea o adevărată solidaritate între deținuți și colegul lor cu memoria excepțională, de care erau siguri că va putea transmite celor din afara gardurilor de sîrmă ghimpată dovezi ale existenței lor: „Cînd la noi, în Kolîma, a venit un lot de la închisoare, lucram pe atunci la spital ca soră medicală, femeile au adus-o foarte bolnavă /e vorba despre Evghenia Ghinzburg – n.n. A.O./, epuizată. Avea febră. Au adus-o și au spus: «Vindecăți-o. Jenia trebuie să trăiască, neapărat trebuie. E cea mai bună, cea mai talentată. O să scrie despre noi toate». Și am pus-o pe picioare... (...) Și uite, ea a trăit și a scris. Și cîte mai putea să scrie...”⁴.

¹ Eugen Simion: „jurnalul este scris sub impresia evenimentului, memorialul este o istorie întîmplată cu mult timp în urmă, notată în alt timp și cu altă stare de spirit” (*op.cit.*, p.19); „Scriptorul (narratorul) poate fi de bună credință, memoria însă îl poate trăda” (*idem*).

² Simion, *op.cit.*, p.8.

³ Ghinzburg, *Destin în bătaia vîntului*, p.90, 224.

⁴ *Idem*, p.463.

Un cominternist croat, Ante Ciliga, are și el parte de experiențele carcerale descrise în mai multe volume de memorii¹. Și el consideră că, prin suferințele sau chiar prin moartea sa poate trage un semnal de alarmă în Occident despre ce se întâmplă în URSS. Până și tovarășii de suferință îl implorau să nu uite să transmită toate aceste lucruri, așa cum se întâmpla, la vremea respectivă, și cu Evghenia Ghinzburg: „atunci când veți fi în Europa, spuneți adevărul și povestiți tot ceea ce știți despre viața poporului. Nu mințiți precum o fac scriitorii care vin aici și care, după ce au văzut ceea ce se întâmplă, nu scriu decât elogi”².

Sunt episoade obsesive (madeleinele lui Proust, răsturnate!) subliniate ca atare de narator. Impactul în memorie e mult mai puternic și vizualizarea scenelor e mai mult decât evidentă și la un interval extrem de mare de timp:

Mă iritau foarte tare, țin bine minte, cercurile de pe tapet (Ghinzburg, *Destin*, p.107);
Țin minte foarte bine cum m-a susținut în primele zile de închisoare bunătața Liamei (Ghinzburg, *Destin*, pp.144-145).
N-o să uit până la moarte cerul acesta curat, înalt, din Iaroslavl (Ghinzburg, *Destin*, p.222).
Chiar și în ziua de azi, dacă închid ochii, pot să văd și cea mai mică proeminență sau zgîrietură de pe aceste ziduri vopsite până la jumătate în culoarea preferată a închisorilor – roșu-închis, iar în partea de sus alb murdar (Ghinzburg, *Destin*, p.219).

Pe de altă parte, avem și „mici” cochetării: autorul omniscient în câteva cazuri „nu-și mai aminteș” „bine” detaliile pe care le redă:

Nu mai țin minte ce i-am răspuns acestui colonel... (Ghinzburg, *Destin*, p.107)
Se pare că mai mult tăceam... (p.107)
Leșinul profund a durat, după cum se pare, atât de mult... (p.107).

Am început cu Evghenia Ghinzburg, deși ea este o excepție. Ca să revenim la P.P. Astahov, pe care l-am prezentat mai sus cu acel citat amplu, actul nașterii memoriilor este unul extrem de dificil, presupune un fel de cercuri, reveniri pe care autorul le face asupra nucleului informației puse pe hîrtie, pentru a-l dezvolta sau a-l reconstrui cît mai lizibil. Revenirea asupra textului sau, dacă nu, măcar asupra amintirilor care sunt încă bine ancorate în minte e făcută de orice creator de memorii. La revederea materialului uneori sunt introduse și digresiunile sau micile considerații apreciative care nu-și au locul în fluxul amintirilor. O voi cita din nou tot pe Evghenia Ghinzburg:

Nici pînă acum nu pot să-mi iert tonul ranchiunos cu care i-am răspuns (Ghinzburg, *Destin*, p.146)
Mai apoi m-am gîndit adesea la faptul că atitudinea mea de atunci poate părea tovarășelor mele de celulă foarte curajoasă (Ghinzburg, *Destin*, p.154)

¹ *Au pays du grand mensonge*, Gallimard, Paris, 1938; *Sibérie, terre de l'exile et de l'industrialisation*, 1950, respectiv *Dix ans au pays du mensonge déconcertant*, Champ Libre, Paris, 1977 (ultimul volum reprezintă o sinteză a primelor două).

² Apud Constantinescu, *op.cit.*, p.133.

Cu adevărat groaza de dinaintea morții am simțit-o mai târziu, când mă aflam la Moscova, la închisoarea Lefortovo... (Ghinzburg, *Destin*, p.154)

Pe atunci nu știam că între timp și părinții mei fuseseră ridicați (Ghinzburg, *Destin*, p.207).

6. Există un canon? Canonul poetic – memoriile ca povestire

Deși mulți dintre cronicarii de lagăr au avut veleități de scriitori, cel care a conștientizat cel mai mult problemele artistice a fost numai Varlam Șalamov. Într-un fel de prefață la primul său volum de povestiri din Kolîma, intitulată *Despre proză*, a încercat să teoretizeze noua proză pe care o considera singură formă artistică posibilă într-un secol al XX-lea ce cunoscuse ororile Auschwitz-ului fascist și ale Gulagului sovietic. Întoarcerea la origini presupunea o mai mare simplitate și claritate a prozei. Amintirea numai este teren al flecărelor și superficialității; „îngreunată” de povara adevărului istoric, plin de emoție, dar fără prea multe zorzoane artistice, ea trebuia să fie o mostră de viață adevărată, singura care îl putea face pe cititor să se gândească profund la ceea ce transmite:

Proza trebuie să fie simplă și clară. Imensa încărcătură semantică și, mai ales, sufletească nu lasă să se dezvolte limbuția și fleacurile, asemenea unor jucării sunătoare. Important e să reînvie sentimentul. Sentimentul trebuie să se întoarcă, biruind controlul vremii, modificarea evaluărilor. Doar cu aceste condiții e posibil să reînvie viața.

Proza trebuie să fie o relatare simplă și clară a ceea ce este important și vital. În povestire trebuie mereu inserate detalii – amănunte noi, neobișnuite, descrieri altfel. Noutatea în sine, temeinicia și precizia acestor detalii încearcă să-l determine pe cititor să creadă în povestire și în tot ce ține de ea, nu ca într-o informație, ci ca într-o rană deschisă a inimii. Dar rolul este mult mai important în noua proză. Amănuntul este întotdeauna un detaliu-simbol, un detaliu-semn care mută povestirea pe un alt plan, oferind „subtextul” ce slujește voințe autorului, este un element important al soluției artistice, al metodei artistice¹.

În mod evident, scriitorul Varlam Șalamov nu abdică de la aceste principii impuse prozei secolului al XX-lea în lucrarea sa de memorialistică. Caracterizarea făcută acestor memorii e clară: „Proza *Povestirilor din Kolîma* n-are nicio legătură cu schița. Fragmente de schiță sunt presărate pentru o credibilitate mai mare a documentului, sînt inserate doar ici și colo, cu chibzuială, de fiecare dată fiind date. «Viața vie» se așterne pe hîrtie prin cu totul alte mijloace decît în schiță. În *Povestiri din Kolîma* lipsesc descrierile, precizările cifrice, concluziile, elementele, elementele publicistice. În *Povestiri din Kolîma* esența constă în redarea noilor legități psihologice, în cercetarea artistică a unor teme teribile, dar nu în totalitatea «informației», nu în strîngerea de fapte. Deși, bineînțeles, orice fapt din *Povestiri din Kolîma* este de netăgăduit”².

¹ Șalamov, *op.cit.*, pp.13-14.

² *Idem*, p.9.

Pe de altă parte, poetul polonez Aleksander Wat, în monumentalele sale memorii *Secolul meu*, afirmă altceva: natura de poet nu poate fi ignorată așa de ușor: „Autorul nu este politician, adică cel care face istoria. Nici istoric, adică cel care descrie faptele istorice. Este poet și, spunînd asta, nu mă refer la scrierea versurilor, indiferentă în sine, ci la faptul că trăiește într-un mod specific anumite momente care se petrec în devenirea Istoriei; asociază într-un mod specific fenomene, fapte și lucruri și le exprimă într-un mod aparte”¹.

6.1. Naratorul

Frecvent naratorul se prezintă în prim plan, de cele mai multe ori absolut, centrînd acțiunea în jurul propriei persoane (Sablin, Vitkovski). Uneori se prezintă extrem de amplu cercul de vecini și tovarăși de suferință, vorbind astfel de mai multe personaje principale. Dacă în primul caz vorbim de orientarea autobiografică, în cel de-al doilea avem de-a face cu orientarea spre colectivitate, pe fondul căreia se conturează și portretul naratorului (Ghinzburg). La Varlam Șalamov, care încearcă o abstractizare a trăirilor și o purificare cît mai mare a narațiunii, putem vorbi chiar de un narator abstract ce posedă totuși și trăsături ale autorului propriu-zis. În cazul variantelor marcat ficțional, personajul martor se poate ascunde în spatele unuia sau mai multor personaje principale sau chiar secundare (vezi și jocul eurilor, cf. Lejeune – lupta dintre eul pur și cel biografic).

6.2. Narațiunea

De regulă narațiunea se desfășoară liniar, din perspectivă cronologică, eventual cu anumite fragmentări. Uneori salturile memoriei sînt mai mari și naratorul alege cîteva episoade semnificative, nu neaparat în ordine strict cronologică (dar, „Sensul dictează, și niciodată cronologia: chiar dacă deocamdată nu avem dovezi palpabile pentru a ilustra sensul pe care dorește să-l obțină”²). „Trebuie scrisă o povestire care să nu se deosebească de document”³. Șalamov spunea:

Sub ochii noștri se schimbă întreaga ordine a așteptărilor față de opera literară, așteptări pe care o formă literară precum romanul nu le poate îndeplini.
Descrierea umflată în multe cuvinte devine un viciu care anulează opera respectivă.
Descrierea înfățișării exterioare a unui om devine o frînă în înțelegerea ideii autorului.
Peisajul nu este acceptat deloc. Cititorul n-are cînd să cugete la semnificația digresiunilor peisagistice.
Dacă totuși e folosit, peisajul e descris cu maximă parcimonie. Fiecare detaliu devine simbol, semn și numai cu această condiție își păstrează importanța, vitalitatea și necesitatea⁴.

Alte trăsături indispensabile erau: „seriozitatea temei esențiale de viață”, o povestire echilibrată, fără patetism, concizie, simplitate, într-un cuvînt, „retezarea a

¹ Miłosz, *op.cit.*, p.18.

² Lejeune, *op.cit.*

³ Șalamov, *op.cit.*, p.10.

⁴ *Idem*, p.6.

tot ce s-ar putea numi literatură”¹. Fuga după document, reîntoarcerea la faptul istoric pur și la mai multă sinceritate ne trimite chiar la originile literaturii. Din nou, întoarcerea aproape la anonimul primilor cronicari: „asemenea memorialiștilor, autorul, povestitorul trebuie să se socoată inferior celorlalți, mai mic decât ei. Doar astfel va avea succes și va însufla încredere. Aceasta este așteptarea morală și artistică a prozei contemporane”². Și, dacă tot vorbim de cronicarii vechi, apartenența literaturii de detenție la o formă de literatură didactică este mai mult decât evidentă – „rememorarea, rechizitoriul, avertismentul, toate modalitățile care fac apel la conștiință, care vor să o trezească din inerția somnului, le regăsim în această literatură. Ele, mai mult decât o pedanterie didacticistă, fac dintr-însa o literatură superlativ didactică”³.

Un dinamism se observă în multe narațiuni, prin folosirea dialogului. Preferința pentru oralitate și stilul personal al autorului justifică astfel un grad mai mare de obiectivitate și spontaneitate (ele însă pot fi aparente). Digresiunea e un procedeu frecvent întâlnit în proza de lagăr. Uneori vorbim de scurte paranteze, alteori de pagini ample, care uneori dezechilibrează structura de baza (a se vedea Sablin, intro-urile excesiv de mari despre Buțenko, total nepotrivite pentru genul acestei proze). Chiar în prozele mai scurte se pot găsi pagini cu digresiuni lirice reușite (vezi Vitkovski, descrierile de natură, aurora boreală ș.a.). Fără a fi marcată de procedee literare, anumite texte capătă un grad înalt de artisticitate, literaritate, deși obsesia autorilor este de păstrare a veridicității și o sobrietate a stilului (Ghinzburg, Mandelștam).

O trăsătură importantă a narațiunilor de lagăr o constituie împletirea dintre oralitate și particularitățile textului scris. În prefața sa la amplul volum consacrat literaturii românești de detenție, Nicolae Balotă spune, pe urmele autorului: „Oralitatea străbate, în maniera unui bas continuu, scrierile aparținând acestei literaturi și, îndeosebi, memorialisticii universului concentraționar. Narațiunea și mărturisirea sunt, pe plan general antropologic, modalități ale vorbirii, ori chiar în regimul consemnării prin scris rămân în ele resturile unei oralități subiacente”⁴.

¹ *Ibidem*, p.13.

² *Ibidem*.

³ Nicolae Balotă, *Prefață – o istorie salvatoare*, în Mihai Rădulescu, *Istoria literaturii de detenție*, <http://www.literaturasidepentie.ro/category/detentie/>

⁴ Mihai Rădulescu, *Istoria literaturii de detenție*, <http://www.literaturasidepentie.ro/category/detentie/>

FUROR POETICUS: NEBUNIA ȘI GENIUL ÎN DISCURSUL ROMANTIC

Gabriel STAN

If psychiatry broadly follows the model already established by the rationalism of the classical age, romanticism creates a poetics of madness through the positive valorization of the exceptionality. Romantic ideology revitalizes the sacred origin of madness, but also strengthens the consciousness of the individual in the process of creation. The image of the romantic genius, perceived by others as mad, and at the same time self-defining as insane to emphasize opposition to the mediocre mass, establishes a tradition deeply rooted in the soil of Russian literature. The late critical attitude, either by irony or by parody, to the romantic character's exceptionality, will be the engine of consolidating a new vision of the world, generically called by the term of realism.

Key words: madness, romanticism, rationalism, exceptionality, genius

Încă din Antichitate, nebuniei i-au fost atribuite proprietăți creative. Alături de semnificația medicală a bolii, se păstrează o viziune sacră a nebuniei concepută drept dar divin. Platon oferă o clasificare sugestivă a nebuniei în *Phaidros*:

Iar nebunia e de două feluri: una pricinuită de bolile omenești și, alta, de părăsirea rosturilor obișnuite, urmare a unui îndemn divin. [...] Iar nebunia cea divină am împărțit-o în patru părți, după cei patru zei: inspirația celui ce străvede în viitor am raportat-o la Apollon, pe aceea a inițiatorului întru misterii, la Dionysos, inspirația ce-i proprie poetului, la Muze, iar nebunia îndrăgostirii, despre care am zis că e cea mai aleasă dintre toate, am pus-o în seama Afroditei și a lui Eros¹.

Aceeași inspirație divină se regăsește și în concepția creștină despre nebunie. Semnificația ambivalentă a nebuniei creștine rezidă în caracterul metaforic al acestei noțiuni: raportul dintre nebunie și înțelepciune este unul interșanjabil, în funcție de centrul de referință: înțelepciunea lumească este o nebunie în ochii lui Dumnezeu, la fel cum înțelepciunea divină este nebunie în ochii muritorilor. Ambivalența semantică stă la baza arhetipului cultural al *nebului întru Hristos*, cu o tradiție deosebit de bogată în lumea bizantină. Antiteza mai sus menționată o găsim în epistola întâi către Corinteni a Sfântului Apostol Pavel:

Unde este înțeleptul? Unde e cărturarul? Unde e cercetătorul acestui veac? Au n-a dovedit Dumnezeu nebună înțelepciunea lumii acesteia? Căci de vreme ce întru înțelepciunea lui

¹ Platon, *Phaidros*, traducere, lămuriri preliminare și note de Gabriel Liiceanu, Humanitas, București, 1993, p. 120.

Dumnezeu lumea n-a cunoscut prin înțelepciune pe Dumnezeu, a binevoit Dumnezeu să mântuiască pe cei ce cred prin nebunia propovăduirii (Corinteni 1:20,21).

Pentru că fapta lui Dumnezeu, socotită de către oameni nebunie, este mai înțeleaptă decât înțelepciunea lor și ceea ce se pare ca slăbiciune a lui Dumnezeu, mai puternică decât tăria oamenilor (Corinteni 1:25).

Ci Dumnezeu Și-a ales pe cele nebune ale lumii, ca să rușineze pe cei înțelepți (Corinteni 1:27).

Comportamentul aberant manifestat de *iurodivii* este o mască asumată a nebuliei. Ea exercită o *funcție critică* la adresa normelor sociale, scoțând la iveală, prin contrast, fățărnicia majorității oamenilor. O revitalizare puternică a tradiției culturale antice, dar și creștine a nebuliei de sorginte divină este instituită de ideologia romantică la începutul secolului al XIX-lea. Cea mai expresivă figură romantică este *geniul nebun*, întruchipare a artistului (cel mai adesea desemnat prin termenul general de *poet*) care se află într-o antiteză totală cu societatea. Însă revitalizarea acestei tradiții se reduce mai degrabă la un statut social de marginalizat. Conceptual, diferențele sunt majore.

Pentru scriitorii ruși din anii 1830 textul cu cea mai mare autoritate îl reprezintă filosofia estetică a lui Schelling. În concepția sa, geniul este în mod necesar unul artistic. Știința, privită ca sistem unitar, impune rezolvarea unei probleme în etape, pornind de la părțile separate și ulterior, prin asamblare, ajungând la întreg. Arta este singura care dă naștere geniului, întrucât scopul artei rezidă în concilierea unei contradicții ireductibile. Cu alte cuvinte, demersul artistic, spre deosebire de cel științific, este unul holistic:

Geniul se distinge de tot ceea ce este doar talent sau dibăcie prin faptul că rezolvă o contradicție care este absolută și nu poate fi rezolvată altfel de nimic altceva. În orice producere, chiar și în cea mai comună și cotidiană, acționează împreună cu activitatea conștientă una inconștientă; dar numai o producere a cărei condiție a fost o opoziție infinită între cele două activități este o producere estetică și nu este posibilă *decât* geniului¹.

Contradicția care rezidă în activitatea artistică conștientă și inconștientă este piatra de temelie a concepției romantice despre geniu. Spre deosebire de vechea nebunie sacră, în care subiectul nu este decât un recipient al darului zeilor sau al harului dumnezeiesc, condiția *sine qua non* a geniului romantic este *creația autonomă*. Singura activitate pe deplin liberă, deci singura activitate care depinde în mod exclusiv de responsabilitatea (voința) subiectului este arta. Intuiția este semnul distinctiv al geniului; ea presupune în egală măsură o activitate conștientă, precum și una inconștientă. Intuiția este singurul instrument care permite exprimarea Infinitului în finit. Libertatea totală a creației artistice nu trebuie să țină seama de nici o constrângere exterioară. Tocmai această independență, argumentează Schelling, asigură sacralitate și puritate artei². Așadar, produsul artistic nu trebuie să

¹ F.W.J. Schelling, *Sistemul idealismului transcendent*, trad. de Radu Gabriel Pârvu, Humanitas, București, 1995, p. 304.

² *Ibidem*, p. 302.

țină seamă nici de principiul utilității, nici de exigențele moralei. Concepția romantică a artei este, într-adevăr, o revoluție de proporții colosale în cultura universală. Receptată ca atare, ea va impune o tradiție greu de zdruncinat a artistului în ipostaza *geniului*.

În literatură, raportul dintre nebunie și geniu este configurat pe fundalul antitezei radicale dintre artist și societate. Modelul pe care scriitorii ruși îl urmează este cel dezvoltat de Hoffmann în povestirile sale fantastice, care îl plasează pe erou, după cum afirmă N.G. Fedoseenko, „în două cronotopuri: 1) în lumea poetică a existenței sale și 2) în lumea prozaică, lumea celorlalți”¹. Afirmarea criticului rus necesită, totuși, unele lămuriri. Semantizarea celor două noțiuni – nebunie / geniu – se produce grație tehnicii contrastului sau, mai bine spus, strategiei narative a perspectivismului. Artistul este perceput de mulțime sau de doctori drept nebun. La rândul său, romanticul se definește drept geniu în raport cu societatea, pe care o consideră bolnavă. Aceste permutări stau la baza conceptului de *nebunie înaltă* (*vísokoe bezumie*²), metaforă a geniului.

În povestirea *Ciornaia nemoci* (1829) este descrisă drama tânărului Gavriila, născut într-o familie de negustori. Îngrijorată de starea de sănătate a fiului său, care de doi ani de zile este mereu trist și aproape că nu vorbește nimic, mama acestuia se duce la preotul din localitate pentru a-i cere ajutor. Părintele, om cultivat, admirator al filosofiei lui Kant, îl invită pe băiat la el pentru a afla pricina supărărilor sale. Într-o atmosferă de profundă compasiune, preotul reușește să-l determine pe tânăr să-i povestească întreaga sa viață. Din confesiunea lui Gavriila reiese natura sa excepțională. El este un geniu, pe care îl obsedează o serie de întrebări filosofice de prim rang. Autotidact, Gavriila își petrece timpul în singurătate citind cărți și căutând, cu disperare, răspunsuri. Însă nefericirea lui este generată de mediul în care s-a născut. Neavând alt partener de discuție, se vede condamnat la singurătate. În plus, familia reprezintă un mediu nociv, întrucât principala preocupare a părinților, în special a tatălui, este îmbogățirea. În ochii tânărului, aceste aspirații sunt absurde, însă nu are puterea necesară pentru a iniția un dialog cu tatăl său. Ușurat după conversația plăcută cu preotul, singura persoană care îl înțelege, tânărul promite să revină ori de câte ori va avea nevoie. Însă tatăl lui Gavriila, care nu mai suportă comportamentul fiului, decide să-l însoare. După ce află vestea despre viitorul căsătorie, Gavriila își pune capăt zilelor, aruncându-se în râu.

În mediul negustorilor, în care domnește ignoranța, comportamentul melancolic al lui Gavriila este receptat drept nebunie: în acest sens, titlul este cât se poate de sugestiv – *ciornaia nemoci* este denumirea populară a epilepsiei. Gravitatea situației este cu atât mai mare cu cât „remediul” (căsătoria forțată) este o formă mascată a avantajului financiar pe care tatăl speră să îl dobândească de pe urma zestreii unei nore bogate. Contrastul drastic între cei doi poli – pe de o parte

¹ N.G. Fedoseenko, *Romanticeski fenomen bezumia*, în „Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta”, seria 9, nr. 3, 2007, p. 26.

² Cf. V.N. Ciubarova, *Motiv „vísokogo bezumia” v russkoi literature XIX veka: dve istoriceskie modeli*, în „Naucinaia mîsl' Kavkaza”, nr. 3, 2005.

ignoranța crasă a părinților, iar pe de altă parte geniul incredibil al tânărului – aruncă asupra tuturor personajelor un grad semnificativ de convenționalitate. Firește, Pogodin a vrut să sublinieze prin naratorul părtinitor, deosebit de condescendent față de Gavriila, o incompatibilitate funciară între două lumi total diferite, care compun peisajul cultural al Rusiei începutului de secol al XIX-lea. Mesajul povestirii este de fapt o critică acută la adresa ordinii sociale. Cu toate acestea, textul lui Pogodin reușește să zugrăvească într-un mod foarte expresiv mentalitatea straturilor sociale de jos, pentru care semnele genialității sunt de fapt semne ale nebuniei.

Geniul nebun este un motiv recurent în proza prințului Vladimir Odoevski. Interesul său pentru subiectul nebuniei este confirmat de proiectul literar, nedesăvârșit însă, al unui ciclu de povestiri romantice intitulat *Dom sumasședșih*¹ (Casa de nebuni). Prefața volumului avea să fie articolul-povestire *Kto sumasședșie?* (Cine sunt nebunii?), în care Odoevski își exprimă în mod direct viziunea filosofico-artistică despre nebunie. Profund dezamăgit de empirismul și materialismul începutului de secol al XIX-lea, scriitorul rus demonstrează, printr-un lung șir de întrebări retorice, cum știința (în toate ramurile sale: matematica, fizica, chimia, astronomia, medicina etc.) nu a reușit decât să descrie o parte dintre mecanismele care stau la baza existenței materiale. În ciuda imensei prețuiri, știința nu este decât un sistem de observații neînsuflețite care nu pot explica existența sub toate aspectele ei contradictorii. Singura capabilă să-i ofere omului imaginea completă a vieții (să includă, deci, dimensiunea spirituală) este poezia, care trebuie să fie obiectul demn al interogației filosofice. Poetul este, prin urmare, un ales, dată fiind menirea sa înaltă: „Poetul este primul judecător al omenirii”². Însă epoca luminată l-a coborât pe acesta într-atât, încât el nu-și mai poate găsi tronul de altădată; el e nevoit să împartă cu ceilalți „pâinea sărăciei sufletești”. Această stare de fapt a pus semnul echivalenței între geniu și nebunie: „starea geniului în clipele descoperirilor lui este într-adevăr asemănătoare stării de nebunie, cel puțin pentru cei din jur: el este de asemenea uimit de un singur gând al său, nu vrea să audă altceva, îl vede pretutindeni, este dispus să-i sacrifice totul”³. Dacă cel care găsește corelații imposibile între obiecte este calificat drept nebun, atunci geniul, al cărei invenție presupune stabilirea de corelații nemaivăzute până la acel moment, nu este oare tot

¹ Despre proiectul său aflăm din scrisoarea, datată 30 noiembrie 1832, pe care Nikolai Gogol i-o adresează lui Ivan Ivanovici Dmitriev: „Prințul Odoevski ne va bucura în curând cu colecția sa de povestiri, în genul *Cvartetului lui Beethoven*, publicată în „*Severnîie țvetî*” din 1831. Vor fi aproximativ zece, și cele care sunt scrise acum sunt și mai bune decât cele anterioare. Imaginație și minte – câtă vrei! Este o serie de fenomene psihologice incompresensibile ale omului! Ele vor ieși sub titlul *Dom sumasședșih*” (Apud M.A. Tur'ian, *Strannaia moia sud'ba...: o jizni Vladimira Fiodorovicia Odoevskogo*, studiu introductiv de V. E. Vațuro, Kniga, Moscova, 1991, p. 196.

² Vladimir Odoevski, *Socineniia v dvuh tomah*, studiu introductiv și comentarii de V. I. Saharov, vol. I, *Hudojestvennaia literatura*, Moscova, 1981, p. 50. Articolul urma să fie folosit drept prefață, *Kto sumasședșie?*, a fost publicat pentru prima oară în revista „*Biblioteka dlia citeniia*”, vol. XIV, 1836. Ulterior, el a devenit parte integrantă a romanului filosofic *Russkie noci*, publicat în anul 1844.

³ *Ibidem*, p. 53.

„nebun”?, se întreabă Odoevski. Identitatea cameleonică a celor două noțiuni, „nebunie”, respectiv „geniu”, se explică printr-o suprasolicitare semantică a nebuniei:

Într-un cuvânt, ceea ce noi numim nebunie, stare extatică, delir, nu este oare uneori gradul cel mai înalt al instinctului mental uman, gradul într-atât de înalt, că devine complet neinteligibil, imperceptibil pentru observația simplă? Pentru a-l cuprinde, nu trebuie oare să te afli la același nivel, exact la fel cum pentru a-l putea înțelege pe om, trebuie să fii om?¹

Dualitatea receptării nebuniei capătă substanță prin integrarea ei în relația dihotomică dintre excepționalitatea personajului principal, surprins în ipostaza artistului, și viziunea despre lume împărtășită de comunitate, care compune norma unanim acceptată în contactul dintre membrii grupului. Conflictul se naște din imposibilitatea eroului romantic de a se sustrage din relațiile sociale, în ciuda tuturor acțiunilor întreprinse în vederea izolării.

Primul text din seria tematică a nebunilor artiști, care de altfel i-a și adus lui Vladimir Odoevski recunoașterea unanimă a publicului și a criticilor drept unul dintre cei mai talentați prozatori romantici, este *Ultimul cvartet al lui Beethoven*, publicat în revista „Severnîie țveti” din anul 1831. Narațiunea se deschide cu o scenă reprezentativă: într-o casă de la periferia Vienei, un grup de muzicanți interpretează ultimul cvartet al marelui compozitor. În ciuda încercărilor repetate, compoziția nu poate fi interpretată. Pentru muzicanți, ea este lipsită de sens; exasperați, „aruncau arcușul și se întrebau dacă nu cumva este vorba de o luare în derâdere a operei nemuritorului”². Acordurile minunate, poetice ale compozițiilor precedente nu se regăsesc în ultima creație, plină de sentimente contradictorii, exprimate prin „salturi și triluri imposibil de redat la vreun instrument”³. O parte dintre cei prezenți pun degradarea artistică pe seama surzeniei compozitorului, alții consideră că de vină este nebunia. Aspectul fizic al maestrului, „în redingotă neagră, fără cravată, cu părul vâlvoi”, susține stereotipul cultural al geniului nebun: „ochii lui ardeau – dar nu de focul inspirației; doar extremitățile frunții, tăiate energic, foarte proeminente, trădau o dezvoltare neobișnuită a organului muzical”⁴. Interesat să închirieze locuința, Beethoven îi surprinde pe muzicanți prin imprevizibilitatea reacțiilor sale emoționale, care trec rapid de la o extremă la cealaltă: surzenia face ca lacrimile să-i curgă șiroaie, nefiind în stare să surprindă muzica, însă brusc izbucnește de bucurie, începe să bată din palme și să tropăie când, după un acord sălbatic îi revine, pentru un moment, auzul. Singura ce-i poartă de grijă este o fostă elevă care, prin munca sa, aduce un aport financiar modest venitului mizerabil al compozitorului. Condiția nefericită a artistului este completată de imaginea dezolantă a locului în care își duce traiul sărac: „o cameră mică și înăbușitoare, despărțită de un paravan. Un pat cu

¹ *Ibidem*, p. 54.

² Vladimir Odoevski, *Mănușa neagră. Povestiri romantice:1830-1839*, trad. Monica Bilan, Ed. Univers, București, 1974, p. 5.

³ *Idem*.

⁴ *Ibidem*, p. 6.

învelitoarea ruptă, câteva teancuri de hârtie de note și o epavă de pian era tot ce o împodobeau”¹.

În ciuda semnelor nebuniei, evidente în ochii celorlalți, pentru Beethoven conștiința genialității sale este mai trează ca oricând. Planurile mărețe de a crea o simfonie care să revoluționeze melodia clasică de până atunci stau dovadă a activității sale creatoare pline de intensitate: „Pe când veneam acasă, am compus o simfonie care îmi va eterniza numele; o aștern pe hârtie și ard tot ce-am scris înainte. Cu ea voi schimba legile armoniei, voi crea efecte nebănuite până astăzi de nimeni”². La fel de vie este pentru el și conștiința situației sale dramatice, cauzată de „abisul care desparte ideea de forma ei de expresie”. Rodul inspirației geniale nu poate cunoaște desăvârșirea expresiei, întrucât interpreții nu pot înțelege armonia muzicii sale. Ei se comportă ca niște mecanisme care redau, lipsit de viață, acordurile compoziției. Creația este o experiență care cere implicarea totală a ființei în actul plămuirii; expresia ei necesită aceeași sensibilitate creatoare, același sentiment sublim din care a luat naștere. Actul artistic nu poate fi subordonat exigențelor reci ale rațiunii, principalul inamic al originalității: „Extazul rece mi-e străin! Mi-e propriu acel extaz sub imperiul căruia întregul univers se transformă pentru mine în armonie, iar fiecare sentiment, fiecare gând răsună în mine, toate forțele naturii devin instrumentele mele, sângele îmi zvâcnește în vine, trupul mi-e străbătut de fiori și părul mi se ridică vâlvoi...”³

Opoziția dintre modul în care societatea percepe geniul drept nebun și conștiința subiectivă a artistului, încrezătoare în capacitățile sale excepționale generează conflictul întregului text. Ambivalența noțiunii de nebunie, respectiv genialitate, este rezultatul ciocnirii dintre două modele culturale diferite: pe de o parte, o societate în care încălcarea normelor de conduită este sancționată în termenii nebuniei; pe de altă parte, o viziune romantică, în limitele căreia diferența este valorizată, iar creația autentică este apanajul excepționalității. Polaritatea nebuniei ține cont, așadar, de perspectiva narativă. În ciuda absenței unei delimitări clare a vocilor, sfârșitul povestirii oferă cheia de interpretare a întregului text. Naratorul presupus obiectiv (fără însă a părăsi persoana a III-a) devalorizează perspectiva comună a celorlalți, adoptând un ton profund ironic la adresa superficialității acestora. Moartea compozitorului este imediat uitată într-o societate în care totul este aparență: „toată lumea urmărea cu atenție doi diplomați care dezbăteau un conflict oarecare, între niște persoane oarecare, la curtea unui principe german oarecare”⁴.

Treptat, stilul naratologic al lui Odoevski devine tot mai didactic. Perspectivele narrative sunt clar delimitate, vocea naratorului obiectiv estompându-se tot mai tare, acesta cedând locul diferitelor personaje reprezentative pentru conflictul dintre artist și societate. În povestirea *Pictorul*, trista istorie a lui Danil

¹ *Ibidem*, pp. 6-7.

² *Idem*.

³ *Ibidem*, p. 11.

⁴ *Ibidem*, p. 12.

Petrovici Șumski este redată de o târgoveață bătrână. Danil Petrovici a dorit încă de tânăr să fie pictor, iar tatăl său l-a susținut în alegerea făcută. Însă părintele acestuia moare, iar afacerea familiei este sortită falimentului. Sărac lipit pământului, tânărul pictor nu renunță la menirea sa. După o perioadă de ucenicie la un maestru neamț, Danil Petrovici își găsește o „magherniță” pe care o transformă în atelier. Găsind o fată orfană, îi propune acesteia să-i fie model. Neavând un acoperiș deasupra capului, tânăra acceptă, însă curând îi va deveni soție. Cei doi se înțeleg bine, dar căsnicia este umbrită de lipsurile materiale. Cu toate acestea, caracterul dificil al pictorului nu a făcut decât să împiedice un trai decent al tinerilor căsătoriți. Trufaș, Danil Petrovici nu acceptă remarcele dure ale celorlalți cu privire la talentul său. El este încrezător în capacitățile sale artistice și nu se arată dispus să facă nici un compromis. Portretele comandate de diverși negustori ajung în cele din urmă să fie refuzate, căci pictorul nu poate accepta viziunea trivială a clienților săi, care nu urmăresc decât redarea pe pânză a bogăției materiale. Fără bani, tânărul continuă totuși să se lase în voia inspirației sale: noaptea picta, la lumina lumânării peretii odăii mizere, iar ziua ștergea totul, nemulțumit de ce realizase. Într-una din zile, entuziasmat că a găsit expresia viziunilor sale, „se puse să picteze ceva asemănător cu o palmă”. Cei din jur, spune bătrâna târgoveață, cred că Danil Petrovici a înnebunit. La reproșurile insistente ale soției că trebuie să aducă bani în casă, artistul se învoiește să picteze firma unei prăvălii ce urma să se deschidă curând. Cu arvuna primită de la proprietar, acesta cumpără vopsele, însă în loc să picteze firma, își continuă propria opera. Dojenit de toți cei din jur, șterge tot ce lucrase și reușește să predea la timp comanda. Când soția, bucuroasă că poate cumpăra cafea, se întoarce acasă, îl găsește pe Danil lat pe podea, tremurând. După un chin de două luni, acesta își dă ultima suflare.

Relatarea bătrânei, incapabilă să recunoască talentul tânărului artist, îl înfățișează pe Danil Petrovici în ipostaza nebunului. Singurul care apreciază geniul pictorului este proprietarul pompei funebre care, ironic, nu îi poate oferi, în semn de respect, decât un coșciug de calitate mai bună.

Textul care se bucură de cea mai mare popularitate, atât în rândul contemporanilor, cât și în critica literară, este povestirea *Sifida*, care urmărește un tipar evident pentru curentul romantic: personajul principal, Mihail Platonovici, hotărăște să se retragă la moșia proaspăt moștenită de la răposatul său unchi pentru a se trata de *spleen*. Dorind să fugă din societatea trivială a oamenilor mediocrii, acesta se refugiază la țară, unde își petrece timpul într-un *dolce far niente* ce contrastează cu activitatea localnicilor. Din cauza plictisului și a curiozității, Mihail Platonovici deschide biblioteca secretă a unchiului și se apucă să studieze tratate de alchimie și magnetism. Acaparată de noile cunoștințe dobândite, alege să facă un experiment pentru a invoca spirite elementare, mai precis o *si.fidă*. Treptat, o nouă lume i se deschide, una a Fericirii eterne și a Adevărului absolut. Fiind absorbit în totalitate în această lume, se izolează complet de ceilalți. Îngrijorat, prietenul său decide să îl viziteze împreună cu un doctor care conchide că Mihail Platonovici a

înnebunit. După un tratament aplicat riguros, acesta se întrecează, se căsătorește și revine în societatea „celor normali”. Însă nu se poate opri din a-i reproșa prietenului său că l-a făcut un mediocru, că l-a privat de accesul la o lume superioară realității triviale în care este condamnat să trăiască.

Relatarea este gestionată de un narator obiectiv, care redă această povestire prin intermediul scrisorilor dintre personajul principal și prietenul său. Acest artificiu naratologic este menit să ofere veridicitatea celor două personaje aflate în opoziție, fiecare dintre ele devenind la rândul lor un personaj-narator. Așadar, putem distinge două mari sisteme de gândire în care noțiunea nebuniei capătă semnificații diferite. Este vorba, pe de o parte, de o atitudine culturală generată de modelul științific de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, reminiscență a Iluminismului, în care nebunia este privită drept *boală* a psihicului, iar pe de altă parte, de o atitudine romantică ce valorizează pozitiv nebunia în termenii unei *cunoașteri iraționale*, de ordin superior, a lumii sau marcă a genialității.

Personajul principal se autodefineste și este definit drept *nebun*. Însă, există o deosebire calitativă deosebit de importantă în acest joc al alterității. Din perspectiva romanticului, aflat într-o opoziție voit asumată cu societatea, *nebunia* este o *alteritate radicală* în raport cu Celălalt¹, întruchipat de societatea mediocră. El își stabilește această identitate printr-o raportare negativă la Celălalt, pe care îl supune unei operații de simplificare: Celălalt (societatea) este înzestrat cu o serie de însușiri depreciative menite să evidențieze superioritatea personajului romantic. Spre exemplu, pentru Mihail Platonovici oamenii din jur sunt mai răi decât animalele, fiind „înzestrați” cu o lungă listă de defecte morale:

M-am convins, dragul meu, că ignoranța nu-i o soluție salvatoare. Foarte curând am întâlnit și aici aceleași patimi, care mă înspăimântau la așa-ziiși oameni culti – aceleași vanitate, invidie, meschinărie, ură, aceleași slugărnice, aceleași josnicie, cu singura deosebire că toate aceste patimi sunt aici mai învederate, mai infame, mai fără perdea, în timp ce obiectul lor este mai neînsemnat².

La polul opus, în logica științifică, alteritatea radicală a nebuniei dispare. Nebunul, din poziția Altului, este redus la Celălalt. Cu alte cuvinte, imposibilitatea de a înțelege nebunia este depășită prin integrarea ei într-un sistem de gândire raționalist, care îi atribuie acesteia statutul de *anormalitate*, abatere de la normă. Cu alte cuvinte, în discursul medical al epocii ea devine o „ficțiune mixtă”³, fiind astfel posibil de asimilat în termenii acestei ideologii. Cu toate acestea, problema identitară a nebuniei dezvăluie un aspect mai important, de natură politico-socială. Prin reducerea alterității nebunului la Celălalt, lui i se conferă statutul de bolnav, devenind astfel unul din personajele marginale ale societății. Sub tratamentul aplicat de doctor și de prietenul său, Mihail Platonovici devine, *volens nolens*, parte într-un

¹ Vezi Jean Baudrillard, Marc Guillaume, *Figuri ale alterității*, trad. Ciprian Mihali, Paralela 45, Pitești, 2002, p. 6.

² Odoevski, *Mănușa neagră...*, op. cit., p. 254.

³ Cf. Baudrillard, Guillaume, op. cit., p. 35.

discurs de putere ce-l plasează într-o poziție de inferioritate față de Celălalt: el trebuie să se supună voinței doctorului. Acest lucru amintește de teza lui Michel Foucault, conform căreia tratarea (și internarea) nebunilor vorbește mai degrabă despre constrângere și represiune decât despre scopuri pur medicale¹.

Sub aspect identitar, nebunia devine o noțiune negativă: ea se definește într-o manieră apofatică, fiind *ceea ce nu este*. Jocul alterității conferă nebuniei un sens în funcție de centrul de iradiere a percepției subiective a Celuilalt. Pentru societate, Rațiunea și norma reprezintă reperele de forță ale viziunii despre lume, iar *nebunia* devine *anormalitate* sancționată sub eticheta de *boală psihică*. Nebunul este întru chiparea Celuilalt, însă un Celălalt ce trebuie segregat și „tratat”. Personajul romantic, pentru care propria subiectivitate și imaginație reprezintă principiul orânduitor al existenței, își creează o alteritate radicală, valorizând astfel pozitiv nebunia. Ea devine o *cunoaștere superioară*, de natură irațională, care îi oferă acestuia statutul aparte al alesului. Recuperând concepția mai veche a nebuniei de sorginte divină, nebunia romantică are o dublă funcție: atât una *critică*, fiind un teritoriu de graniță între individ și societatea mediocră, cât și una *expresivă*, ea fiind metafora salvării eroului excepțional din propria-i condiție nefericită.

Interacțiunea dintre discursul științifico-medical și cel literar se materializează prin personajul doctorului, care pune un diagnostic precis personajului romantic:

După cum știi, stările de nebunie noi le împărțim în mai multe categorii, denumite *vesanix*. Din prima categorie, fac parte diferitele forme de turbare: nu este cazul prietenului dumitale. Din cea de-a doua, fac parte, în primul rând, predilecția pentru năluciri: *hallucinationes*, iar în al doilea, convingerea că pot intra în legătură cu spiritele: *demonomania*. Este ușor de înțeles că prietenul dumitale, predispus prin firea lui la ipohondrie, odată ajuns la țară și stând singur, fără a avea la îndemână vreun mijloc de distracție, s-a cufundat până peste cap în lectura unor nerozii; lecturile au avut o influență nefastă asupra sistemului nervos central, iar nervii...²

Însă a crede că literatura contribuie conștient la dezvoltarea viziunii științifice asupra nebuniei, întrucât „dorința unei abordări științifice față de nebunie și nebuni a împins o serie de scriitori către tratate originale despre nebunie și către introducerea în opere a eroilor-medici, fie a celor mistici”³ ar însemna să trecem sub tăcere intențiile programatice ale scriitorilor romantici. Într-adevăr, discursul psihiatric din prima jumătate a secolului al XIX-lea cunoaște o dezvoltare fulminantă în cadrul medicinei rusești. În 1829 apare în traducere rusească celebra lucrare a lui Philippe Pinel, *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale; ou la manie* (în rusă *Vrachebno-filosoficeskoe nacertanie duševnîh boleznei*). Sub influența medicului

¹ Michel Foucault, *Istoria nebuniei în epoca clasică*, traducere Mircea Vasilescu, Humanitas, București, 2005.

² Odoevski, *Mănușa neagră...*, pp. 266-267.

³ Fedoseenko, *op. cit.*, p. 27.

francez, primii psihiatrii ruși încep, treptat, să pună bazele unei științe psihiatrice autohtone. Cu o influență remarcabilă în epocă, lucrarea doctorului S. Gromov, intitulată *Kratkoe izlčjenie sudebnoi medičini dlia akademiceskogo i prakticeskogo upotreblenia* (1832) (Scurtă prezentare a medicinei juridice pentru uz academic și practic), încă nu afirmă de deplin bazele materialiste ale psihiatriei și păstrează dificultatea etiologică, enunțată și de Pinel, a punerii diagnosticului de boală psihică. Tot mai dese, aparițiile studiilor autohtone de psihiatrie sunt influențate de creșterea semnificativă a azilurilor de alienați pe toată întinderea imperiului și, odată cu acestea, a numărului de bolnavi internați¹. În anul 1835, *Ustav višșih medičinskih ucebnih zavedenii* (Statutul instituțiilor medicale de învățământ superior) prevede ca în anul IV de studiu profesorul de boli interne trebuie să includă în prelegeri și ramura bolilor psihice². La Universitatea din Moscova, profesorul I.E. Diadkovski este unul dintre primii cercetători care afirmă răspicat principiul materialist al psihiatriei. Pentru el, „boala este o încălcare de proporții între puterile interioare ale omului și natura înconjurătoare”. Principiul materialist repune în discuție întreaga semnificație a nebuniei de până atunci:

Pentru explicarea esenței bolilor nervoase și pentru tratarea lor conștientă, doctorul trebuie să caute în ele schimbări materiale... Sufletul omului nu poate, asemenea corpului, să se expună bolilor, întrucât aparține lumii spirituale,... în consecință, și așa numitele boli sufletești [*duševnîe bolezni* - n.tr.] sunt boli ale corpului... Am prefera denumirea de boli ale minții [...] pentru că sufletul, ființă spirituală, nu este supus bolilor, dereglarea funcțiilor sale depinde de dereglarea sau activitatea, sau organizarea creierului ca organ, prin intermediul căruia sufletul își expune acțiunea în lumea fizică...³

Schimbarea de perspectivă este majoră. Nebunia nu mai are sediul în sufletul omului (așa cum, încă din Antichitate a fost asimilată cu intervenția unor forțe supranaturale, sau cum, sub apanajul moralei creștine, a fost sinonimă, în mod paradoxal, cu *păcatul* sau *harul divin*), ci în creier. Ea își are originea în dezechilibrul dintre creier și celelalte organe. Fiziologia impune, așadar, și o reevaluare lingvistică. Nebunia nu mai este o boală a sufletului, ci a minții⁴.

¹ Conform recensământului întreprins de medicul german Johann Georg von Ruehl în anul 1839 cu privire la numărul bolnavilor psihic internați pe tot teritoriul Rusiei a reieșit un total de 15428 la o populație de 41575000 de locuitori (un raport de 0,37:1000). (*Apud* T.I. Iudin, *Ocerki istorii otecestvennoi psihiatrii*, MEDGHIZ, Moscova, 1951, p. 60).

² *Apud* Iudin, *op. cit.*, 1951, p. 43.

³ *Apud* Iudin, *op. cit.*, p. 51.

⁴ Originea materială a bolilor psihice a permis clasificarea acestora în mai multe grupe, în funcție de „zona” afectată. Sistemul nervos era responsabil de buna funcționare a întregului organism. Iată, spre exemplu, o categorizare făcută de profesorul Kuzma Lebedev în studiul *Prakticeskaia medičina* (Medicina practică) din anul 1845:

I. Boli ale simțurilor (*anaesthesiae*)

1. Acuitatea maladivă a simțurilor (morbiditate generală, acuitatea maladivă a auzului, fotofobie)
2. Instabilitatea simțurilor (auzului, vederii: miopie, simptome de amețeală)
3. Inactivitatea simțurilor (insensibilitate generală, slăbiciunea vederii, nictalopie, surzenie, lipsa mirosului, lipsa gustului)

II. Boli ale stimulilor (*epithymiae*)

Însă conștiința analitică a nebuniei, care a influențat dezvoltarea discursului medical, nu este părăsită nici acum de o conștiință critică și una practică. Nebunia ca *boală* este în continuare un stigmat, căci ea continuă să fie denunțată din punct de vedere moral. Mai mult, în interiorul grupului social ea este percepută drept *diferență*; conceptualizată drept boală, nebunia nu este mai puțin periculoasă pentru integritatea grupului și, prin urmare, persoana afectată trebuie segregată și supusă tratamentului în vederea vindecării, adică a armonizării comportamentului deviant al bolnavului cu normele general acceptate. În viziunea romanticului, autoritatea discursului medical despre nebunie este anulată. Discreditarea acestuia se produce prin devoalarea intențiilor practice ale procedurilor medicale. Iată cum, odată adus la normal, personajul principal Mihail Platonovici exprimă plastic scopurile actului medical, acesta fiind rezultatul incapacității de a înțelege existența dincolo de limitele ei materiale:

Voi, oamenii cu judecata sănătoasă, domnii mei, sunteți ca acel tâmplar, căruia i s-a comandat o cutie pentru niște aparate prețioase de fizică; omul a greșit măsurătorile, aparatele nu mai intră, ce-i de făcut? Cutia e gata și e chiar minunat lustruită. Atunci, meseriașul începe să umble la aparate, pe unele le mai îndoaie, pe altele le îndreaptă, și gata – au încăput toate, sunt la locul lor. Ți-e mai mare dragul să te uiți la ele, doar că au un mic cusur – sunt stricate. Domnilor! Să știți că nu instrumentele sunt pentru cutie, ci cutia e pentru instrumente! Faceți cutii pe măsura instrumentelor, nicidecum instrumente după cutie¹.

Denunțarea raportului de forțe pe care îl instituie concepția clinică a nebuniei este exprimată plastic prin comparația cutiei și a instrumentelor. Imaginea artistică scoate la lumină o structură metonimică viciată de uniformizarea pe care norma de conduită, cu girul unei medicalizări a nebuniei, o instituie în rândul membrilor grupului social. A deforma instrumentele de dragul recipientului înseamnă a sacrifica valoarea de dragul conformismului. Așadar, lipsit de autoritatea științifică, discursul medical rămâne, din perspectiva romanticului, un șablon eficient pentru instrumentalizarea politică a nebuniei.

-
1. Suprastimulare (nesaț, sete de nepotolit, isterie, lubricitate de nepotolit)
 2. Stimulare instabilă (capricii la alegerea hranei, atracție pentru hrană necomestibilă)
 3. Stimulare insuficientă (apetit insuficient, lipsa senzației de sete, lipsa apetitului sexual)

III. Boli ale minții (*synesiae*)

1. Excese mintale (exces al minții precoce, frenezie, somnambulism)
2. Instabilitate a minții (ipohondrie, nebunie [*sumashestvie*], turbare)
3. Debilitate mintală (amnezie, reverie, nebunie [*bezumie*])

IV. Boli de mișcare

1. Convulsii (extracerebrale: tuse, sughiț, convulsii, bălbăială; cerebrale: isterii, epilepsie)
2. Spasme (extracerebrale: convulsii, priapism; cerebrale: catalepsie, tetanos, hidrofobie)
3. Paralizii

V. Boli ale forțelor

1. Exces de forță (insomnie)
2. Forță insuficientă (somniaț, congestie, apoplexie, paralizii) (*Apud Iudin, op. cit., p. 51*).

¹ Odoevski, *Mănușa neagră...*, p. 274.

Se impun, totuși, unele precizări suplimentare. Atât viziunea pozitivist-fiziologică pe baza căreia se dezvoltă accepțiunea clinică a nebuniei, cât și *Weltanschauung*-ul romantic, își fundamentează conflictul cultural prin valorificarea caracterului tranzitoriu al noțiunii de nebunie. Pe de o parte, ea este încărcată cu o conotație negativă, a bolii, deci a anormalității, iar pe de altă parte, ea devine marcă a excepționalității personajului romantic, astfel încât se produce o egalizare semantică între nebunie și genialitate. Dacă psihiatria continuă, în linii mari, modelul deja instituit de raționalismul epocii clasice, romantismul crează o *poetică a nebuniei* prin valorizarea pozitivă a excepționalității. Ideologia romantică revitalizează originea sacră a nebuniei, însă întărește, totodată, aportul conștient al individului în procesul creației. Imaginea geniului romantic, perceput de ceilalți drept nebun și, în același timp, autodefinindu-se ca nebun pentru a sublinia opoziția față de masa mediocră, instaurează o tradiție adânc înrădăcinată în solul literaturii ruse. Raportarea critică, fie prin ironie, fie prin parodie, la modelul excepționalității personajului romantic va reprezenta motorul consolidării unei noi viziuni despre lume, generic desemnată prin termenul de realism.

Bibliografie

- Baudrillard, Jean, Guillaume, Marc, *Figuri ale alterității*, trad. Ciprian Mihali, Paralela 45, Pitești, 2002
- Ciubarova, V.N., *Motiv „vísokogo bezumii” v russkoi literature XIX veka: dve istoriceskie modeli*, în „Naucinaia mísl’ Kavkaza”, nr. 3, 2005
- Fedoseenko, N.G., *Romanticeski fenomen bezumii*, în „Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta”, seria 9, nr. 3, 2007
- Foucault, Michel, *Istoria nebuniei în epoca clasică*, traducere Mircea Vasilescu, Humanitas, București, 2005
- Iudin, T.I., *Ocerki istorii otecestvennoi psihiatrii*, MEDGIZ, Moscova, 1951
- Odoevski, Vladimir, *Mănușa neagră. Povestiri romantice:1830-1839*, trad. Monica Bilan, Ed. Univers, București, 1974
- Odoevski, Vladimir, *Socineniia v dvuh tomah*, studiu introductiv și comentarii de V. I. Saharov, vol. I, Hudojestvennaia literatura, Moscova, 1981
- Platon, *Phaidros*, traducere, lămuriri preliminare și note de Gabriel Liiceanu, Humanitas, București, 1993
- Schelling, F.W.J., *Sistemul idealismului transcendențial*, trad. de Radu Gabriel Pârvu, Humanitas, București, 1995
- Tur’ian, M.A., *Strannaia moia sud’ba...: o jizni Vladimira Fiodorovicia Odoevskogo*, studiu introductiv de V. E. Vațuro, Kniga, Moscova, 1991

MENTALITĂȚI

I TARTARI DI BESSARABIA E L'IMPERO RUSSO: LA CONVENZIONE DEL 1770

Marco CASSIOLI

Articolul se referă la istoria tătarilor din Basarabia, pe baza izvoarelor genoveze, bulgare, otomane, moldovenești și ruse. După ce reamintește de opoziția seculară dintre Rusia și invadatorii nomazi din Asia, autorul se ocupă de reconstrucția, în linii mari, a relațiilor dintre tătarii stabiliți la nord de gurile Dunării și popoarele vecine, pentru perioada cuprinsă între Evul Mediu până la anexarea Basarabiei la Imperiul Țarist, în 1812. Este prezentată și comentată, mai ales, convenția prin care, în 1770, comunitățile tătare din Basarabia și din Edisan s-au dezlipit de Imperiul Otoman, punându-se sub protecția Rusiei. Semnarea acestui pact a fost un preludiu pentru transferul lor către Est, executat de guvernul țarist care, în felul acesta, a pus capăt după cinci secole, prezenței tătarilor în regiune.

Cuvinte-cheie: Rusia, nomazi, Dunăre, Basarabia, Edisan, Imperiul Otoman.

«Un altro destino»

«E spronaron sulla traccia/ dell'empio imperatore/ e a stento lo raggiunsero/ nella terra di Suzdal'/ e inattesi attaccarono/ le tende di Batu. // E senza pietà/ si dettero a straziare/ sicché tutte si confusero/ le schiere dei tatar»¹.

Così il *Racconto sulla distruzione di Kjazan'* (în russo: *Повесть о разорении Рязани Батыем*) rievoca la legendaria spedizione condotta dal nobile Evpatij Kolovrat per vendicare la presa della sua città da parte dei mongoli, nel 1237². Tredici anni prima, nel 1224, gli invasori avevano sbaragliato russi e cumani sul fiume Kalka; tre anni dopo, nel 1240, avrebbero saccheggiato Kiev, la „madre delle città ruse”³. Giovanni da Pian del Carpine, il frate francescano che vi soggiornò nel

¹ «И погнаша (во след/ безбожного царя/ и едва угнаша) его/ в земли Суздалстей/ и внезапно нападоша/ на станы Батыевы. // И начаша съчи/ без милости/ и сметоша яко всѣ/ полкы татарскыя» (*Pianto sulla distruzione di Kjazan'*, a cura di Edgardo T. Saronne. In Appendice i passi delle *Cronache* riguardanti l'invasione tataro-mongolica, Parma, Pratiche, 1992, p. 112 sg.).

² Il nucleo essenziale del *Racconto* risale al XIII secolo. Secondo Dmitrij Lichačëv, a questo primo nucleo furono aggiunte alcune parti all'inizio del XV secolo, tra le quali l'episodio di Evpatij Kolovrat. Le più antiche versioni del testo giunte sino a noi non sono anteriori al XVI secolo (*ibidem*, p. 53).

³ Erik Hildinger, *Warriors of the Steppe. A Military History of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D.*, New York, Sarpedon, 1997, pp. 133-138.

1246, trovò l'antica capitale ridotta alle dimensioni di un villaggio e i suoi abitanti tenuti in schiavitù¹.

Se mai avvenne realmente, quello di Evpatij fu tuttavia un successo di breve durata, effimero come tutte le vittorie riportate dai russi sui tartari nel corso del medioevo: stando al *Racconto*, l'eroe di Rjazan' cadde infatti poco tempo dopo sotto i colpi del nemico, insieme a gran parte della sua guardia (*družina*)². Analogamente, due anni dopo la celebrata battaglia di Kulikovo, che aveva visto i russi prevalere, i tartari presero e saccheggiarono Mosca (1382). Il principe Dmitrij Donskoj fu costretto a riconoscere la sovranità del khan, a dargli in ostaggio il figlio primogenito e a scrivere il nome di Toqtamish sulle monete che avrebbe coniato. Per un altro secolo, la Russia ripiombava sotto il giogo mongolo³. Anche la conquista di Kazan' nel 1552 e quella di Astrachan' nel 1556, all'epoca di Ivan il Terribile, vennero celebrate come trionfi della croce sulla mezzaluna e molti si illusero che, da quel momento, le incursioni sarebbero cessate; fino al 1571, quando il khan di Crimea, alla testa di un potente esercito, venne ad incendiare i sobborghi di Mosca⁴.

Nei secoli XVII e XVIII, la progressiva avanzata dell'Impero zarista verso le coste settentrionali del Mar Nero ridusse la minaccia tartara sino ad eliminarla del tutto, non solo nei confronti delle terre russe, ma di tutta l'Europa orientale⁵. Lo sforzo sostenuto per abbattere il giogo e, successivamente, per conquistare e ripopolare le steppe portò i russi a rileggere in chiave epica la propria storia e ad attribuirsi il merito di avere salvato la „civiltà” europea dai „barbari”:

Per molto tempo la Russia rimase estranea all'Europa. Accolto da Bisanzio il mondo del cristianesimo, essa non aveva partecipato né alle svolte politiche, né all'attività spirituale del mondo cattolico-romano. La grande epoca del Rinascimento non ebbe su di essa influenza alcuna; la cavalleria non aveva animato i nostri antenati di pure esaltazioni, e il nobile ardore provocato dalle crociate, non aveva avuto nessuna eco nei paesi del gelido settentrione... Alla Russia era toccato un altro destino... Le sue sconfinite pianure inghiottirono la forza dei mongoli e fermarono la loro invasione alle frontiere stesse dell'Europa; i barbari non osarono lasciarsi alle spalle una Russia caduta in schiavitù e ritornarono alle steppe del loro Oriente. La civiltà che stava per nascere era stata salvata dalla Russia tutta lacerata e agonizzante.

¹ *Viaggio a' Tartari di frate Giovanni da Pian del Carpine (Historia Mongalorum)*, a cura di Giorgio Pullè, Milano, Alpes, 1929, p. 264 («Distrussero città e castella e massacrarono la popolazione ed assediarono Kiew che è la capitale della Russia e dopo averla assediata a lungo la espugnarono e ne uccisero gli abitanti. Perciò mentre viaggiavamo attraverso cotesta regione si vedevano innumerevoli crani e ossa umane sparse al suolo. Era una città assai grande e molto popolata ed ora è quasi ridotta a nulla poichè vi sono appena duecento case soltanto e quegli uomini sono tenuti in grande schiavitù»).

² *Pianto sulla distruzione di Kjazan'* cit., pp. 120-125.

³ Gustave Welter, *Histoire de Russie*, Paris, Payot, 1963, p. 100. La fine del giogo viene convenzionalmente datata al 1480, quando l'Orda d'Oro, in piena decadenza, non riuscì più ad imporre l'omaggio e il tributo a Ivan III. Dallo sfacelo dell'Orda sorsero i khanati di Crimea, di Kazan' e di Astrachan' (*ibidem*, p. 104 sg.).

⁴ *Ibidem*, p. 119.

⁵ Edgar Knobloch, *Russia and Asia. Nomadic and Oriental Traditions in Russian History*, Hong Kong, Odyssey, 2007, pp. 209, 224.

Così scriveva Puškin nell'articolo *Sulla inconsistenza della letteratura russa* (1834), in polemica con quanti, in Europa, sostenevano che fosse stata la Polonia a salvare il vecchio continente¹. Al di là del discorso nazionalistico, le sue parole possono considerarsi rappresentative dello spirito che animò i russi nel Sette-Ottocento, quando con implacabile risolutezza si adoperarono per allontanare una volta per tutte il pericolo tartaro.

Tra gli avvenimenti che determinarono la fine delle razzie vi furono la conquista della Crimea nel 1771, poi annessa alla Russia nel 1783, e la meno nota occupazione della Bessarabia nel 1770, preludio al passaggio di quella regione all'Impero zarista nel 1812². Il presente articolo intende ricostruire proprio la dinamica dei fatti riguardanti la Bessarabia alla luce di fonti coeve, in particolare la convenzione con cui, nel 1770, i tartari stanziati tra la foce del Danubio e quella del Dnepr si staccarono dall'Impero ottomano ponendosi sotto la protezione della Russia. Prima di illustrare questo documento, rinvenuto in copia presso l'Archivio di Stato di Torino e trascritto in Appendice, è indispensabile ripercorrere a grandi linee la storia della presenza tartara nella regione, dal medioevo alla guerra russo-turca del 1768-1774.

Mercanti di schiavi

In Bessarabia, i mongoli arrivano nel Duecento, al tempo delle prime scorrerie in Europa³. Informazioni dettagliate sulla loro presenza nell'area, tuttavia, si hanno solo a partire dal secolo successivo. Gli atti rogati nell'emporio danubiano di Chilia dal notaio genovese Antonio di Ponzò (1360-1361) fanno sovente riferimento ai tartari. Si tratta soprattutto di schiavi, ma anche di mercanti e di soldati attivi nel commercio di esseri umani⁴. Come quel Tangareth tartaro che, nel

¹ Aleksandr S. Puškin, *Opere*, a cura di Eridano Bazzarelli e Giovanna Spindel, Milano, Mondadori, 2012, p. 1235. L'articolo, scritto nel 1834, fu pubblicato solo nel 1855. In una nota al testo, il Petrarca russo aggiunge: «L'Europa, nel rapporto con la Russia, è sempre stata tanto scortese quanto ingrata». Sull'opinione di storici, letterati e uomini politici russi in merito alla funzione della dominazione tartara nella storia del loro Paese cfr. Boris Dmitrievič Grekov, *L'Orda d'Oro*, Milano, Res Gestae, 2013 (edizione russa: Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *Золотая Орда и её падение*, Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1950), pp. 206-216.

² Su questi avvenimenti cfr. Sergiu Iosipescu, Mircea Soreanu, *Expansiunea imperială rusă în bazinul pontic până la 1812*, in Sergiu Iosipescu, Alexandru Madgearu, Mircea Soreanu, *Marea Neagră. State și frontiere. De la sfârșitul Antichității la Pacea de la Paris (1856)*, București, Editura Militară, 2013, pp. 230 sg., 250, 288 sg.

³ Alexandru I. Gonta, *România și Hoarda de Aur 1241-1502*. Prefață de George Ciorănescu. Indice general de Alexandrina Ioniță, Iași, Demiurg, 2010 (edizione originale: München, Jon Dumitru Verlag, 1983), p. 86 sgg.; Virgil Ciocîltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 230 sgg.

⁴ Sui tartari negli atti di Chilia cfr. Silvia Baraschi, «Tatars and Turks in Genoese deeds from Kilia (1360-1361)», in *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXV (1987), fasc. 1, pp. 61-67. Sul commercio degli schiavi nella Chilia genovese cfr. Geo Pistarino, *I Gin dell'Oltremare*, Genova, Civico Istituto

settembre 1360, vende a Percivalle Marchesano, cittadino genovese, uno schiavo russo di circa ventiquattro anni, al prezzo di due sommi e venticinque aspri d'argento¹; o quel Thoboch tartaro che l'11 febbraio 1361 cede al notaio Bernabò di Carpena, console genovese in Chilia, la schiava tartara Bayrana, di circa tredici anni, al prezzo di tre sommi e trenta aspri d'argento. Thoboch è un militare. Nel documento si legge infatti che egli appartiene alla chiliarchia di Coia, alla centuria di Rabech, alla decuria di Boru. Tartari sono anche tre dei testimoni presenti alla firma dell'atto: Bechangur, Aruch e Oia. Il primo è definito sulla base della funzione ricoperta nell'esercito, quella di messaggero del chiliarca Coia (*nuncius Coia*); degli altri due, invece, viene specificato il luogo di provenienza (*habitatores Iavarii*)².

Chilia è un fiorente mercato di schiavi e non è raro trovarvi tartari che vendono altri tartari: il 21 febbraio 1361 Themir tartaro della chiliarchia di Conachobei, della centuria di Cheloghi, della decuria di Cogimai cede a Francesco del fu Guglielmo di Mezzano, che compera a nome del proprio fratello Oberto di Mezzano, la schiava tartara Ianecotolo, di circa ventidue anni, al prezzo di tre sommi e trentotto aspri d'argento³; il 12 maggio dello stesso anno, Daoch tartaro della chiliarchia di Meglibocha, della centuria di Cogichariosi, della decuria di Thocoiar vende a Manoli Offilimas di Costantinopoli la schiava tartara Taytana, di circa tredici anni, figlia di una sua schiava, per due sommi d'argento e cento aspri. Viene specificato che il contratto sarà rescisso qualora Taytana riveli problemi di incontinenza urinaria⁴.

Il fatto di vendere gente della propria stirpe non è poi così inconsueto, nel Mar Nero medievale, anche tra popolazioni cristiane: nella colonia genovese di Caffa, in Crimea, il 1° luglio 1289 il russo Giovanni e l'astigiano Giacomo Piazza cedono a Bonifacio Piccamiglio, agente per conto di Pagano di Savignone, la metà di un'imbarcazione e i propri diritti sullo schiavo russo Stefano, di venticinque anni, che essi possiedono in comune con Pagano e Socino di Varazze⁵; il 30 giugno 1290, è

Colombiano, 1988, pp. 290-293. Secondo Geo Pistarino, «non si può negare la possibilità che Chilia genovese fosse un centro di mercato di schiavi orientali, soprattutto di donne tartare; ma è ugualmente forte l'impressione che queste *slave* assumessero e svolgessero funzioni domestiche per la vita quotidiana degl'immigrati occidentali, privi della famiglia, che era rimasta nei lontani luoghi di provenienza» (*ibidem*, p. 292 sg.).

¹ Michel Balard, *Gênes et l'Outre-Mer*, t. II : *Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò 1360*, Paris, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1980, doc. 86.

² Geo Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360-61)*, Bordighera, Istituto Internazionale di Studi Liguri, 1971, doc. 9. Sull'organizzazione militare dei mongoli cfr. Boris Dmitrievič Grekov, *L'Orda d'Oro* cit., p. 30 sg. («Tutta questa società mongolica era nello stesso tempo anche un'organizzazione militare, essendo divisa in miriarchie, chiliarchie, centurie e decurie, sebbene non sempre l'entità numerica espressa da questi termini corrispondesse agli effettivi delle relative unità militari e la divisione amministrativa indicasse più che altro le circoscrizioni militari su cui poggiava l'esercito mongolico»).

³ Geo Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare* cit., doc. 15.

⁴ *Ibidem*, doc. 97.

⁵ Michel Balard, *Gênes et l'Outre-Mer*, t. I : *Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289-1290*, Paris - La Haye, École Pratique des Hautes Études - Mouton & Co, 1973, doc. 244.

sempre il russo Giovanni che, a nome suo e del proprio cognato Todari, vende a Giacobello di Fornio uno schiavo di circa tredici anni, Ianino, anch'egli russo¹.

Accanto all'allevamento del bestiame e all'artigianato, il commercio degli schiavi rimane, nei secoli, una delle principali attività economiche dei tartari. In età moderna, le loro incursioni nei territori polacchi, russi, valacchi e moldavi hanno essenzialmente lo scopo di rifornire di schiavi la capitale ottomana. I turchi, inoltre, si servono di queste scorrerie per contenere l'avanzata delle potenze rivali e frenare le spinte autonomistiche degli Stati vassalli².

In attesa di prendere la via di Istanbul, gli uomini e le donne catturati durante le razzie vengono ammassati alla periferia di Izmail, sul basso Danubio. Una città di «quindicimila case costruite di canne e rami d'albero perché scarseggia la pietra», osserva il vescovo di Nicopoli, Filippo Stanislavov, che vi giunge nel 1659 durante la visita pastorale. «Qui i tartari del Budjak³ conducono i loro prigionieri da diverse province della Polonia, della Lituania, della Russia, della Prussia, della Transilvania, della Valacchia e della Moldavia», prosegue il vescovo. «Fra di loro vi sono siculi⁴ e altri cattolici, che chiamano papisti, poiché sono obbedientissimi e devotissimi figli del Pontefice Romano e della Santa Sede Apostolica»⁵. Un raggio d'azione amplissimo, dunque, quello dei tartari di Bessarabia, che abbraccia tutta l'Europa orientale, dai Carpazi alla Moscovia, dal Mar Nero al Mar Baltico.

Di fronte alla minaccia delle incursioni, i popoli vicini non stanno a guardare e spesso reagiscono attaccando a loro volta i tartari: nell'estate e nell'autunno del 1544, ad esempio, sono i polacchi, guidati dal castellano di Braclaw, a sconfinare in Bessarabia, uccidendo alcuni pastori e raziando in gran numero montoni, buoi e cavalli⁶. Nel 1573 sono i moldavi che passano all'azione: «Hanno incendiato Bender e Akkerman», riporta il cronista Grigore Ureche con stile lapidario, «hanno fatto un ricco bottino e hanno salvato molti schiavi e prigionieri»⁷.

Le ultime scorrerie di una certa importanza a danno dei Paesi romeni avvengono durante la guerra dei sette anni, quando il pretendente al trono

¹ *Ibidem*, doc. 697.

² Charles King, *The Black Sea. A History*, New York, Oxford University Press, 2004, p. 122.

³ Budjak: nome turco e tartaro della Bessarabia. Occorre precisare che il termine Bessarabia designava, all'epoca, soltanto la parte meridionale del territorio che, nel 1812, fu annesso alla Russia.

⁴ Siculi di Transilvania (in romeno: *secui*).

⁵ *Acta Bulgariae Ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799*, collegit et digessit P. Fr. Eusebius Fermendžiu, Ordinis S. Francisci, provinciae S. Joannis Capistrani, sacerdos, edidit Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagrabiae, 1887, p. 264 («In ea sunt domus 15.000 constructae ex arundine et aliis ramis arborum, carent lapidibus [...]. Tartari Buciacenses hic conducunt suos captivos ex diversis provinciis Poloniae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Transilvaniae, Valachiae et Moldaviae. Inter quos sunt Siculi et alii catholici, quos Papistas appellant, eo quod Pontificis Romani et s. sedis apostolicae sunt obedientissimi et devotissimi filii»).

⁶ Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *L'Empire ottoman et les Pays Roumains 1544-1545. Étude et documents*, Paris - Cambridge, École des Hautes Études en Sciences Sociales - Harvard Ukrainian Research Institute, 1987, doc. 1.

⁷ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*. Prefață, Tabel cronologic, Referințe critice și Glosar de Dan Horia Mazilu, București, Gramar, 2009, p. 130 («Cu foc au arsu Tighina și Cetatea Albă și multă pradă au făcut și mulți robi și plean au scos»).

crimeano, Kirim Quiray, lancia dalla Bessarabia un raid devastante contro la Moldavia meridionale (1758), e durante la prima parte della guerra russo-turca del 1768-1774, quando distaccamenti turco-tartari, con base a Bender, razziano a più riprese il territorio moldavo fino al Prut, riducendo in schiavitù oltre sedicimila persone¹. Nel 1770, la presa di Izmail e di Chilia, poi l'assedio di Bender da parte dell'esercito zarista non lasciano ai tartari molte alternative: essere completamente annientati o abbandonare i turchi per sottomettersi alla Russia.

Al campo sotto Bender

Il 6/17 agosto 1770, nell'accampamento intorno a Bender assediata (la città sarebbe caduta un mese dopo), ventisei rappresentanti dei nobili e degli anziani delle comunità tartare della Bessarabia e dello Jedisan giuravano di fronte al generale Panin «di staccarsi interamente dal partito dei turchi e di fare amicizia e di riunirsi all'Impero russo, sotto la condizione positiva di essere sotto la protezione immediata di Sua Maestà Imperiale di tutte le Russie, godendo delle nostre antiche leggi, usanze e prerogative». Promettevano inoltre che i propri nobili si sarebbero adoperati per favorire, con l'appoggio della Russia, l'indipendenza della Crimea dall'Impero ottomano. Lasciavano quindi in ostaggio due tra i nobili e due tra gli anziani. In cambio, il generale Panin accordava loro il libero passaggio del Dneestr con tutti i loro beni, assicurando che avrebbero avuto l'assistenza delle truppe russe per il presente e per l'avvenire².

A condurre la trattativa con i tartari era quel conte Pëtr Ivanovič Panin che quattro anni dopo avrebbe schiacciato la rivolta di Pugačëv. Nel saggio storico dedicato alla celebre insurrezione, pubblicato nel 1834, Puškin si compiace di notare come, nell'esercito affidato al comando di Panin durante la campagna del 1770 prestasse servizio proprio Emel'jan Pugačëv, allora un ignoto cosacco³. Nelle pagine puškiniane il «vincitore di Bender» assume statura leggendaria: nel giro di pochi anni sbaraglia turchi e tartari in Bessarabia e stronca la più acerba rivolta contadina della storia russa. Tra le «canaglie» di cui è composta l'armata ribelle, Puškin non manca di sottolineare la presenza di calmucchi, baschiri e tartari di Jasak⁴. Moderno eroe russo, Panin porta a termine l'opera iniziata dagli eroi, veri o presunti tali, immortalati dai testi antichi, come Evpatij Kolovrat e Dmitrij Donskoj. Questa dovette essere la percezione dei fatti in età romantica.

Le ragioni che spinsero i tartari di Bessarabia a fare atto di sottomissione alla Russia vengono esplicitate dallo stesso generale Panin in un dispaccio giunto a Varsavia il 2 settembre 1770 e riassunto sulle pagine del *Mercure Historique et*

¹ Sergiu Iosipescu, Mircea Soreanu, *Expansiunea imperială rusă* cit., pp. 223, 229 sg.

² Cfr. Appendice.

³ Aleksandr S. Puškin, *Storia della rivolta di Pugačëv*, in Id., *Opere* cit., p. 1135.

⁴ *Ibidem*, p. 1139.

Politique, rivista francese pubblicata in Olanda fra il 1686 e il 1782. Ecco il contenuto del dispaccio tradotto in italiano:

Il 17 del mese passato, le orde tartare della Bessarabia e dello Jedisan, o Očakov, hanno concluso con questo generale una convenzione e si sono date alla Russia. L'atto è firmato dai murzà, o capi delle nazioni. Esso consiste di tre articoli contenenti in sostanza: I. La sottomissione di queste orde per sempre all'Impero russo, con tutte le loro libertà e immunità secolari ed ecclesiastiche; II. Che essi serviranno, a cominciare dall'anno prossimo, al soldo della Russia, anche contro la Porta; III. Che esorteranno le orde di Nogai e di Precop, così come il khan di Crimea, a prendere le loro stesse decisioni. Per timore di qualche rovescio, le orde della Bessarabia, che sono fra il Danubio e il Dneestr, emigreranno prima dell'inverno nella regione dello Jedisan, fra il Dneestr e il Dnepr. Le loro continue perdite, unite ai motivi di malcontento che la Porta gli dà in continuazione, violando i loro privilegi e forzandoli a riconoscere un khan che non hanno eletto loro, benché ne abbiano il diritto in base alle convenzioni con la corte ottomana, sono le ragioni principali che hanno portato questi popoli a sottrarsi all'obbedienza del Gran Signore e a darsi alla Russia¹.

La decisione di passare nel campo russo, dunque, era dovuta, secondo Panin, sia a motivi contingenti (evitare di seguire i turchi nella disfatta) sia a tensioni di lunga data nei rapporti con la corte ottomana. È su questi contrasti fra potere centrale e poteri locali che fece leva il generale per scardinare il fronte avversario.

In seguito, sulla base della convenzione firmata sotto Bender, dodicimila tartari lasciarono la Bessarabia per trasferirsi al di là del Dneestr². Al termine del conflitto, tuttavia, l'esercito russo dovette ritirarsi da gran parte dei territori occupati e restituire ai turchi la regione³. Fu così che, dopo il passaggio della Crimea alla Russia (1783), proprio in Bessarabia trovarono rifugio molti dei tartari crimeani che non si rassegnavano a vivere sotto il governo zarista, fondandovi un loro khanato⁴. Nel corso della guerra russo-turca del 1787-1792, essi non mancarono di

¹ *Mercurie Historique et Politique*, Septembre 1770, p. 345 sg. («Le 17 du mois dernier, les hordes tartares de Budziak et de Jendson, ou Oczakow, ont conclu, avec ce général, une convention, et se sont données à la Russie. L'acte est signé par les murzas, ou chefs des nations. Il consiste en trois articles, contenant en substance : I. La soumission de ces hordes à perpétuité à L'Empire de Russie, avec toutes leurs libertés et immunités séculières et ecclésiastiques ; II. Qu'ils serviront, à commencer de l'année prochaine, à la solde de la Russie, même contre la Porte ; III. Qu'ils engageront les hordes de Nogais et de Precop, ainsi que le kan de Crimée, à entrer dans les mêmes vues. De crainte de quelques revers, les hordes de Budziak, qui sont entre le Danube et le Niester, émigreront avant l'hyver dans le Pays de Jendson, entre le Niester et le Nieper. Leurs pertes continuelles, jointes aux sujets de mécontentement que la Porte leur donne toujours, en violant leurs privileges, et en les forçant de reconnoître un kan, qu'ils n'ont pas élu eux-mêmes, quoiqu'ils en aient le droit, selon leurs conventions avec la cour ottomane, sont les motifs principaux, qui ont porté ces peuples à se soustraire à l'obéissance du Grand-Seigneur et à se donner à la Russie»).

² Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*. Ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoe, București, Humanitas, 1991, p. 164.

³ Adrian Tertecel, *Marea Neagră otomană și ascensiunea Rusiei (1654-1774)*, in *Marea Neagră. Puteri maritime – Puteri terestre (sec. XIII-XVIII)*, coordonator: Ovidiu Cristea, București, Institutul Cultural Român, 2006, p. 344; Sergiu Iosipescu, Mircea Soreanu, *Expansiunea imperială rusă* cit., p. 237.

⁴ Brian G. Williams, *The Crimean Tatars: the diaspora experience and the forging of a nation*, Leiden – Boston – Köln, Brill, 2001, p. 200 sg.

dare il proprio appoggio alle truppe ottomane. In particolare, il khan Schbaz Quiray giocò un ruolo determinante nella riconquista di Iași, che era stata occupata dagli imperiali¹. Per questo motivo, durante la campagna militare del 1806 le cinquemila famiglie tartare presenti allora in Bessarabia furono trasferite per precauzione in Russia, più esattamente in Crimea e nel Kuban².

Terminavano così cinque secoli di presenza tartara fra il Danubio e il Dneestr, fonte di ricchezza per l'Impero turco, causa di grandi sofferenze per le popolazioni cristiane dell'Europa orientale. Nel 1812, ha scritto Ion Nistor, non rimaneva nell'area un solo tartaro³. Successivamente, la russificazione della Bessarabia avrebbe cancellato ogni traccia del passato ottomano. Coloni bulgari, tedeschi e russi ripopolarono la regione⁴, insediamenti in stile occidentale sorsero al posto degli antichi villaggi, chiese ortodosse in muratura sostituirono le caratteristiche moschee in legno. Come quelle che il vescovo Stanislavov vide a Chilia nel 1659, o quelle che, nello stesso periodo, connotavano il paesaggio urbano di Akkerman⁵.

Bibliografia

Acta Bulgariae Ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799, collegit et digessit P. Fr. Eusebius Fermendžiu, Ordinis S. Francisci, provinciae S. Joannis Capistrani, sacerdos, edidit Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagrabiae, 1887.

Balard, Michel, *Gênes et l'Outre-Mer*, t. I : *Les actes de Cajfa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289-1290*, Paris - La Haye, École Pratique des Hautes Études - Mouton & Co, 1973.

Balard, Michel, *Gênes et l'Outre-Mer*, t. II : *Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò 1360*, Paris, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1980.

Baraschi, Silvia, «Tatars and Turks in Genoese deeds from Kilia (1360-1361)», in *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXV (1987), fasc. 1, pp. 61-67.

Berindei, Mihnea; Veinstein, Gilles, *L'Empire ottoman et les Pays Roumains 1544-1545. Étude et documents*, Paris - Cambridge, École des Hautes Études en Sciences Sociales - Harvard Ukrainian Research Institute, 1987.

Ciocîltan, Virgil, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, Editura Enciclopedică, 1998.

Gonța, Alexandru I., *Românii și Hoarda de Aur 1241-1502*. Prefață de George Ciorănescu. Indice general de Alexandrina Ioniță, Iași, Demiurg, 2010 (edizione originale: München, Jon Dumitru Verlag, 1983).

Grekov, Boris Dmitrievič, *L'Orda d'Oro*, Milano, Res Gestae, 2013 (edizione russa: Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *Золотая Орда и её падение*, Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1950).

Hildinger, Erik, *Warriors of the Steppe. A Military History of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D.*, New York, Sarpedon, 1997.

¹ Sergiu Iosipescu, Mircea Soreanu, *Expansiunea imperială rusă* cit., p. 257.

² Ion Nistor, *Istoria Basarabiei* cit., p. 164.

³ *Ibidem*.

⁴ *Mémoire concernant la Bessarabie et la Bucovine du nord (avec 1 carte ethnographique)*, București, Académie Roumaine, 1940.

⁵ *Acta Bulgariae Ecclesiastica* cit., p. 265.

Romanoslavica vol. LIII nr.3

- Iosipescu, Sergiu; Soreanu, Mircea, *Expansiunea imperială rusă în bazinul pontic până la 1812*, in Sergiu Iosipescu, Alexandru Madgearu, Mircea Soreanu, *Marea Neagră. State și frontiere. De la sfârșitul Antichității la Pacea de la Paris (1856)*, București, Editura Militară, 2013, pp. 221-289.
- King, Charles, *The Black Sea. A History*, New York, Oxford University Press, 2004.
- Knobloch, Edgar, *Russia and Asia. Nomadic and Oriental Traditions in Russian History*, Hong Kong, Odyssey, 2007.
- Mémoire concernant la Bessarabie et la Bucovine du nord (avec 1 carte ethnographique)*, București, Académie Roumaine, 1940.
- Nistor, Ion, *Istoria Basarabiei*. Ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoe, București, Humanitas, 1991.
- Pianto sulla distruzione di Fjazan'*, a cura di Edgardo T. Saronne. In Appendice i passi delle *Cronache* riguardanti l'invasione tataro-mongolica, Parma, Pratiche, 1992.
- Pistarino, Geo, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360-61)*, Bordighera, Istituto Internazionale di Studi Liguri, 1971.
- Pistarino, Geo, *I Gin dell'Oltremare*, Genova, Civico Istituto Colombiano, 1988.
- Puškin, Aleksandr S., *Opere*, a cura di Eridano Bazzarelli e Giovanna Spindel, Milano, Mondadori, 2012.
- Tertecel, Adrian, *Marea Neagră otomană și ascensiunea Rusiei (1654-1774)*, in *Marea Neagră. Puteri maritime - Puteri terestre (sec. XIII-XVIII)*, coordonator: Ovidiu Cristea, București, Institutul Cultural Român, 2006, pp. 325-346.
- Ureche, Grigore, *Letopisețul Țării Moldovei*. Prefață, Tabel cronologic, Referințe critice și Glosar de Dan Horia Mazilu, București, Gramar, 2009.
- Viaggio a' Tartari di frate Giovanni da Pian del Carpine (Historia Mongalorum)*, a cura di Giorgio Pullè, Milano, Alpes, 1929.
- Welter, Gustave, *Histoire de Russie*, Paris, Payot, 1963.
- Williams, Brian G., *The Crimean Tatars: the diaspora experience and the forging of a nation*, Leiden - Boston - Köln, Brill, 2001.

Appendice

Archivio di Stato di Torino, Corte, Materie Politiche per Rapporto all'Estero, Corti Estere, Russia, m. 1 inventariato, doc. 21, 6 agosto (17 agosto) 1770, *Convenzione segnata al campo sotto Bender tra i tartari della Bessarabia ed il generale russo conte di Panin per staccarsi dall'Impero ottomano e mettersi sotto la protezione immediata della Russia*, copia.

Un'altra copia di questo documento è pubblicata in *Mercure Historique et Politique*, Octobre 1770, pp. 464-466, accompagnata dall'annotazione: «Cette convention a été signée par 26 Tartares».

Au camp sous Bender, le 6/17 août 1770

Nous soussignés députés de tous les mourzes¹ de Jedissensk² et de Budziak³ declaron par le présent acte que tous les mourzes et anciens de Jedissensk et de Budziak sans en exclure qui que ce soit, s'étant rendus aux persuasions tant par écrit que verbale de S.E. le général commandant de l'Armée Imperiale comte de Panin, ont promis sous serment selon leurs formes et religion, de se détacher entièrement du parti des Turcs et de faire amitié et se réunir à l'Empire de Russie, sous la condition positive d'être sous la protection immédiate de S.M.I. de toutes les Russies, jouissant de nos anciennes loix, usages et prerogatives et non sous sa dépendance ; promettant que par les soins de nos mourzes y fesant entrer aussi la Crimée avec les autres Tartares, nous ne voudrions ni ne souffrirons jamais un cham⁴ qui n'accèdera pas à ce vœu général de rendre par les secours de la Russie toute la Tartarie libre et indépendante, comme elle l'a été anciennement. C'est ce que nous certifions et garantissons solennellement et positivement dez ce moment en vertu de notre plein pouvoir. Et pour plus de sureté laissons ici en otage d'entre nous autres mourzes un de Jedissensk et un de Budziak, de même que deux d'entre les anciens jusqu'à la parfaite conclusion de ce traité tendant au bien général. Par contre, S.E. le général comte de Panin nous accorde à tous par sa puissante et immanquable parole le libre passage du Niester⁵ avec tous nos biens et la possession de nos anciennes demeures, assurant que du moment de la signature du présent, les troupes imperiales de Russie, / [f. 1v] de quelque qualité et dénomination qu'elles soient, nous accorderont de l'amitié et de l'assistance pour le present et l'avenir. En reconnoissance de quoi toute notre société non seulement tâchera de maintenir inébranlablement le present traité, mais se fera même un devoir en toute occasion de prévenir et d'avertir dans le moment par des exprés de tout ce qui parviendra à leur connoissance des tentatives que les Turcs pourroient faire sur les troupes russes.

Que le Seigneur Dieu, auteur de toutes les bonnes actions, aide et benisse notre bonne intention et affermissse pour jamais notre amitié avec l'Empire de Russie.

Cet acte, pour plus de seureté et de pouvoir signé de nos mains et scellé de nos sceaux, a été présenté à S.E. le comte de Panin, en échange de quoi nous avons reçu un pareil de S.E.

[f. 2v] 1770. Convention entre les Tartares de Bessarabie et le général Panin pour se detacher de l'Empire ottoman et se mettre sous la protection de la Russie.

Envoyée par le marquis Corder avec sa lettre du 28 septembre.

¹ Murzà: titolo che, presso i tartari, designava i membri della piccola nobiltà (cfr. il russo *мурза*).

² Jedisan.

³ Budjak.

⁴ Khan.

⁵ Dnestr.

MULTICULTURALISM ÎN CONTEXT SLAV – STUDIU DE CAZ

Carmen Cerasela DARABUȘ

Le papier a en vue à présenter deux aspects : premièrement, le rôle de la personnalité prolifique de Petru Cardu dans la médiation des relations culturelles entre la Serbie et la Roumanie dans sa qualité de traducteur, éditeur et animateur culturel – sans faire des concessions à la condition de marginalité clamée parfois par le diaspora. Par le prestige de la Maison d'Édition KOV il a réalisé des importants contacts avec la littérature roumaine et avec la littérature européenne, généralement. Réalisateur d'anthologies et de recueils, il avait traduit lui-même en plusieurs langues, en facilitant l'accès à la littérature universelle. Le deuxième aspect vise son recueil de poème, *Complicitate (Complicité)*, une radiographie des thèmes et des motifs littéraires récurrents, sa réception dans l'espace serbe et dans celui roumain comme écrivain qui a expérimenté le style ludique et le discours poétique intellectualiste.

Mots-clef: Voïvodine, local, universel, création, identité.

Statutul și evoluția comunităților etnice din diaspora depind de mai mulți factori, precum gradul de democrație și de permisivitate a grupului majoritar în care s-au inserat, gradul de coeziune a grupului, interesul pentru asumarea unui tip de identitate, apropierea sau depărtarea față de țara-mamă, păstrarea legăturii cu evoluția limbii, culturii și civilizației sale. În acest sens, apariția și dezvoltarea unei literaturi de limbă română în diaspora/comunități românești istorice are un rol important; în cazul comunităților istorice, cu vechime mare (precum cea din Ungaria, din Ucraina, de pe Valea Timocului, din Voivodina), traseul urmat este cel dinspre literatura populară spre cea cultă, în vreme ce emigrația recentă coagulează mai curând un tip de literatură cultă. Primele publicații românești din Banatul sârbesc, datând de la sfârșitul secolului al XIX-lea, au în primul rând caracter pedagogic, apoi cultural: „Steaua”, „Convorbiri Pedagogice”, „Educatorul”, „Familia”, „Opinca”. Studiarea fenomenului literar poate dezvălui aspecte ale statutului acestor grupuri sociale, pentru că „Antropologia literară este parte a antropologiei culturale; de fapt, în istoria literaturii alternează codurile estetice ale « artei pentru artă » cu cele ale implicării sociale, în care arta este o consecință estetică a sublimării realității articulate social”¹. Artiștii proveniți dintr-un astfel de mediu se raportează: la grupul lor etnic, la cultura oficială din care grupul face parte, la țara-mamă, la cultura

¹ Carmen Dărăbuș, Virginia Popović, *Literatura de limba română din Serbia și antropologia culturală*, Editura Europa/Editura Risoprint, Novi Sad – Cluj-Napoca, 2012, p. 5.

universală. Avem de-a face cu un statut foarte complex, mai ales sub aspect socio-literar. Păstrarea și promovarea identității se face, inițial, spontan, prin dorința membrilor unei comunități de a-și asuma o identitate. Mai apoi, în drumul spre instituționalizare, se creează asociații culturale care vor câștiga și statut juridic. Tradiția unor astfel de asociații se conturează în secolul al XIX-lea, se diversifică, apoi capătă consistență și continuitate: „Societățile culturale românești din Banatul iugoslav (sârbesc) au continuat în perioada interbelică tradiția începută în timpul stăpânirii austro-ungare, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea”¹. În jurul acestor structuri se formau nucleele conservării și promovării creațiilor românești – literare, muzicale, teatrale.

Scriitor bilingv, asemeni poezilor voivodineni Florica Ștefan și, într-o mai mică măsură, Vasko Popa, care a acordat repede exclusivitate limbii sârbe, Petru Cârdu este fondatorul și animatorul unor instituții și evenimente importante, care depășesc un caracter local, restrâns. Născut la Barițe (Sâmianăș), în Voivodina, Serbia, face studii de filologie la Belgrad, apoi de istoria artei la București. Se stabilește la Vârșeț, unde pune bazele Editurii KOV și ale publicației „Kovine”, este, de asemenea, președintele Consiliului Artistic al Teatrului Românesc profesionist din Vîrșeț.² Încă din perioada studenției, este foarte activ în mediul publicistic, colaborând la revistele „Tribuna studențească”, „Lumina”, „Polja”, apoi activează în cadrul Redacției Programului în Limba Română la Radioteleviziunea din Novi Sad. Vîrșețul este un loc privilegiat al instituționalizării identitare, pentru că cea mai importantă instituție școlară „în care cursurile se desfășurau în limba română în perioada habsburgică [...] este Institutul Clerical Sârbo-Român din Vîrșeț, care a funcționat (ne referim la secția în limba română) în perioada anilor 1822-1865. [...] La Școala Gramaticală din Vîrșeț, înființată în 1790 ca liceu inferior, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, cursurile se desfășurau după necesități și în limba română”³. Dialogurile incitante din interviurile realizate cu personalități din cultura universală, ex-iugoslavă și din cea română (Günter Grass, Gustav Keklec, Czesław Miłosz, Miloš Crnjanski, Milorad Pavić, Dušan Matić, Miodrag Pavlović, Mircea Eliade, Emil Cioran, Constantin Noica, Eugen Ionescu, Marin Preda, Nichita Stănescu, Ștefan Augustin Doinaș) – unii dintre ei fiind scriitori bilingvi, asemeni lui Petru Cârdu însuși – au valoare documentară prin stilul persuasiv și prin conținutul întrebărilor, care provoacă răspunsuri clarificatoare fie pentru crezul artistic al unui scriitor, fie referitoare la configurația unui mediu artistic.

Ca traducător, este preocupat de a transpune textele traduse într-un context cultural potrivit, acordând atenție sporită mediului care a produs un scriitor și mișcării culturale generale care a facilitat apariția unor opere literare, filosofice, de istorie a culturii, în general. Activitatea sa în domeniul traducerilor datează din anii '80 ai secolului trecut, mai întâi în prestigioasa revistă „Lumina”, care apare acum la

¹ Mircea Măran, *Românii din Voivodina*, Editura ICRV, Zrenjanin, 2009, p. 15.

² Cf. Vasa Barbu, Nicu Ciobanu, Costa Roșu, *Pe aripile inspirației*, Editura Libertatea, Panciova, 2008.

³ Măran, *op.cit.*, p. 14.

Panciova, apoi în alte reviste literare din spațiul ex-iugoslav, românesc și chiar european. Editura KOV, pe care o fondează și o conduce, îi permite o activitate susținută, depășind sporadicul, prin volume de autor sau prin antologii tematice. Premiul European pentru Poezie KOV, premiu care acum îi poartă numele, este un rezultat combinat al activității de traducător, manager cultural și artistic, reușind să aducă, la Vârșeț, nume importante precum Ana Blandiana, Ștefan Aug. Doinaș, Husto Horhe Padron, Vjačeslav Kuprijanov, Julian Kornhauser, Tomas Transtromer, Charles Simić, Titos Patrikies, Miodrag Pavlović, Roberto Mussapi, Eugenio de Andrade, Reiner Kunze, Tadeusz Rózewicz, Paavo Haavikko, Paul Muldoon, Adam Zagajewski – scriitori deținători și ai altor premii europene importante. Volumele traduse din română în sârbă și din sârbă în română constituie o punte culturală permanentizată între cele două culturi: *Boža senka* de Lucian Blaga, *Stanje poezije* de Nichita Sănescu, *Pjač Rose, Rođeni u utopiji și Akvarijum* de Ștefan Aug. Doinaș, *Svedoci* de Ana Blandiana, *Beskrajni stub* de Mircea Eliade, *Prepiska i rumunske pesme* de Paul Celan, *Prizonier al corpului* de Ciril Zlobec, *Ţiţiban* de Oton Zupančić etc.; antologii din lirica slovenă: *Efemera mea veşnicie*, din lirica românească voivodineană: *Popodne u gradnu/ După-amiază în oraş, Rumunska avangarda/ Avangarda românească, Poeţi sârbi. Antologia poeziei sârbe contemporane*.

Prin simţul valorii, prin exemplul personal, Petru Cârdu a reuşit să coaguleze în jurul său spiritul creativ din comunitatea românească din Serbia, foarte bogată, multă vreme, în asociaţii și organizaţii care vizau conservarea și transmiterea culturii orale, comunitate istorică ajunsă acum la un alt grad al conştiinţei de sine, care a reuşit să treacă dinspre manifestările populare, naive, spre abstractizări, spre rafinarea modalităţilor de expresie: „Sentimentul apartenenţei la un alt spaţiu lingvistic, precum și conexiunea cu literatura română au creat, pentru scriitorii români din Serbia, un cert statut identitar. Deschiderea către cultura europeană a constituit un catalizator pentru racordarea la structurile stilistice moderne și postmoderne”¹. Urmând modele instituţionale din țara-gazdă, din țara-mamă, europene, în fond, Petru Cârdu a filtrat bogate forme de manifestare cultural-artistică, scoţând la iveală și promovând, dincolo de subiectivităţi, o fericită „dictatură” a valorii.

Dintotdeauna-s pereche/ omul și moartea/ două
chipuri în care te cufunzi/ în timp ce o pasăre
zboară prin tine/ iar tu habar n-ai/ că o pușcă de
vânătoare,/ burdușită-n trupul de-alături,/ stă de
vorbă cu Dumnezeuul tău în fiecare zi.

Colocviu

¹ Virginia Popović și Ivana Janjić, *Cultura (a)română din Serbia în context european*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2015, p. 30.

Titlul volumului de debut e *Menire în doi* (1970), dar debutul în revistă se petrece cu doi ani mai devreme, în ziarul „Libertatea” din Panciova. Este colaborator permanent al unor publicații de prestigiu din Serbia, din România și din fosta Iugoslavie, în general. După volumul de debut urmează, cu oarecare constanță, volumele: *Aducătorul ochiului* (1974), *Pronume/ Zamenice* (1981) – ediție bilingvă, *Căpșuna în capcană* (1988), apoi varianta sârbească, în același an, *Jagoda u klopci*, traducerea în limba engleză, la Londra, în 1990 – *The Trapped Strawberry, În biserica Troia* (1992), traducerea volumului în același an – *Ljubičasto mastilo, Saučesništvo* (2003); cu excepția traducerii englezești, restul volumelor apar în Serbia (ex-Iugoslavia). În România, apar volumele *Cerneală violetă* (1998) și *Școala exilului* (1998). Poeziile sale sunt traduse în toate limbile fostei Iugoslavii, dar și în limbi de circulație internațională. Mediul artistic ex-iugoslav era unul efervescent, deschis experiențelor europene, ca urmare a unui context politic mai relaxat în raport cu celelalte țări ale fostului lagăr comunist: „În general, se știe despre poezia iugoslavă că este excelentă și s-a putut dezvolta în liniște, pe coordonate europene firești, în perioada când la noi pustia realismul socialist”¹. Așadar, spațiul Balcanilor de Vest a funcționat ca un portal pentru experiențele artistice românești aflate în spațiul ex-iugoslav, ce se bucura de o liberalizare a modului de viață. Recuperând momentele culturale pierdute în evoluția literaturii europene, este specifică acestui spațiu arderea etapelor, trecerea de la tradiționalism la avangardism, la modernism și la postmodernism: „Spiritul avangardei poetului Petru Cârdu duce la negarea artei tradiționale, la contestarea și depășirea continuă a formelor curente și acceptate ale creației”². Așa cum literatura română a acoperit distanțele, începând cu secolul al XIX-lea – cunoscând deplinătatea în perioada interbelică –, în raport cu experiențele artistice importante ale Europei, literatura din Voivodina are perioada sa de concentrare în sensul recuperării.

Premiul Cartea Anului Editorial 2007 este oferit de Editura Libertatea din Panciova pentru culegerea sa de poezii *Complicitate. Poeme alese*.³ Volumul cuprinde, esențializată, istoria experimentelor sale poetice, prin care contribuie la integrarea artei literare românești din Voivodina în circuitul universal: „Poezia care se poate sincroniza cu fenomenul postmodernismului literar românesc este cea din creația lui Ioan Flora, Pavel Gătăianțu, Nicu Ciobanu, Ioan Baba, Petru Cârdu și pe care o regăsim prezentă în paginile revistei „Lumina” încă de la debutul acestora”⁴. Raporturi tensionate cu sine și cu cosmosul dau un sentiment general de căutare într-un exil perpetuu, un sentiment beckettian al așteptării unui Godot care să confirme, să dea sens și certitudini – nevoi dintotdeauna ale ființei. Imaginat descinzând dintr-o poveste, ochiul verde, inima-i verde contaminează peisajul cu pasiunea identificării și a nașterii: „El vine și coboară pe-o seară/ sau prin amintire

¹ Ion Negoïtescu, *Scriitori contemporani*, ediție îngrijită de Dan Damaschin, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994, p. 80.

² Dărăbuș, Popović, *op.cit.*, p. 130.

³ Petru Cârdu, *Complicitate. Poeme alese*, Editura Libertatea, Panciova, 2007.

⁴ Popović, Janjić, *op.cit.*, p. 43.

rară./ Dintr-o frunză cu marginile-n nori,/ cu păduri de tei în răsăritul ierbii.// Îi arde flăcări în ochiul/ și vântu-n jocul lui” (*Se pare că începe să existe*: 13). Sosirea lui din timpuri mitice face eul lirică și natura să exulte „dintr-un ochi de încercare verde/ [...]// El vine și este/ fără veste” (*Mă paște presimțirea*: 14). Elementul cromatic favorit e **verdele** sfredelitor prin care cel chemat se arată și înfăptuiește. Sosirea lui „între cuvinte” dă har, iar logosul revelează materia: „Ziua lui e ochiul profetic/ cu privirea verde-ntinsă./ Las să vorbească cel fără vorbă/ din amintirea ninsă, ninsă” (*Amintire stearpă*: 14). Căutarea sensurilor e privilegiul trecerii prin înflăcăratul ochi divin. Din străfundurile vremii și ale memoriei, se ițește viața: „Înverzește cântecul din norul de-ntrebare./ E bunicul bunicilor această întrebare.// Îmi cad amintirile/ în două-trei brațe deschise (*Întâiul început de cântec*: 15). Tema timpului, supratemă romantică, e, alternativ, scoasă din istorie și adâncită în mit sau, dimpotrivă, scoasă din mit și adusă în prezentul trăit: „El nu există în timp,/ un timp de ochi tânăr./ Ți-oi depăna privirea-nchisă,/ verde la o parte,/ nu cumva să-mi curgă în două-trei soarte” (*Al doilea început de cântec*: 17-18). Verdele este etalonul trecerii timpului; din crud, el capătă nuanța experiențelor trăite. Este un element-martor al tuturor raporturilor existențiale: „Mai bine ai fi tu/ cel de la capătul unei îmbrățișări în zadar,/ după ce vei deveni bătrân/ și vei ști totul despre verdele amar.// [...] Te uiți cu gândul prin livezi/ când fără verde nu te vezi” (*Mult timp după aceea*: 19). Cerul și pământul își corespund, iarba se-nstelează, iar vântul, leit-motiv în poezia lui Petru Cârdu, catalizează conexiunile permanente dintre spații, dintre planurile temporale, dintre creator și creație. Refugiul după „rănilile mătăsoase” e sub cer, nu de puține ori se instaurează o domnie a vântului care mișcă lucrurile și gândurile aproape firesc. Cerul e adăpost nocturn, loc de somn și de căutare, din care se revine prin aerul impregnat de sentimente. El este modelat, destrămat, legat de aer și spulberat în visul tocmai trecut: „Să pună cerul, să-l pună/ între degete în formă de liniște,/ cu secundele,/ alunecând zânele” (*Strămoșilor celor mai frumoși*: 22). Puterea gândului, precum cea a memoriei, poate face ca lucrurile să se miște. Cromatica se animă, capătă conținut personalizat în cheie postmodernă, cu inflexiuni de poezie populară: „Nu-mi clătina ochiul din vârf de frunză verde./ Te rog, nu-mi clătina ochiul verde./ Tu povestește-mi albastru, numai albastru,/ vântul bate, iarba fuge/ din deal în vale,/ din vorba mea la tine-n cale” (*Ideea de pe frunză și nemișcarea*: 27). Mereu ceva se află în mișcare: gânduri, priviri, amintiri – mișcare ce vrea, în fond, să se sustragă morții, pentru că tema simbiozei viață-moarte, în manieră neoexpresionistă, e mereu prezentă.

Imaginația face legătura dintre sentiment și intelect prin imagini inedite: „Petru Cârdu descrie imagini poetice complicate, chiar cu expresii confuze, lipsite de cursivitate, inspirate de poezia lui Vasko Popa și Nichita Stănescu”¹. Tocmai această lipsă de cursivitate care apare uneori e semnul unei căutări încrâncenate a unei noi expresii poetice care să traducă sensibilitatea contemporană lui în general, și a celui

¹ Virginia Popović, *Opinii și reflecții. Lirica românească din Voivodina*, Vol. I, Ed. Libertatea, Panciova, 2013, p. 44.

de poet bilingv, în special. Harul artei pare a-i fi conferit printr-un act de șamanism cosmic: „El se trezește mereu în creștere/ din acet ochi prelung./ Este legat de inimă cu ochiul meu./ Dintr-o privire pot să-l ajung./ Leagănă nori în trei brațe,/ dansează a vrajă în ochiul meu,/ închide ochiul și visează/ înghițit de curcubeu” (*Acest ochi prelung*: 16). Obsesia stănesciană a privirii este original asimilată; cele trei perechi de ochi absorbite în trei vorbe de crin infuzează natura cu sens. *Eu și tu* – pereche erotică sau, în egală măsură, pronume generice, doar trecându-și inima prin *El* își deschid privirea lăuntrică. Zborul cosmic stănescian este adus în mundan, „pe crivăț de nalbă”, pe vânt, pe marginea stelelor coborâtoare în ierburi. Umerii capătă câte două perechi de aripi spre a putea zbura pe „câmpia întinsă a vrajei tale” (*Peană*: 30). Zbor, pasăre, vânt, nori – sugestii ale verticalității imaginii, ale năzuinței de a se desprinde din sinele comun. Un fel de dedublare a unui *alter* ce privește dinlăuntru: „Eu strig după mine/ precum norii după ploaie./ A aștepta e-un adevăr întâmplător!/ Câtă singurătate poate fi în el” (*A aștepta e-un adevăr întâmplător*: 36). Dorința de a fixa, paradoxal, zborul în oglinzi se face prin intermediul logosului poetic. Există, în seria *Pronume*, un ritual al dedublării în care „Un om se-aude în îmbrățișarea realului,/ condamnat să vorbească cu inima” (*Logos și existență*: 37), „A murit cineva fără mine/ în propria-mi privire” (*Acest eu*: 36), „Cineva se mută în noi,/ în vreme ce noi/ ne mutăm în altcineva” (*Timpul de acum*: 39) etc. Impulsurile dragostei, bucuriile, suferința sunt de cele mai multe ori camuflate în sugestii; rareori versurile curg transparent: „o femeie care te-a refuzat niciodată n-o uiți/ cu ea ai făcut mai multă dragoste/ decât cu oricare alta” (*Dialectica fecioară*: 52). În cheie postmodernă, aluzii livrești, aluzii ideologice despre alienare: „maestrul rimboud a rămas repetent/ în fața elevilor săi/ zeii muriseră la ora 19/ la cencalul nostru se dă examen pe tema/ sorbirea din nebunia roșie” (*Café arp*: 53). Romantismul pare neputincios pentru că evită patima: „iepurele romantic evită tufișul de foc” (*La locul faptei*: 55). Mari evenimente sunt bagatelizate, cad în derizoriu: ca omagiu adus pietrelor prețioase, „concețâțenii noștri au ridicat cu propria lor mână/ un enorm wc” (*Deschidere festivă*: 61), operă de artă aducând după sine suite barbare încoronate de toate semințiile, întru desfătarea presei de seară. În *Discuție liberă* este demitizat discursul solemn și găinos, oficializat de instituții, întru slava nimicului. Amorul ilicit dă titlul unui ciclu poetic – *Căpșuna în capcană* -, inserat în firescul cotidian: „Ura/ la miezul nopții începe secerișul/ într-un pat străin desfășor o activitate obștească// treptat aleg titlul/ *Căpșuna festivă în capcană*” (*Căpșuna festivă în capcană*: 67). Rezultat al „lehamitei estetice”, sintagmă care dă titlul unui poem, poetul face un istoric succint al evoluției artei spre estetica urâtului: „am trăit în memoria eternității/ am învățat frumosul să fie urât iar adevărul/ să se subțieze cu invidie către viitor” (p. 84), râvnind la crearea unui limbaj care să se detașeze de multele experiențe contemporane lui, refugiat, astfel, „într-o fragilă chilie”. Dinspre estetic textele evoluează spre social în poemul *Târfa Balcanilor*, scris în 1991, an de cumpănă în conflictele din lumea ex-iugoslavă, în care estetica urâtului contaminează spațiul public: „am urmărit cum borțoasă de surplusul istoriei/ balcania își durează pecetea zgrunțuroasă/ în care iov

colecționează hotare/ scârbit de vatra părintească” (p. 90). Un fundal istoric contorsionat creează o literatură pe măsură.

Poemele din *Cerneala violetă* aduc umbra morții: „De la o iarnă la alta/ întunericul cel mai drag/ se furișează în viață” (*Calendar*: 99). Clopotele bisericii vuiesc a moarte peste peisajul verde din celelalte cicluri poetice. Peisajul sublunar își pierde magia la cheremul mundanului: „Luna în crai-nou părăsită de opinia publică/ nu se încumetă să dănuie” (*Acest cântec e condiția pisicii de pluș*: 100). Sacrul este adus, brutal, în experiența umană concretă, amestecând imagini culturale oximoronice: „Ei bine să plecăm marchize de Sade/ Maria și-a cumpărat garsonieră/ ne-așteaptă în ea lângă altar/ nu se va spovedi ca de obicei// citim Vita Nuova până în străfundul materiei vii/ miroase a smirnă pe clopotnița Sfânta Maria/ doi tineri prin oblăduire dobândesc experiența dintâi” (*Pe clopotnița Sfânta Maria*: 101). Profanul, „materia vie”, se sacralizează, în final, în contextul unei contaminări culturale postmoderne, generale. De fapt, alcătuirile poetice îndrăznețe sunt proteste față de ființa care și-a pierdut libertatea, sclavă a rețetelor de viață, a convenționalismelor, a fricii de a fi ea însăși: „omul blindat cu multe formule/ deplânge marile adevăruri/ condamnate în pripă” (*Treptele oglinzii*: 110). Arta literară a lui Petru Cârdu e un melting-pot firesc al interiorizării galopante a vieții în epoca globalizării, în ciuda condiției minoritare, totuși fertilă în spațiul multicultural.

Versuri grave și versuri ludice stau în același context, dovedind o bună interiorizare a colajului postmodern: „Versul lui Petru Cârdu aduce o permanentă opoziție dintre «noutate» și «tradiție», ordine și aventură, clasic și modern, o senzație de colaj poetic, nu numai în ceea ce privește limbajul, cât mai ales senzația de mimetism a manierelor de a scrie poezia”¹. Ritmuri din poezia populară sunt asimilate mai ales alături de leit-motivul *vântului*: „Bate vântul pietrele,/ curg lacrimi pietrele.// E drumul meu, drumul meu de vânt,/ crescut pe-o întrebare.// Când cineva îmi fură vântul/ dintr-un ochi de așteptare” (*Între somn și piatră*: 25). Păsări stănesciene îi populează întregul univers poetic, prăbușite din ceruri într-o vegetație a sentimentelor contorsionate: „Mai bine cu tine într-o pasăre/ și cu pasărea-ntr-o frunză.// A mea pasăre e zborul./ A mea pasăre e dorul.// Mă izbește dintr-un tei,/ mă izbește dintr-un lung cântec.// Ferice de tine/ cel ce ai o pasăre.// Zeii stau lângă ea,/ dorul la căpătâi” (*Nediferențiată dorința de pasăre*: 29). Mozaic lingvistic, de culturi și civilizații este propice eterogenității postmoderne: „Multiculturalismul era înțeles ca o șansă de a dialoga cu postmodernitatea prin diversitate și tocmai din această cauză ideea putea să antreneze curiozitatea omului istoric dezavantajat”². Simbioza avangardă-modernism sfârșește, firesc, în disparitatea postmodernistă, produs al unui eclecticism datorat mediului compozit în care s-a format și a evoluat.

Activitatea sa prolifică și diversă a fost răsplătită cu premii: Premiul „Pavle Markov Adamov”, Premiul revistei „Lumina” pentru volumul *Aducătorul ochiului*,

¹ *Idem*, p. 47.

² Slavco Almăjan, *Hacienda cu beladone. Tratat de imagologie*, în *Rigoarea și fascinația extremelor*, Editura Libertatea, Panciova, 2007, p. 240.

„Insigna de aur” din partea Comunității Cultural-Instructive din Serbia, Premiul pentru Traduceri decernat de Societatea scriitorilor din Voivodina. Dincolo de condiția formală a apartenenței la spațiul european geografic vorbind, există criteriul psihosocial¹ ce constă în facturi de nuanțare, mai greu sau mai ușor de identificat. Interiorizând avangarda suprarealistă franceză, care a influențat atât literatura română, cât și pe cea sârbă, familiarizat cu mediul artistic românesc, bucurându-se de mediul ex-iugoslav permisiv în comparație cu restul țărilor din lagărul comunist – toate acestea creează articulații complexe, fertile, datorate diversității: „Conceptele de identificare, proiecție și introiecție s-au dovedit extrem de utile în explicarea modului în care un individ se poate adapta modelelor culturale”². Foarte bun cunoscător al artei sârbești, românești, europene, activitatea de traducător a lui Petru Cârdu i-a influențat maniera de a scrie, printr-o asimilare a experiențelor cu care s-a familiarizat. Devenit adevărată instituție în comunitatea românească din Voivodina, el a conturat un model al excelenței.

Bibliografie

- Agache, Catinca, *Literatura română din Voivodina*, Editura Libertatea. Panciova, 2010
Almăjan, Slavco, *Hacienda cu beladone. Tratat de imagologie*, în *Rigoarea și fascinația extremelor*, Editura Libertatea. Panciova, 2007
Barbu, Vasa, Nicu Ciobanu, Costa Roșu, *Pe aripile inspirației*, Editura Libertatea. Panciova, 2008
Cârdu, Petru, *Complicitate. Poeme alese*, Editura Libertatea. Panciova, 2007
Dărăbuș, Carmen, Popović, Virginia, *Literatura de limba română din Serbia și antropologia culturală*, Editura Europa/Editura Risoprint, Novi Sad/Cluj-Napoca, 2012
Enache, Andreea, *Identitatea europeană. Reprezentări sociale*, Editura Lumen. Iași, 2006
Măran, Mircea, *Românii din Voivodina*, Editura ICRV. Zrenianin, 2009
Negoïtescu, I., *Scriitori contemporani*, Ediție îngrijită de Dan Damaschin. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994
Popović, Virginia, *Opinii și reflecții. Lirica românească din Voivodina*, Vol. I-II, Editura Libertatea. Panciova, 2013, 2016
Popović, Virginia, Janjić, Ivana, *Cultura (a)română din Serbia în context european*, Editura Gutenberg Univers. Arad, 2015
Weissbort, Daniel, *Poezia lui Petru Cârdu*, prefața în volumul *The Trapped Strawberry*, Forest Books, London & Boston. 1990

Sitografie

- Marina, Lucian, *Poetul Petru Cârdu a plecat în eternitate*, <http://agenda.liternet.ro/articol/13333/Comunicat-de-presa/Poetul-Petru-Cardu-a-plecat-in-eternitate.html> (04.10.2017)

¹ Cf. Andreea Enache, *Identitatea europeană. Reprezentări sociale*, Editura Lumen, Iași, 2006.

² *Idem*, p. 115.

VALUL NEGRU IUGOSLAV, MOMENTUL DE SINCERITATE AL FILMULUI SOCIALIST

Andreea Gabriela IONESCU-BERECHET

The socialist cinema was not defined by the truth. Propaganda put a lot of fake mirrors in which the real socialist life was hidden. From all the socialist countries, Yugoslavia was the one where a unique cinema movement appeared and it was called The Yugoslavian Black Wave. Yugoslavia had a special status due to Tito's rapid split from Stalin and the Soviet politics in 1948. The appearance of this movement was triggered by certain political, economic, cultural and ideological premises. The underlying philosophy was rooted in the Praxis School of philosophy. In their attempts to constantly measure the distance between socialist ideals and reality they were everywhere, they were highly critical and evidently, highly influential. Beyond the topics and their astonishing criticism bravery they triggered a shift in the collective psyche. In order to prove the shift from the Soviet model and the similarity with the Hollywood story structures, that this wave had, I will use elements from Robert McKee's story structures. Nevertheless, the Yugoslavs were relaying a different message, the content was different and solely the discourse form resembled the American cinematographic style. These movies follow the classical narrative structure of the archplot. The archplot delivers a closed ending where all questions raised by the story are answered, all emotions evoked are satisfied, fulfilled? nothing is left in doubt, nothing remains unsaid. Obvious even from its name, „The Black Wave”, promoted the dark perspective and a dark end. As illustration, I will use the „When I am Dead and Pale” movie directed by Zivojin Pavlovic 1967.

Key words: Cinema, narrative, propaganda, Yugoslavian, criticism, Black Wave, sincere

Studiul prezentat astăzi este desprins din cercetarea mea doctorală asupra modelelor feminine propagate de cinematografiile socialiste -Est Diva .

După aproape cinci ani de cercetare și mii de filme văzute, căutând pierduta Divă a Estului prin mulțimea de cadre prăfuite ale filmului socialist european, după catalogarea unor tipare impuse drept model aspirațional și a acelor de frondă anti-sistem, după o călătorie lungă pornită de la Moscova, cu voltă în Azerbaidjan, Georgia și Moldova continuând în Cehia, Polonia, Iugoslavia și România, pot spune că o singură dată am întâlnit un discurs unitar al adevărului nemistificat. Dintre toate cinematografiile blocului socialist, singurul moment de sinceritate îi aparține Valului Negru Iugoslav. În mod paradoxal aici goana după himere, după idealul feminin se împiedică în concret, fardul se spulberă în vânt și rămâne doar o poveste despre viață așa cum a fost. Nu spun că momente de luciditate sau de asumare a realității ar fi absente în celelalte spații socialiste, dar acele momente, concretizate în filme manifest, în metafore perfecte au fost în general accidente fericite dar singulare, pe

câtă vreme filmele aparținând Valului Negru iugoslav au însemnat singurul curent coerent al sincerității. Propaganda a așezat permanent oglinzi care au deformat percepția, iar adevărul a fost o piatră rară și greu de dibuit pentru un ochi neexersat. Momentul Valului Negru iugoslav a răsturnat citirile metaforice, întoarcerile nostalgice în poala istoriei îndepărtate sau în cea a literaturii clasice a povestit pe șleau iar eroii au apărut așa cum erau: simpli, debusolați, săraci, încercând să își croiască un drum să își facă un rost, să țină pasul cu niște timpuri profund schimbate. Dacă ar fi să mă întrebe astăzi fiul meu de 18 ani, influențat poate de nostalgia retro, ce film îi recomand pentru a înțelege cum au fost anii socialismului, i-aș proiecta *Kad budem mrtav i beo* (Când voi fi mort și palid), regia Zivojin Pavlovic, din 1967.

Pentru a înțelege cum de a fost posibil să apară acest curent, cum de mai mulți regizori au putut realiza asemenea filme la care parcă cenzorul ar fi fost absent, încuiat de echipă într-un depozit de recuzită, trebuie studiate realitățile politice și economice ale spațiului iugoslav. Trebuie să reconstituim contextul istoric definit de confluența a trei elemente cheie:

- 1) Tito – un lider aparte;
- 2) istoria luptelor de partizani (obiceiuri și idiosincrazii);
- 3) calea autonomă spre socialism – autonomie economică și ideologică – școala Praxis, neo-marxismul cu mutarea centrului de interes de la masă/mulțime, către individ.

1. Tito sau schimbarea ideologică

Iosip Broz Tito, luptător glorios în primul război mondial, în Războiul Civil rus (de partea Armatei Roșii), în războiul din Spania, iar apoi conducătorul gherilelor de partizani iugoslavi anti-fasciști, a fost singurul lider socialist care a îndrăznit o poziție de frondă și de forță împotriva lui Stalin. În 1948, el se dezice de dictatul rus și adoptă calea autonomă spre socialism. Comuniștii iugoslavi justifică această ruptură drept consecință a unor profunde neînțelegeri ideologice, a prăpastiei creată între cele două interpretări diferite ale societății comuniste. Începând din anii 50, Uniunea Sovietică devine ținta ironiilor și a criticilor ideologice iugoslave. Ironiile vizau aspecte economice, culturale sau ale traiului zilnic în URSS și în țările rămase prizoniere influenței sovietice, țări care au fost denumite „socialist-realiste”. Acest termen a definit mai apoi eufemistic prăpastia dintre rama ideologiei anunțate și realitățile politice și economice ale acestor țări. Doctrina realismului socialist a fost printre aspectele cele mai criticate de către iugoslavi. Dar a apărut întrebarea: „Și ce așezăm în locul realismului socialist?”

În domeniul literar și cel al artelor vizuale, artiștii se puteau întoarce către curentele și tradițiile moderniste de dinainte de război. Dar, cinematograful era un produs postbelic și nu avea pe ce ușă a trecutului să pășească. Rezolvarea îndepărtării de rețeta sovietică socialistă trebuia găsită în prezent. Modelul cultural

cel mai apropiat, atât geografic cât și ideologic, a fost acela neorealist. Îmbrățișat cu drag, el a mers o perioadă (anii '50) de mână cu cinematografia iugoslavă. Dar nu a fost singurul tovarăș de drum.

După despărțirea de sovietici, multe filme „made in USA” au luat locul pe ecrane proiecțiilor rusești. Această reorientare a adus un considerabil succes de public, și în rândul profesioniștilor. Revistele de film ale vremii („Filmska Kultura”¹, 1957) publică ample dezbateri, analize aplicate pe marginea unor pelicule semnate de Orson Welles, John Huston, Elia Kazan, William Wyler. În 1960, aceeași revistă publică un supliment dedicat „mitologiei westernului”, pornindu-se de la eseul lui André Bazin.

În realitate sunt mulți factori implicați și evoluția filmului iugoslav nu se rezumă doar la relația dintre ecran și spectatori. Până în 1948 economia iugoslavă a urmat modelul sovietic al economiei planificării centralizate și cu orientare către industria grea. După ruptura de URSS, Iugoslavia a intrat într-o criză profundă de materii prime. În acea perioadă, în Statele Unite președinte era Harry Truman care își dorea un aliat strategic pentru Războiul Rece, iar Iugoslavia se califica, atât ca politică cât și ca poziționare geografică. Prin urmare, la negocierea Planului Marshall, în 1949, Iugoslavia a primit suma de 9,5 milioane de dolari drept ajutoare. În plus, SUA a acordat o mulțime de burse de școlarizare inclusiv la Hollywood, pentru specializare în industria filmului. În septembrie 1951, Iugoslavia semna un tratat de cooperare de apărare militară reciprocă cu SUA.

În căutare de know-how și sprijin logistic, Tito se orienta și către țările vest europene. În același timp, în discursurile publice înfiera capitalismul bazat pe exploatarea omului și a popoarelor. Dualitatea politicii lui Tito este foarte bine surprinsă de Tvrtko Jakovina prin titlul cărții sale, *Tito – An American Communist Ally (American Communist ally; Croats, Tito's Yugoslavia and the United States 1945-1955)*². Interesul lui Tito era să achiziționeze noi tehnologii pentru a transforma economia rurală și haotică a țării sale într-una industrială organizată. În urma acestor eforturi și importuri între 1955-1961 Iugoslavia are o creștere a industrializării cu 13% pe an și o creștere a consumului personal cu 10% pe an, proces denumit și „miracolul iugoslav”³. Dar mai apare un fenomen: odată deschisă ușa importurilor, în Iugoslavia pătrunde și stilul de viață vestic. De exemplu în 1954, primul supermarket cu autoservire apare în Ivanec, un orașel în nord-vestul Croației, la doar șase ani după lansarea primului supermarket britanic. Viața culturală devine strălucitoare, apar festivaluri: de muzică (copiate după San Remo), de film (celebrul festival de la Pula), de teatru BITEF, reviste glossy de consum, de benzi desenate și numeroase producții tv. O realitate mult diferită de cea a celorlalte țări socialiste.

¹ „Filmska Kultura”, revista croată de film, a apărut la Zagreb bilunar timp de peste trei decenii, în 1957-1991.

² Preluată din cartea *Non-alignment and Its Origins in Cold War Europe: Yugoslavia, Finland and the Soviet Challenge* (Rinna Kullaa, I.B.Tauris, New York/London, 2011, 6).

³ Pribicevic Branko; *Relations with the Superpowers, In Beyond Yugoslavia - Politics, Economics, and Culture in a Shattered Community*, Colorado: Westview Press, 1995.

2. Istoria luptelor de partizani

Tito a decis formarea unor comisii compuse din delegați ai clasei muncitoare care participau direct la deciziile socio-economice. Această practică democratică este extrasă direct din tactica luptelor de partizani, și datorită istoriei recente, dar și a unui firesc implicit, a fost foarte bine primită și perfect funcțională. O asemenea comisie a fost alocată și cinematografiei. Era condusă de un „consiliu al muncitorilor” care stabilea producțiile, distribuția, în timp ce realizatorii de cinema aveau statutul de liberi profesioniști. În fond, Tito, Statul și Partidul Comunist iugoslav aveau ultimul cuvânt, în felul acesta puterea se exercita mai voalat și a rezultat o manieră relativ mai relaxată, comparativ cu alte țări ale lagărului socialist. Totul era supus judecății bunului simț comun, al omului simplu.

3. Autonomia economică

Al treilea element cheie al unicității cinematogarfiei iugoslave în peisajul estic, îl constituia autonomia economică a cine-cluburilor. Pe de o parte, existau studiouri în fiecare republică, și pe de altă parte apăruseră cine-cluburile. Dacă marile studiouri ultra dotate construite pentru a turna superproducții istorice și filme de propagandă intraseră într-un regim economic capitalist- erau frecvent închiriate pentru italieni, est germani și chiar americani (la Avala Studio din Belgrad a filmat și Orson Welles), cine-cluburile în care filmau în fond rebelii disidenți erau construite și folosite în sistem clasic socialist. Cine-cluburile, rezultat direct al politicii de descentralizare, ofereau mici bugete de producție și suport tehnic sub titlul de „tehnică pentru popor”.¹

Grupări de artiști organizați în „colective politico-economice și de creație” puteau lucra și auto-finanța ajungându-se astfel la o formă de autonomie. De exemplu, regizorul sârb Zelmir Zilnic în filmul său, *Rani radovi* (Lucrări timpurii, 1969), folosește un buget de 130 000\$ și obține un profit de 650 000\$. Acest profit putea fi investit în înnoirea aparaturii sau în bugetul unei viitoare producție. Autonomia devenea reală.

În 1964 ia ființă Școala Praxis², cu revistă susținută de stat. Acest curent filozofic era reprezent în toate cele trei universități iugoslave (la Belgrad, Zagreb și Ljubljana) prin liderii Gajo Petrovic, Danilo Pejovic și, Mihailo Markovic (care rămâne editorul șef al publicației „Praxis International” și după destrămarea revistei din Iugoslavia în 1974). Ei readuc în discuție publică filozofia marxistă și încearcă o

¹ Regizori precum Dušan Makavejev, Želimir Žilnik, Karpo Godina au creat filme în acest sistem

² Gajo Petrović definește pentru prima oară curentul în 1964, într-un articol intitulat *De ce Praxis*, <https://www.marxists.org/subject/praxis/issue-01/why-praxis.htm> „Praxis” a reprezentat o grupare iugoslavă neo-marxistă ce-și propunea să reformeze învățătura clasicilor marxismului. Un reper avut în vedere de această mișcare filozofică l-a reprezentat „filozofia praxis”-ului aparținând lui Antonio Gramsci.

definire anti-totalitaristă, anti-leninistă, un marxism umanist axat pe individ. Se promovează susținut libertatea de opinie și spiritul critic (mai cu seamă asupra realităților imediate- șomaj și inegalitate socială). În încercarea de a măsura constant distanța dintre idealurile socialiste și realitate, filozofii noului marxism sunt extrem de critici, de prezenți și evident de influenți.

Prin prisma înțelegerii acestui fenomen, regizorii¹ noului val iugoslav sunt mai lesne de descifrat. Dincolo de tematică (alegerea marginalilor, lumea țiganilor, a șomerilor, a celor fără ancore burgheze) și de uimitorul curaj critic, ei declanșau o răsturnare a mentalului colectiv.

Istoricul și teoreticianul sârb Dusan Stojanovic afirma în revista „Filmske Sveske”² (text preluat apoi de Daniel J. Goulding în cartea sa, *Liberated Cinema: The Yugoslav Experience. 1945-2001*) că „regizorii noului val se străduiesc să înlocuiască mitologia colectivă cu mitologii individuale.”³

În filmele regizorilor⁴ Valului Negru iugoslav descoperim azi, dincolo de poveștile individuale contemporane narate frust și fără menajamente, un decor cotidian (în care personajele evoluează). Toate filmele spun, în fond, povești. Dacă ar fi să ne întoarcem în timp, la Aristotel, și chiar mai departe în negura timpului, am constata că mereu au existat povești. Oamenii au avut și au nevoie de povești pentru a ordona, a înțelege și a transmite sensul vieții. Robert McKee⁵ compară scrierea unui scenariu cu munca unui compozitor de simfonii: acordurilor aproape matematice în puritatea armoniilor, McKee le așează alături strădania scenaristului de a se descurca în hățișul complicatei cunoașteri a naturii umane. Nimic mai flatant. Dar, așa cum un compozitor excelează în știința principiilor compoziției muzicale, tot așa, există o compoziție a povestirii. O compoziție neschimbată din antichitate și până azi. Un arhetip. Ce se schimbă? Timpurile. Dacă poveștile sunt menite să ordoneze haosul, ele ordonează, și au ordonat mereu haosul vremurilor lor. Au fost mereu unelte de înțelegere pentru mentalitatea unei anumite perioade. Parafrazându-l pe Forrest Gump⁶, pot afirma că fiecare poveste/ film este o cutie de amintiri.

Perioada socialistă a fost însă definită prin presiunea unor elemente de propagandă pentru a contura într-un anume fel acele amintiri. Regizorii care au avut însă știința eludării acestui șablon au redesenat metaforic realitatea .

¹ Branco Brauer, Dušan Makavejev, Žika Pavlović, Saša Petrović, Želimir Žilnik, Mika Antić, Lordan Zafranović, Mića Popović, Marko Babac.

² Revista „Filmske Sveske” editată de Institut za Film – Belgrad, una dintre principalele publicații privind dinamica cinemaului mondial din fosta Iugoslavie.

³ Daniel J. Goulding, *Liberated Cinema: The Yugoslav Experience. 1945-2001*, Ed. Indiana University Press, 1985, p121.

⁴ Dušan Makavejev, Žika Pavlović, Saša Petrović, Želimir Žilnik, Mika Antić, Lordan Zafranović, Mića Popović, Marko Babac.

⁵ Robert McKee, unul dintre cei mai importanți teoreticieni ai naratologiei scenariului de film, în *Story: Substance, Structure, Style and the Principles of Screenwriting*, editura Methuen, 2014.

⁶ Forrest Gump, personaj din filmul cu același nume, 1994, regia Robert Zemeckis.

Regizorii Valului Negru iugoslav nu au dat curs comenzilor propagandistice, nu au evadat în metaforă sau în trecutul romanțat, ci, dimpotrivă, au adoptat retorica „sincerității”. A daug un citat din Pavlovic pentru a fi mai pe înțeles:

Aceia care vorbesc despre război prin intermediul peliculei de celuloid nu critică și nu acuză istoria, ci o înfrumusețează, în cel mai dezgustător fel cu putință. În cinematograful iugoslav, variate forme de neadevăr se înlocuiesc permanent unele pe altele. Cele cvasi-poetice le înlocuiesc pe cele cvasi-epice, cele cvasi-dramatice le înlocuiesc pe cele cvasi-psihologice și cvasi-mitologizări ale istoriei înlocuiesc cvasi-documentări. În loc de artă despre revoluție avem un revoluționar kitsch.¹

În filmul *Kad budem mrtav i beo/ Când voi fi mort și livid* (Zivojin Pavlovic, 1967) descoperim o lume în derivă. În primele planuri suntem confrutați cu o mulțime de muncitori disponibilizați care pleacă peste câmp. Dezordinea continuă și domnește și în cadrele următoare. În gară nuntași și lăutari se amestecă cu trecătorii, veselia lor, iar strădania lăutarilor nu alterează starea de grabă a muncitorilor șomeri. Nepăsarea și țintele divergente sunt cheia acelei realități. Camera urmărește un tânăr, până la barăcile administrației de șantier, unde domnește aceeași dezordine și lipsă de empatie. Slujba pe care o obține este temporară (pentru câteva zile), însă o înjunghiere precipită spiritele. Agitație, foame de spectaculos, dar nici un fel de implicare emoțională. În acest haos se naște eroul, el, tânărul, care fură și fuge. În tot acest peisaj, actul lui nu pare cu totul imoral, este în acord cu spiritul locului și cu nepăsarea generală.

Eroul este mereu însoțit de o fată, cam șleampătă și fără personalitate. Prezentată la un moment dat drept logodnică, are mai mult rol de cățel pe care îl fluieri și vine (la propriu, el așa o apelează cu un fluierat, fără să o cheme pe nume). Această fată îl va însoți pentru o perioadă, dar povestea este și rămâne a lui. Maturizarea lui, luptele și încercările, strădania de definire (din Janko devine Jimmy) sunt structurate clasic în filmul lui Pavlovic.

Punând la ochi lentilele de lectură ale lui Robert McKee, vedem ce se află în cutia de amintiri din acele timpuri iugoslave. Să rememorăm care este gramatica / stilistica de bază a filmului, așa cum o definește McKee: structură, eveniment (schimbare), momente ale poveștii cu diferite valori, scene și impulsuri (*beats*), secvențe și acte și, în final, povestea. „Când un personaj pășește în imaginația scenaristului, aduce cu sine o abundență de posibilități. După dorință, povestea poate începe chiar de dinaintea nașterii personajului și se poate încheia după moartea sa. Între o secundă și o eternitate, povestea unei vieți aduce o mie de posibilități. Talentul, măiestria, constau în selectarea câtorva momente care vor crea sensul vieții.”²

¹ Pavle Levi, *Disintegration in Frames, Aesthetics and Ideology in the Yugoslav and Post-Yugoslav Cinema*, Stanford University Press, 2007, ISBN-13:978-0-8047-5368-5, cap. 1, p. 16, apud Zivojin Pavlovic, preluat de Pavle Levi.

² Robert McKee *Story, Substance, Structure, Style and the Principles of Screenwriting*, Harper Collins Publisher, 1997, Ed. Methuen, 2014, ISBN978-0-413-71560-9, p.31.

În *Kad budem mrtav i beo* povestea începe cu o alungare. Protagonistii pleacă dintr-un fost loc de muncă și de adăpost pe un drum noroios înghesuși într-un camion. Tot filmul este construit într-o structură de *road movie*, urmărind traseul eroului. Momentele sunt astfel alese încât imaginea „construirii viitorului socialist” este mereu în tonuri de gri. Pentru că vechile reguli țărănești ale satului au fost uitate, acești tineri muncitori itineranți nu mai au trecut, și deci nici loc de întoarcere sau adăpost. Dar pot avea noroc, de întâlniri, de fete și de scurte momente de glorie.

Între încărcătura valorică a unui personaj de la începutul filmului și încărcătura lui valorică din final, se construiește clar arcul filmului, sub care are loc marea schimbare a vieții pornind de la o anume condiție până la transformarea din final. Cum elaborează fiecare acest arc, care este traseul său, este opțiunea fiecărui autor. Ce fel de protagonist există (activ sau pasiv), ce fel de conflicte (externe sau interne), ce fel de timp (continuu sau discontinuu), cum este finalul- închis sau deschis, din toate aceste elemente se poate desena o hartă a posibilităților.

„Designul clasic” înseamnă povești construite în jurul unui protagonist activ care luptă cu forțe externe antagonice, pentru a-și impune dorința. Timpul desfășurării este continuu, cu o realitate ficțională consistentă care respectă regulile cauzalității, către un final închis al unei schimbări absolute și ireversibile. Aceste principii atemporale sunt denumite de McKee *Archplot*, prin analogie cu arhanghelul, cel care este deasupra celorlalți îngeri, conducătorul suprem. Archplotul¹ are finalul închis, prin el toate dilemele ridicate de poveste își găsesc răspuns, toate emoțiile declanșate sunt satisfăcute. Audiența rămâne cu o experiență completă, închisă, fără dubii. Filmul lui Zivojin Pavlovic, *Kad budem mrtav i beo*, este clar înscris în traseul clasic al Archplotului. Eroul este un protagonist activ, conflictele sunt externe, timpul este continuu, iar finalul închis.

Aceeași rețetă, de proveniență evident americană, se poate observa și la alți regizori ai Valului Negru Iugoslav. Filmele lor urmăresc această structură clasică. În plus au în comun perspectiva întunecată. Întreaga structură este descărcată într-un final închis și sumbru. Filmele hollywoodiene studiate în școală de cineaștii iugoslavi se bazau tot pe Archplot, dar urmau legea Happy End-ului. Diferența era majoră. Iugoslavii aveau un alt tip de mesaj. Comună cu stilul american rămânea doar forma de discurs. Îndepărtarea de tiparul sovietic este evidentă prin structură, prin lipsa elementelor de mici atractivități ce puteau tulbura percepția sumbrei realități. Majoritatea regizorilor acestui Val Negru au emigrat odată cu intrarea în dizgrație a curentului la sfârșitul anilor '70. Nici unii dintre ei nu au mai reușit să se impună la nivel internațional, deși până atunci filmele lor făcute în Iugoslavia fuseseră premiate la Cannes, Veneția sau Berlin.

Deși este aproape lipsit de dive, cinematograful iugoslav este elementul revelator pentru construcția propagandei socialiste exercitate prin putera modelului feminin. Acest fenomen al îndepărtării curajoase față de modelele impuse

¹ Arch – prefix care intră în construcția superlativului în limba engleză.

se datorează în primul rând politicii de frondă față de soviete dirijată de Iosip Broz Tito, care a construit „o cale autonomă spre socialism”. Alți factori importanți sunt descentralizarea și rolul cinecluburilor care aveau libertatea de a reinvesti profiturile în producții ulterioare, influența occidentală și americană, și structura echipelor de cenzori formate din oameni obișnuiți care se roteau la șase luni. Un rol important l-a avut și Școala Praxis. Pavlović și Dušan Makavejev, regizori importanți care au spus povești ale marginalilor, înlocuind mitologia colectivă cu o mitologie individuală negând curentul realist socialist și acționând sub influența cinematografului american și a neorealismului italian.

Dar cum stau divele în această structură? Ele lipsesc, și chiar și atunci când există fotogenie certă, când există prezență feminină cu partitură principală, frumusețea ei, chiar nuditatea trupului ei gol este doar un semn grafic. Apariția nu produce emoții nici în protagonist și nici în publicul receptor, ea nu are o trenă a unor priviri sau atitudini admirative în spate, nu are un soclu construit.

Militantismul regizorilor Valului negru iugoslav împotriva rescrierii romanțate a istoriei, împotriva falsului psihologic sau rezerva în folosirea protagonistelor în construcții adoratoare este în fond rețeta unei sincerități nemaîntâlnite niciunde în cinematografiile socialiste.

Bibliografie

- Goulding, Daniel J., *Liberated cinema: the yugoslav experience*, Bloomington: Indiana University Press, 1985
- Kullaa, Rinna, *Non-alignment and Its Origins in Cold War Europe: Yugoslavia, Finland and the Soviet Challenge*, I.B.Tauris, New York, Londra, 2011
- Levi, Pavle, *Disintegration in Frames, Aesthetics and Ideology in the Yugoslav and Post-Yugoslav Cinema*, Stanford University Press 2007
- McKee, Robert, *Story: Substance, Structure, Style and the Principles of Screenwriting*, Regan Books, Harper Collins Publisher, 1997
- Mortimer, Lorraine, *Terror and Jcy: The Films of Dušan Makavejev*, University of Minnesota Press, Minneapolis, Londra, 2009
- Pribicevic, Branko, *Relations with the Superpowers*, în *Beyond Yugoslavia – Politics, Economics, and Culture in a Shattered Community*, Colorado: Westview Press, 1995
- Pavlović, Živojin, *Film u školskim klupama*, Zaječar, Timok, 1964

LINGVISTICĂ

ОБ ОТРАЖЕНИИ ЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТОВ В БАЛКАНСКОЙ ОНОМАСТИКЕ

Petia ASENOVA

La symbiose ethnolinguistique dans les Balkans se manifeste clairement dans la toponymie et l'oïkonymie des régions qui étaient de grands carrefours où coexistaient différents groupes ethniques et où les échanges entre les populations s'établissaient aussi bien grâce au le bilinguisme que le polylinguisme. Cette recherche est fondée, d'une part, sur deux registres ottomans des impôts – l'un, du Péloponnèse, datant de la seconde moitié du XVe s., l'autre, -de la région de Jannina, datant du 1551, et, d'autre part, sur mes propres enregistrements des toponymes actuels dans la région de Golobordo (Nord-Est de l'Albanie) et sur la côte bulgare de la Mer Noire.

Mots clés : contact de langues, onomastique, toponymie, proto-slave, albanais, grec

Роль ономастики для лингвистических исследований

Данные ономастики играют важную роль в разных областях языкознания. Они бесценны, особенно когда остаются единственным свидетельством исчезнувших или совершенно неизвестных фрагментов истории языка и истории общества.

Топонимика помогает восстановить историю миграции народов, языковые изменения, замену одного языка на другой на той или иной территории. Достаточно привести в качестве примера открытие Вл. Георгиевым догреческого (пеласгского) языка или предложенное им же разграничение на основании дистрибуции топонимов двух древних языковых и этнических областей в юго-восточной и северо-восточной части Балканского полуострова, а именно дакомизийской и фракийской. Топонимы, содержащие компоненты *para* 'поток, река' (50 топонимов, напр. *Agatapara*, *Αθυπαρα*, *Βενδιπαρα*, *Bessapara*), *bria* 'город' (15 топонимов, напр. *Πολτυμβρία*, *Σομβρία*, *Μεσημβρία*, *Σηλυ(μ)βρία*, *Βρουτοβρία*), *diza* 'крепость' (11 топонимов, напр. *Ορουδίζα*, *Τυρόδιζα*) встречаются только во Фракии, в то время как в Дакии, в Верхней и Нижней Мизии засвидетельствовано около 50 топонимов с компонентом *dava* (*deva*), напр. *Arcidava*, *Burridava*, *Sacidaba*¹.

¹ Владимир Георгиев, *Българска етимология и ономастика*. София: БАН. 1960, 85-86 и сл.; Vladimir Georgiev, *L'onomastique et la géographie historique.- Actes du XIe Congrès International des*

Наряду с исторической ономастикой или с описанием ономастических состояний прошлого нужно учитывать возможность диахронических выводов из синхронного анализа и важность диахронических „измерений“ синхронного исследования¹. Синхронная ономастика является источником важных свидетельств об этногенезе и о первоначальном расселении славян на Балканах, что показано в трудах А. М. Селищева, М. Фасмера, Й. Заимова². Вл. Георгиев был сторонником создания атласа древней топонимии Балканского полуострова; он также высоко ценил вклад этих исследователей в лингвистику и в историю Балкан³.

1. Цель настоящего доклада

Целью настоящего доклада является выявление этнического и языкового смешения в отдельных регионах Балканского полуострова (Пелопоннес, Эпир, Северовосточная Албания, Черноморское побережье Болгарии) на основе данных исторических документов и собственных полевых записей.

1.1. Исторические (архивные) документы

Речь идет о двух османских архивных документах по сбору налогов, находящихся в Восточном отделении Народной библиотеки „Свв. Кирилла и Мефодия“ в Софии: они включают, помимо налоговых ставок, также названия поселений и имена налогоплательщиков.

Первый документ, налоговый регистр (48 листов, сигнатура 1/14662), предоставляет информацию о сборе десятины в военно-феодалных владениях в Северозападном Пелопоннесе и содержит список из 232 ойконимов и около 3000 антропонимов и патронимов. Регистр не датирован, но палеографические особенности и упомянутые в нем исторические личности позволяют отнести его к середине XVI-го века.⁴

sciences onomastiques. Sofia, 28. VI – 4. VII. 1972. Sofia. Edition de l'Académie bulgare des sciences. 1974. 339-340.

¹ Александра В. Суперанская, В. Э. Сталтмане, Н. В. Подольская, А. Х. Султанов, *Теория и методика ономастических исследований*. Москва: „Наука“ 1986. 218, 231.

² Афанасий Селищев, *Славянское население в Албании*. София 1931/ София: Наука и искусство 1981(фототипно издание); Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin: Abhandlungen der Preuss. Acad. der Wissenschaften, 12., 6. 1941; Йордан Заимов, *Заселване на българските славяни на Балканския полуостров*. София: БАН. 1967.

³ Vladimir Georgiev, *L'onomastique et la géographie historique.- Actes du XIe Congrès International des sciences onomastiques. Scfia, 28. VI – 4. VII. 1972*. Sofia. Edition de l'Académie bulgare des sciences. 1974. 341-343.

⁴ Этот документ был предметом подробного исследования моих покойных коллег Р. Стойкова и Т. Кацори и моего (см. Pétia Assénova, Thoma Kacori, Russi Stoykov, *Oikonymes et anthroponymes de Péloponnèse vers la moitié du XVe siècle.- Actes du XIe Congrès international des sciences onomastiques, t.I, Scfia 28.VI – 4. VII 1972*. 1974. 69-72. ; Pétia Assénova, Thoma Kacori, Russi Stoykov, *Prénoms, noms de familles et noms de localités dans le Nord-Ouest du Péloponnèse vers la moitié du XVe siècle.-*

Во втором документе (7 листов, сигнатура ОАК 133/7) перечислены 227 названий поселений из области Янины (Янинска кааза) в Эпире, где были собраны налоги ладочников¹. Документ датирован 1551 г.

Оба архивных документа показывают в близких хронологических рамках демографическую ситуацию и этнический состав населения в двух балканских регионах.

2.1.1 Первый из них был, несомненно, составлен вскоре после завоевания Пелопоннеса турками (1460–1461) и, вероятно, представляет собой первый налоговый документ турецкой власти. Локализацию поселений можно с большой вероятностью отнести к епархиям Ахеи, Элиды, Аркадии и частично Ахарнании. Большинство поселений указано как албанские – 152 из 232. Подавляющее множество названий (118) является производным от антропонимов и патронимов, совпадающих с именами их жителей, напр. *Спани, Мажии, Прифти, Дуранкорги, Кратуле, Кочи, Зога, Манси, Крипси, Барчи*. Как ойконим четырежды засвидетельствовано имя албанского рода *Еуа*: *Морик Еуа, Франко Еуа, Никола Еуа* и *Еуаси*. Патронимический характер названий албанских поселений и небольшое количество хозяйств в них (не более 20, в половине случаев – до 10) свидетельствует об относительно позднем заселении албанцев – незадолго до составления регистра. Для сравнения, греческие поселения, особенно прибрежные, насчитывают по 50-100 хозяйств – для своего времени много.

По большому количеству топонимов, происходящих из личных имен, ситуация в Пелопоннесе аналогична ситуации, отмеченной в турецких источниках, начиная с последней четверти XV-ого века. Такие топонимы связаны с социально-экономической структурой, которая возникает сразу после турецкого завоевания: новые поселения получают название по имени землевладельца².

Названия поселений славянского и романо-латинского происхождения в Северозападном Пелопоннесе немногочисленны. Славянские имена составляют не более 10% – как простые аппелятивы, напр. *Слива, Глава*, так и производные от них с типичными топонимическими суффиксами: *-ица* –

Linguistique balkanique, XVIII (1975), 2. 1975, 59-77; Петя Асенова, Руси Стойков, Тома Кацори, *Селищни, лични и фамилни имена от Северозападен Пелопонес през средата на XV век. - Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии*. Том LXVIII, 3 (1975). 1977. 211-297). Здесь хочу вспомнить о них и почтить их память.

¹ Документ неопубликован. Его перевели для меня Руси Стойков (1978), позже (1997) – Мария Михайлова-Мръвкарлова. Хочу здесь поблагодарить их еще раз. Первоначальные заключения опубликованы в Pétia Assénova, *Oikonymes de la région de Joannina datant de la moitié du XVIe siècle. - Proc. of 13th Int. Congress of Onom. Sciences, Cracow 1978*. Kraków, 1978. 117-121.; Петя Асенова, *Селищни имена от Янинската кааза, датирани от средата на XVI в. (предварителни наблюдения)*. - В: Петя Асенова, *Избрани статии по балканско езиковедие*. София: АПП „Аля“. 2016. 448-456.

² Catherine Asdracha, *Sur la toponomastique de la Thrace au XVe siècle: noms de lieux et structure socio-économique. - Actes du XIe Congrès International des sciences onomastiques. Scfia, 28. VI – 4. VII. 1972*. Sofia: Edition de l'Académie bulgare des sciences. 1974, 65-67. 67.

Полица, Вирица, Ангелоница, Склавица, Хлумица; -ово – Строгово, Кресово; -ище – Лукище, Петровище. Сюда включаются и ойконимы албанских поселений, отражающие славянские заимствования в албанском, напр. *Стоян, Брати, Големи, Златка, Глава*. А. М. Селищев, напр., насчитывает в Пелопоннесе 446 славянских топонимов¹. Количество славянских имен также невелико (оно не выходит за пределы количества, например, романских имен), но они более разнообразны, напр. *Божя, Милош, Радо, Скливе, Слав, Стайко, Станило, Стойе, Тихо, Цани*, при этом часто образованы с помощью устаревших и уже непродуктивных формантов, напр. -уш(а): *Владуш, Вландуша, Сиреуш, Палуш, -овит: Драговит, -ун: Драгун, -аш: Драгаш*.

Несмотря на то, что албанские поселения возникли недавно, в них встречаются христианские имена, такие как *Димитре, Йорги, Яни, Атанас, Тома*, но также и типичные для албанцев имена, напр., *Барди, Буа, Лека, Згур, Проgono, Гелюш*. Инфильтрация албанцев в этнос, который они застали на новом месте, подтверждается тем фактом, что названия этого типа встречаются также в неалбанских поселениях, напр. *Гьон, Згур, Лека, Пете, Проgono, Сетони, Барди*. С другой стороны, свидетельством смешанного этнического состояния и билингвизма является наличие в ономастике албанских поселений греческих имен, напр., *Димитри Власопулу* (алб. с. *Казнеш*), *Стамат Ставраки* (алб. с. *Дзеки*), *Димитри Аксенопулу, Михал Аксенопулу, Яни Аксенопулу* (алб. с. *Вирзахо*), *Влаш Кондойорги* (ковтос 'низкого роста', алб. с. *Аксения*), *Йорги Платистому, Михал Платистому* (гр. *πλάτος* 'широкий', *στόμα* 'рот'), *Йорги Йергопулу* (алб. с. *Платистому*), *Теодор Милиоти, Гин Граматикопулу, Марко Варибоби, Йорги Граматико* (алб. с. *Трахия Манси*), так же как и наличие имен романского (венецианского) происхождения, напр. *Петро Ронджари, Никола Ронджари* (алб. с. *Литария*). Романские (венецианские) имена собственные, такие как *Бонифачо, Джованела, Доменико, Луизо, Ронджари*, и патронимы, такие как *Бернардо, Вартоломия, Джакоми, Джовани, Луиджи, Романо* в албанских поселениях встречаются чаще, чем в греческих.

Названия отдельных поселений могут указывать на происхождение их жителей и на миграционные потоки – в них сохраняются сведения о стране или области из которой они пришли (ср. подобное наблюдение В. А. Жучкевича о ситуации в Канаде²). Османский регистр подтверждает направления албанской миграции на территорию Балканского полуострова: Албанские поселения в Северозападном Пелопоннесе, очевидно, связаны с Южной Албанией. Одна пятая топонимов (32) находит 48 соответствий с топонимами в трех компактных регионах Южной Албании – первый находится между реками Вьоса и Семани, второй охватывает западную часть

¹ Vladimir Georgiev *L'onomastique et la géographie historique.- Actes du XIe Congrès International des sciences onomastiques. Scfia, 28. VI – 4. VII. 1972*. Sofia. Edition de l'Académie bulgare des sciences. 1974: 342.

² Вадим А. Жучкевич, *Общая топонимика*. Минск: „Высшая школа“. 1980: 59.

Южной Албании, третий расположен прямо к северу от реки Скумбин. Пелопоннесское происхождение албанских колоний в Южной Италии также подтверждается данными регистра: кроме знаменитого *Сан Деметрио Короне*, названного в честь города *Короны* в Пелопоннесе, можно привести еще следующие соответствия: *Мбузати* (Ю. Италия) < *Бузе* (из фамильного имени *Бузе*), *Вакарицио* < *Кукле Вагарети* (из ФИ *Вагарети*), *Кавалери* < *Кавалари* и *Кавалари Тұуса* (ФИ *Кавалари*), *Сан Базилио* < *Айо Васил*, *Сан Никола* < *Айо Никола*.

2.1.2. Второй регистр, на этот раз из района Янины, составлен через сто двадцать лет после турецкого завоевания Эпира (1430 г.) и отражает результаты смешения языков и этнических групп на протяжении более чем трех столетий. При этом основные этнические группы современного Эпира, греческая и албанская, представлены преимущественно славянскими ойконимами. На их долю приходится 55%, за ними следуют греческие (около 25%) и албанские (до 10%). Все ойконимы можно локализовать вокруг городов Янины, Превезы и Трикалы.

Славянские названия сохранили особенности праславянского периода, до появления первых письменных памятников староболгарского языка, т.е. между VI-ым и IX-ым веками, и, видимо, относятся к эпохе появления славян на Балканах.

В фонетике можно указать на такие особенности, как:

– отсутствие метатезы плавных, напр. *Ардумишта* = *Радомишти* < ЛИ *Радом*¹; в архивном документе из Пелопоннеса находим аналогичный пример *Гардичко*; тип „Гардики“ М. Фасмер находит 14 раз – в Пелопоннесе, Епире, Этолии, Фессалии²;

– сохранение аканья, напр. *Макрину* = **Mokrino*³ < мокръ, *Сирако* < *široko*⁴, ср. *Широка*⁵;

– отсутствие второй палатализации, напр. *Вереники* вм. *Вереница* < **verenica* ‘последовательность однородных предметов, ряд, цепь’, сохраненное в рус. *вереница* ‘ряд, цепь, стая птиц’, ср. *Вереница*, *Долна* и *Горна*, имена селений в области Монтаны⁶.

¹ Афанасий Селищев, *Славянское население в Албании*. София 1931/ София: Наука и искусство 1981(фототипно издание): 268, 269)

² Vladimir Georgiev, *L'onomastique et la géographie historique.- Actes du XIe Congrès International des sciences onomastiques. Sofia, 28. VI – 4. VII. 1972.* Sofia. Edition de l'Académie bulgare des sciences. 1974: 342.

³ Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*. Berlin: Abhandlungen der Preuss. Acad. der Wissenschaften, 12. 6. 1941: 40.

⁴ Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin: Abhandlungen der Preuss. Acad. der Wissenschaften, 12. 6. 1941: 53.

⁵ Афанасий Селищев, *Славянское население в Албании*. София 1931/ София: Наука и искусство 1981(фототипно издание): 263.

⁶ БЕР I = *Български етимологичен речник*. т. I. (ред. Вл. И. Георгиев). София: Издателство на БАН. 1971: 135.

В словообразовательном аспекте должна быть отмечена частотность суффикса *-ани /-яни* в именах жителей. Согласно Й. Заимову, его дистрибуция определяет основные пути славян на Балканах в восточном, центральном и южном направлении.

Примеры из Янинского регистра: *Доляни*, ср. *Доляни*¹, *Коритяни* < **koityo*², *Добряни*, *Загоряни* < *за-гора* 'за горой', ср. *Загорца*³, *Селичани* = **Sel'čane*⁴. Хотя в средние века Эпир был владением болгарского царя Ивана Асена II (1204-1430) и сербского короля Стефана Душана, архаический характер славянских названий, зарегистрированных в османском налоговом регистре, указывает на то, что в середине XVI-ого столетия славянское население в этой части Греции было уже ассимилировано.

Число ойконимов албанского происхождения, напротив, незначительно. Некоторые отмечены как временные (катуны). В основном они имеют патронимическое происхождение. Это имена известных средневековых феодальных семей (кланов), напр. *Големи*, по патрониму *Γουλάμος*, упомянутый в 1253⁵ < голэмь; *Барчи* по ФИ *Bardhi* < *i, e bardhë* 'белый'; *Мазараки*; *Тоскеси бизюрг* (т. е. большой); *Тоскеси катун* < алб. этнонима *toskë* 'житель южной Албании'. Все это приводит к выводу, что албанские поселения возникли незадолго до создания налогового регистра и, может быть, связаны с албанскими переселениями в XV-ом веке в Пелопоннес, Аттику и южную Италию под давлением турецкого вторжения. С другой стороны, не исключается, что жители поселений со славянскими названиями были албанцами. Параллель в этом отношении дает сохранение доболгарского турецко-татарского топонимического слоя в Одесской области (в Буджаке). Татары заняли Буджак в 1569 г., турки – немного раньше (в 1484 г.). До конца XVIII-ого – начала XIX-ого в. на данной территории болгар не было. Болгары сохранили „в преобразованом, переведенном, а то и просто лишь усвоенном виде немало тюркской топонимии“⁶.

Историческая ономастика Греции отражает этнолингвистический симбиоз на Балканах, где языковые контакты были не только би-, но и полилингвистичными. В этом отношении необходимо учитывать особую

¹ Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin: Abhandlungen der Preuss. Acad. der Wissenschaften, 12. 6. 1941: 82; Афанасий Селищев, *Славянское население в Албании*. София 1931/ София: Наука и искусство 1981(фототипно издание): 58, 224.

² Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin: Abhandlungen der Preuss. Acad. der Wissenschaften, 12. 6. 1941: 63.

³ Афанасий Селищев, *Славянское население в Албании*. София 1931/ София: Наука и искусство 1981(фототипно издание): 217.

⁴ Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin: Abhandlungen der Preuss. Acad. der Wissenschaften, 12. 6. 1941: 102.

⁵ Афанасий Селищев, *Славянское население в Албании*. София 1931/ София: Наука и искусство 1981(фототипно издание): 295.

⁶ Юрий А. Карпенко, *Топонимия болгарских сел Одесской области (Вопросы типологического взаимодействия языков)* В: - Александра В. Суперанская (отв. ред.) *Историческая ономастика*. Москва. „Наука“. 189-208. 1977:190.

способность албанского языка перерабатывать и ассимилировать элементы иностранного языка таким образом, чтобы, несмотря на их неалбанский облик, они становились элементами албанского языка: в Пелопоннесском регистре, напр. (но и в других источниках), ойконимы – апеллятивы славянского происхождения, такие как *Големи, Врана, Брати, Сопи* (алб. *sop* < болг. *cop* ‘затычка, втулка’), по существу соответствуют албанским патронимам. Ойконим *Варибоби*, кроме Пелопоннесского регистра, встречается в Аттике и в Трифилии в Греции, в районе городов Фиер и Пермет в Албании, среди арберешей в Италии и идентичен патрониму-кличке продуктивного болгарского типа *императив + имя существительное*, напр. *стърчи-опашка, загори-тенджеря, лапни-шаран, развей-прах* в данном случае – *вари* (импер. гл. *варя* ‘варить, готовить’) + *боб* ‘фасоль, бобы’.

Названия (пра-)славянского происхождения адаптируются с помощью албанских топонимических суффиксов, напр. *-ezë*: *Балтеза* (алб. *baltë* ‘грязь’ < праслав. **balt-*), *Маэулеза* (< праслав. **magyla* ‘холм’), но и наоборот – албанские основы являются оформленными заимствованными славянскими суффиксами, ставшими продуктивными в албанской топонимии, напр., *-icë*: *Арвеница* (алб. *arbën/arbër/arvën* ‘албанский’¹); *-ishta*: *Кречуништа* (алб. *kërçu*, мн.ч. *kërçunj* ‘пень’), *Дардишта* (алб. *dardhë* ‘груша’²).

Напрашивается вывод о существовании на территории Греции слоя славянской ономастики, который возник через посредство албанского, гораздо позже появления славян на Балканах. Предполагается, что в процессе создания греко-славяно-албанского языкового и этнического симбиоза албанцы играли роль посредников. Доказательством, помимо приведенных выше примеров, могут служить случаи образования онимов из албанских основ при помощи греческих суффиксов и грамматических формантов мн.ч. (*-δες, -ες, -α*), *-άκι*: *Тоскесаки* (алб. *toskë* ‘тоск, обитатель южной Албании’); *-άδα / ίδα*: *Малесиада* (алб. *mal* ‘гора’ > *mal-ës-i-ada*), *Гялпидес* (алб. *gjarpër / gjalpër* ‘змея’ + *-íd-* + *-ες*); *-όνι/-όνια*: *Пемониа* (алб. *petë* ‘плодовое дерево’ + *-ια*); *Гувес* (алб. *guvë* ‘пещера’ или гр. *γούβα* ‘яма, полость’ + *-ες*). Примечательный тип смешения кодов (code-mixing) можно видеть в гибридных названиях типа *Амбелошалеси* (гр. *αμβέλι* ‘виноградник’ + алб. ФИ *Shalësi*), *Дафнокуки* (гр. *δάφνη* ‘лавр’ + алб. *i, e kuq* ‘красный’, по модели *zetërbardhë* ‘щедрый’, *Gurakuqi* ‘Красный камень’), *Палеомури* (гр. *παλαιός* ‘старый’ + алб. *tur* ‘стена’), свидетельствующих о билингвизме в эту отдаленную эпоху³.

¹ Eqrem Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipes, t. II A-B*. Tiranë. Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. 1976:61.

² Demetrius Georgacas, William. A. McDonald, *Place-names of Southwest Peloponnesus*. Minneapolis. P. University of Minnesota press. 1969:300.

³ Charalambos Syméonidis, Petia Asenova, *Albano-graeco-bulgarica dans l'onomastique de la Grèce. Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe - XXe siècle. Cinquième colloque organisé par l'Institut des études balkaniques de Thessaloniki et l'Institut d'études balkaniques de l'Académie bulgare des sciences à Thessaloniki et Jannina, 27-31 mars 1988*. Thessaloniki : Institute for Balkan Studies - 225. 1991: 431-440.

2.2. Полевые записи

Интересно сравнить описанные явления, характеризующие историческую ономастику на территории Греции, с современными полевыми записями микротопонимии. Микротопонимы, особенно на границе двух языков, приобретают особую значимость для истории и этнической интеграции¹. В нашем случае это относится к микротопонимии северо-восточной Албании и болгарского побережья Черного моря.

2.2.1. В области Голобордо, Северо-восточная Албания, было зарегистрировано 186 топонимов, происходящих из земель 5 болгарских деревень: *Стеблево*, *Кленье* (Кл), *Требиште* (Тр), *Радоища* (Р) и *Пасинки* (П). Все топонимы без исключения болгарские, характерные для дебарского диалекта. Стоит отметить, что патронимические суффиксы *-овци* и *-ишта* < *itъje, которые были продуктивными до конца староболгарского периода и плотность которых больше всего в районе первоначального поселения болгарских славян, а именно – в Македонии, в Центральной и Южной Албании², широко представлены в регионе Голоборда, напр.:

-овци: *Бегъовци* (Р), *Бояджиовци* (П), *Еуцовци* (П), *Койчиновци*, *Лековци* (П), *Симановци* (Р), *Тановци* (П), *Шатровци* (П);

-ишта: *Леништа* (Тр), *Продишта* (Кл), *Сефте Колишта* (Тр), *Тропчаништа* (Р).

Все жители Голоборда, особенно молодые и социально активные, албано-болгарские билингвы, но болгарские деревни замкнуты и не живут повседневно вместе с албанцами. Это объясняет языковую чистоту топонимики. Зарегистрировано одно заимствование из албанского – предлог *djer* 'до, возле (домов)': *Г'ури кук'и* (Р) и *Циро кук'и* (Р)³.

2.2.2. Состояние болгаро-греческого двуязычия в черноморских городах Болгарии имеет совершенно иной характер, чем в Голобордо. Можно сказать, что оно в принципе сохранено, хотя на юге ослабевает, а на севере исчезло. Потомки первых греческих колонистов (VII- VI вв. до н.э.) в настоящее время остаются билингвами, основное болгарское население – монолингвы. Исходя из устойчивости гидронимов к этническим изменениям, можно сделать вывод, что болгары поселились на побережье Черного моря поздно: болгарских названий рек, впадающих в Черное море, нет. Здесь мы находим

¹ Milivoj Pavlović, *Balkan language assimilation and onomastic orientation .- Les noms de lieux et le contact des langues (Place Names and Language Contact)*. Henri Dorion , Christian Morissonneau . Québec: Les Presses de l'Université Laval. 1972: 145.

² Йордан Заимов, *Заселване на българските славяни на Балканския полуостров*. София: БАН. 1967: 27, 101-102.

³ Подробнее см.: Петя Асенова, *Местни имена от Голо Бърдо – Североизточна Албания. – Езиковедски прсучвания в памет на проф. Йордан Заимов*. София: Академично издателство "Марин Дринов". 2005: 42-53.

одну большую и одну среднюю реку, а также небольшие реки с греческим именами¹.

Топонимика отражает разную степень двуязычия, наблюдаемую в различных поселениях на побережье Черного моря.

Наши наблюдения основаны примерно на 350 топонимах из 22000, зарегистрированных на территории до 40 км. от береговой линии².

Топонимы греческого происхождения не имеют никаких архаических особенностей – их перенесли в сегодняшний день носители греческого языка. Фонетический облик топонимов соответствует особенностям северногреческих диалектов (которые разделяют тоже восточно болгарские диалекты): редукция безударных гласных *ο* и *ε*, напр. *Κουζύλα* (Созополь) < *κορούλα* 'девочка', *Τύμβισ* (Бяла) < *τούμπα* 'холм', *Χαβράδισ* (Бяла) < *χαβράδα*, мн.ч. *χαβράδες* 'пустое место', *Μιλισαρίο* (Бяла) < *μελισσαρίο* 'пасека, пчельник'); утрата безударных гласных верхнего подъема *υ* и *ι*, напр. *Στομόπλο* (Созополь) < *στομόπουλο* 'ротик'.

Болгарская адаптация греческих топонимов была реализована следующими способами:

1) перевод

– сознательный (официальный) перевод (государственным управлением), напр. *Πομόριε* в м. *Ανχιάλο*, *Царево* в м. *Βασιλικό*, *Маслен нос* в м. *Ελιό*;

– спонтанный перевод (болгарским населением), в результате чего получились дублирующие имена – греческое + болгарское, напр. *Αϊ Γαλίνι* и *Στα Γαλίνα* (Созополь), *Αλεπού* и *Λύσινο* (Созополь), *Αλον'ά* и *Χαρμάνιτε* (Созополь), *Κοράκατα* и *Γάρβανε* (Царево);

– что-то вроде частичного перевода, создающего гибридные болгаро-греческие имена, напр. *Παλύ μογύλα* (Ахтополь) < *παλιός* 'старый', *Χοδρύ νύβα* (Обзор) < *χοντρός* 'толстый', *Μιλ'ά нύβα* (Обзор) < *μιλιά* 'яблоня', *νύβα* 'поле';

2) с помощью грамматических маркеров – определенные артикли и флексии – переводящих топоним в определенный лексико-грамматический класс в болгарском языке, напр., *Κερασ'άτα* (Ахтополь) < *κερασιά* 'черешня', *Παναγιάτα* (Ахтополь) < *Παναγιά* 'Богоматерь', *Πέτρατα* (Ахтополь) < *πέτρα* 'камень, скала', *Πλάκατα* (Резово) < *πλάκα* 'напольная плитка', *Αβγότο* (Резово) < *αυγό* 'яйцо', но тоже и *Фу̀ту* (Царево) < *ροή* ж. р. 'ход реки', в болг. ср. р. , *Μάπι* (Созополь) < *μάππα* 'капуста', *Ακλαδίτε* (Черноморец) < *ακλαδιά* 'грушевое дерево', *Αλόните* (Созополь) < *Αλώνι*, *Αλώνια* 'ток, гумно'.

¹ Vladimir Georgiev *L'onomastique et la géographie historique.- Actes du XIe Congrès International des sciences onomastiques. Sofia, 28. VI – 4. VII. 1972*. Sofia. Edition de l'Académie bulgare des sciences. 1974:342-343.

² Подробнее см.: Petia Asenova, *Adaptation slave de toponymes grecs du littoral bulgare de la Mer Noire.- Славянские культуры и Балканы. Т. 2: XVIII–XIX в.* София: Наука и искусство, 1978. // *Les Cultures slaves et les Balkans. V. 2: XVIII–XIXe siècle.* Association internationale pour l'étude et la diffusion des cultures slaves. Sofia: Naouka i izkoustvo, 1978 : 284–298.

Следует отметить, что в городах с грекоязычным населением (Созополь, Поморие, Несебр) греческие топонимы более многочисленны и сохранены в более чистом виде. В монолингвистичных поселениях топонимы модифицированы болгарскими морфологическими формантами. Отсутствие знания греческого языка привело к значительным изменениям, нарушению грамматических норм, вплоть до искажения, напр. *Μικρὸ* (ср. р.) *σκᾶλα* (ж. р.) (Черноморец), *Τρὶα* (*τρία* 'три') *ρέμα* (*ρέμμα* 'река' ед.ч.) (Бяла), *Αρμάζοβο* (прил. ср.р.) *λόνγος* (*λόγγος* 'лес' м. р.) (Приморско).

2. Выводы

Предлагаемый здесь ономастический материал, неоднократно становился объектом исследования. Относящийся к разным эпохам, он, тем не менее, позволил прийти к одинаковым выводам о языковых контактах на данной территории.

Топономастика отражает время перехода от билингвизма к монолингвизму, время ассимиляции языка, которому принадлежат исконные местные имена. Это дается сравнением древности славянских названий в Греции и современности греческих топонимов на болгарском побережье Черного моря.

Этническое и языковое взаимодействие запечатлено в исторической и в современной топономастике сходным образом. Следует обратить внимание на такие явления, как:

1) Сочетания

- чужой именной основы и собственных деривационных ресурсов;
- собственной именной основы и заимствованного суффикса (слав. *-ица* в албанском и греческом).

2) Гибридные названия типа *Амбелошалеси* в исторической топономастике, и типа *Пал у могила* в современной, которые представляют своего рода смешение кодов (code-mixing).

3) Нейтрализация топонимов иноязычного происхождения с помощью собственных грамматических маркеров – определенные артикли и флексии. Это самая сильная форма ассимиляции элемента другого языка, устранение его «чуждости».

Библиография

Асенова, Петя, Руси Стойков, Тома Кацори “Селищни, лични и фамилни имена от Северозападен Пелопонес през средата на XV век”.- *Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии*. Том LXVIII, 3 (1975). 1977. 211-297.

Асенова, Петя “Местни имена от Голо Бърдо – Североизточна Албания”. – *Езиковедски*

прсучвания в памет на проф. Йордан Заимов. София. Академично издателство "Марин Дринов". 2005. 42-53.

Асенова, Петя „Селищни имена от Янинската кааза, датиращи от средата на XVI в. (предварителни наблюдения)“.-В: Петя Асенова. *Избрани статии по балканско езикознание*. София. АПП „Аля“. 2016. 448-456.

БЕР I = *Български етимологичен речник*. т. I. (ред. Владимир И. Георгиев). София. Издателство на БАН. 1971.

Георгиев, Владимир *Българска етимология и ономастика*. София. БАН. 1960.

Жучкевич, Вадим А. *Общая топонимика*. Минск. „Высшая школа“. 1980.

Заимов, Йордан *Заселване на българските славяни на Балканския полуостров*. София. БАН. 1967.

Карпенко, Юрий А. „Топонимия българских сел Одесской области (Вопросы типологического взаимодействия языков)“ В: - Александра В. Суперанская (отв. ред.) *Историческая ономастика*. Москва. „Наука“. 1977. 189-208.

Селищев, Афанасий М. *Славянское население в Албании*. София 1931 (фототипно издание) София: Наука и изкуство. 1981.

Суперанская, Александра В., В. Э. Сталтмане, Н. В. Подольская, А. Х. Султанов *Теория и методика ономастических исследований*. Москва. „Наука“. 1986.

Asdracha, Catherine „Sur la toponomastique de la Thrace au XVe siècle: noms de lieux et structure socio-économique“.- *Actes du XIe Congrès International des sciences onomastiques. Scfia, 28. VI - 4. VII. 1972*. Sofia: Edition de l'Académie bulgare des sciences. 1974. 65-67.

Asenova, Petia. „Adaptation slave de toponymes grecs du littoral bulgare de la Mer Noire“.- *Славянские культуры и Балканы. Т. 2: XVIII-XIX в.* София: Наука и изкуство, 1978. // *Les Cultures slaves et les Balkans. V. 2: XVIII-XIXe siècle*. Association internationale pour l'étude et la diffusion des cultures slaves. Sofia: Naouka i izkoustvo, 1978. 284-298.

Assénova, Petia, Thoma Kacori, Russi Stoykov „Oikonymes et anthroponymes de Péloponnèse vers la moitié du XVe siècle“.- *Actes du XIe Congrès international des sciences onomastiques. t.I, Scfia 28.VI - 4. VII. 1972*. 1974. 69-72.

Assénova, Pétia, Thoma Kacori, Russi Stoykov „Prénoms, noms de familles et noms de localités dans le Nord-Ouest du Péloponnèse vers la moitié du XVe siècle“.- *Linguistique balkanique, XVIII (1975)*,2. 1975. 59-77.

Assénova, Pétia „Oikonymes de la région de Joannina datant de la moitié du XVIe siècle“.- *Proc.cf 13th Int. Congress cf Onom. Sciences, Cracow 1978*. Kraków, 1978. 117-121.

Çabej, Eqrem *Studime etimologjike në fushë të shqipes, t. II A-B*. Tiranë. Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. 1976.

Georgacas, Demetrius, William A. McDonald *Place-names cf Southwest Peloponnesus*. P. University of Minnesota press. Minneapolis. 1969.

Georgiev, Vladimir I. „L'onomastique et la géographie historique“.- *Actes du XIe Congrès International des sciences onomastiques. Scfia, 28. VI - 4. VII. 1972*. Sofia. Edition de l'Académie bulgare des sciences. 1974. 337-346.

Pavlović, Milivoj „Balkan language assimilation and onomastic orientation“.- *Les noms de lieux et le contact des langues (Place Names and Language Contact)*. Henri Dorion, Christian Morissonneau. Québec: Les Presses de l'Université Laval. 1972. 134-154.

Syméonidis, Charalambos, Petia Asenova „Albano-graeco-bulgarica dans l'onomastique de la Grèce“.- *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe - XXe siècle. Cinquième colloque organisé par l'Institut des études balkaniques de Thessaloniki et l'Institut d'études balkaniques de l'Académie bulgare des sciences à Thessaloniki et Jannina, 27-31 mars 1988*. Thessaloniki. Institute for Balkan Studies - 225. 1991. 431-440.

Vasmer, Max *Die Slaven in Griechenland*. Berlin. Abhandlungen der Preuss. Acad. der Wissenschaften, 12. 6. 1941.

DAS BULGARISCHE IM LICHT DER KOGNITIVEN LINGUISTIK: EIN KURZER THEMATISCHER ÜBERBLICK

Martin HENZELMANN

В последно време редица български учени усилено се занимават с въпросите на когнитивната лингвистика, която по същество представлява всеобхватна теория за езика и познанието. Основни теоретични аспекти на въпросната наука са структурният анализ на езика, възможностите за неговото изучаване и анализиране на употребата му. Необходимо е изброените компоненти да бъдат разглеждани в неразривна връзка с човешкото мислене. В статията се проследяват някои тенденции, които се открояват при когнитивните изследвания в България. С примери е показано върху какви въпроси се акцентува в проучванията.

Ключови думи: български език, българска когнитивна лингвистика, езиково разпознаване на реалността

1. Grundsätzliche Vorbemerkungen

Während die Kognitionslinguistik seit mehreren Jahrzehnten in den USA diskutiert wird¹, so ist in Bulgarien zu beobachten, dass die Wissenschaft sich in letzter Zeit ebenfalls intensiv mit Fragen beschäftigt, die der kognitiven Linguistik zuzuordnen sind. In ihren Grundzügen ist kognitive Linguistik als übergreifende Sprach- und Kognitionstheorie zu interpretieren, und als solche wird sie teilweise auch explizit und in voller Breite aufgefasst (s.u.). Die Grundfrage, die der Erforschung des Gegenstandes dienen soll, ist die Analyse der Struktur einer Sprache, die Fähigkeiten, sie zu erlernen und die Analyse ihres (datenbasierteren und somit tatsächlichen) Gebrauches. Diese Komponenten sollen in Zusammenhang mit dem menschlichen Denken erklärt werden.

Einen zentralen Stellenwert markiert das symbolische Prinzip sprachlicher Elemente, welches ausgesprochen heterogen bezeichnet wird (etwa als Frame, mentaler Raum, Domäne, Skript, Szenario, Szene, Schema usw.). Symbolisch

¹ An dieser Stelle soll es allerdings nicht darum gehen, den Streit zwischen Gegnern und Befürwortern der Theorien Chomskys zu skizzieren.

bedeutet in diesem Kontext, dass entsprechende sprachliche Mittel genutzt werden, um die Wirklichkeit durch kognitive Modelle zu konstruieren¹.

Unter den zahlreichen Forschern, die sich um die Ausarbeitung kognitiver linguistischer Konzepte besondere Verdienste gemacht haben, sind vor allem folgende Namen zu erwähnen²: Charles Fillmore gilt als Begründer der Kasusgrammatik, die Sätze als Kombination aus einem Verb und einem oder mehreren Tiefenkasus betrachtet (bei ihm semantische Rollen bzw. Kasusrollen). Des Weiteren ist er der Begründer der Frame-Semantik, die sich zum Ziel setzt, eine profunde Analyse der Bedeutung von sprachlichen Ausdrücken in Bezug zum Weltwissen der Sprecher zu setzen. Die Frame-Semantik findet ihre Anwendung als kognitionswissenschaftliche Methodik in der Semantikforschung und in der Theorie zur Erfassung von Wortbedeutungen. Die Hypothese, die Fillmores Studien zu Grunde liegt, ist die folgende: „People understand things by performing mental operations on what they already know. Such knowledge is describable in terms of information packets called frames“³.

Um diese Grundannahme darzulegen und zu visualisieren, wie sich assoziative Konstrukte modellieren lassen, wurde Fillmores Projekt mit dem Titel „FrameNet“ entworfen, welches kognitive Raster des Englischen systematisiert. Darin wird verdeutlicht, welche Verknüpfungen von lexikalischen Einheiten und ihrer illokutiven Kraft ausgehen, so dass es sich weiterhin um den Versuch einer Abbildung mentaler Sprecherkonzepte in Form einer Internet-Datenbank handelt. Über die konzeptionelle Aufbereitung erfahren wir:

The FrameNet project is building a lexical database of English that is both human- and machine-readable, based on annotating examples of how words are used in actual texts. [...] For the researcher in Natural Language Processing, the more than 200,000 manually annotated sentences linked to more than 1,200 semantic frames provide a unique training dataset for semantic role labeling, used in applications such as information extraction, machine translation, event recognition, sentiment analysis, etc.⁴

Besonders nachhaltigen Einfluss auf die kognitive Forschung im Rahmen der Sprachwissenschaft hat vor allem die Arbeit George Lakoffs. Dieser betrachtet die Sprache als System von Metaphern menschlichen Denkens und erarbeitet damit

¹ Alexander Ziem fasst in seinen Ausführungen zahlreiche Strömungen zusammen und zeigt auf, welchen grundsätzlichen Annahmen in der Forschung nachgegangen wird. Sein Beitrag lohnt sich, um einen allgemeinen Überblick über das Thema zu bekommen, siehe Ziem, A., *Kognitive Linguistik heute: ein Überblick über zentrale Positionen und Konzepte*, https://www.phil-fak.uni-duesseldorf.de/fileadmin/Redaktion/Institute/Germanistik/AbteilungI/Mitarbeiter/ziem/Ziem_KognitiveLinguistikHeute.pdf, 02.10.2017

² Hier kann natürlich nur skizziert werden, welche Strömungen sich innerhalb der Forschung herausgebildet haben. Diese differieren in ihren Ansätzen zum Teil sehr, so dass unbedingt erwähnt werden sollte, dass die kognitive Linguistik keine einheitliche Kategorie darstellt, sondern vielmehr als eine Vielzahl von Möglichkeiten zur Untersuchung linguistischer Schemata betrachtet werden sollte.

³<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ZLv8bX5AhZ8J:courses.ischool.berkeley.edu/i290-2/f04/lectures/Fillmore-Framenet.ppt+&cd=1&hl=de&ct=clnk&gl=de>, 12.10.2017

⁴ <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/about>, 30.09.2017

ein neues Paradigma in der Wissenschaft. Seiner Ansicht nach sind Metaphern in ein Denkmodell integriert, das sich durch die Verwendung von bestimmten Schlüsselbegriffen erklärt, wobei die Metapher in ihrer Anwendung Hyperonymen ähnelt. Lakoff schreibt:

Categorization is not a matter to be taken lightly. There is nothing more basic than categorization to our thought, perception, action, and speech. Every time we see something as a kind of thing, for example a tree, we are categorizing. Whenever we reason about kinds of things – chairs, nations, illnesses, emotions, any kind of thing at all – we are employing categories¹.

Somit wird ersichtlich, dass Metaphern – und so wird es auch in spätern Publikationen immer wieder unterstrichen² – als essentieller Bestandteil menschlicher Kommunikation und als Voraussetzung zur Produktion neuer Bedeutungen und als Erklärung extralinguistischer Mechanismen verstanden werden. In engem Zusammenhang damit stehen die Überlegungen John R. Taylors, der von einer sprachlichen Kategorisierung ausgeht³. Hierbei wird die Theorie sprachlicher Prototypen und Routinen aufgeworfen, die sich durch Kategorien definieren, deren inhaltliche und assoziative Bausteine thematisch zusammengefasst werden können. Im Prinzip sollte man folgende Grundlagen ansetzen:

The starting point of Cognitive Grammar is uncontroversial: a language is a means for relating sound and meaning. More specifically, a language enables speakers to represent their thoughts and intentions by making available to them an inventory of symbolic associations between units of form (phonological structures) and units of meaning (semantic structures). Hearers familiar with the symbolic associations are able to recover, or to intimate, the speaker's semantic intentions⁴.

In diesem Zusammenhang treten weiterhin Fragen nach der Einbettung einzelsprachlicher Strukturen auf, so etwa grammatikalischer Einheiten und ihrer systembedingten Funktion. Daher wurde auch die Grammatik in ihrer Gesamtheit als „Bild“ (*image*) beschrieben, und dies vor allem von Ronald Langacker. Dieser geht davon aus, dass demzufolge auch die Lexik näher an der Grammatik sein müsste, als bislang angenommen, da sie in grammatische Formen eingeflochten wird und erst so ein vollständiges Sprachkonzept entstehen kann. Demzufolge, so die Annahme, bilden Lexikon und Grammatik ein Kontinuum symbolischer Elemente, denn ähnlich wie das Lexikon ist auch die Grammatik geeignet, um konzeptualisierte Inhalte zu transportieren. Dies erklärt wiederum den bildhaften

¹ Lakoff, G., *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1987, S. 5-6

² Lakoff, G., Johnson, M., *Metaphors we live by*, London, The University of Chicago Press, 2003, S. 196-197

³ Taylor, J. R., *Linguistic Categorization*, Oxford Textbooks in Linguistics, 3rd Edition, Oxford, Oxford University Press, 2004

⁴ Taylor, J. R., im Druck [2015]

Charakter der Sprache, denn wenn etwa ein bestimmtes Morphem verwendet wird, so wird eine abstrakte sprachliche Einheit zu einem bildhaften Konzept transformiert¹. Was im weiteren Verlauf auch für das Bulgarische besonders wichtig wird, ist die Hervorhebung Langackers, dass sich Sprachen in ihrer grammatischen Struktur unterscheiden und dass sie daher auch im Hinblick auf die Anwendung linguistischer Konventionen Differenzen aufzeigen: Symbolische Ressourcen in einer Sprache werden aktiviert, um linguistische Ausdrücke zu realisieren, auch wenn wirklich festgelegte Definitionen fehlen und daher fließende Übergänge zwischen der Symbolkraft einzelner Bilder veranschlagt werden müssen². Damit hängt auch das Sprachwissen zusammen, wie Langacker erklärt: „A speaker’s linguistic knowledge is procedural rather than declarative, and the internalized grammar representing this knowledge is simply a “structured inventory of conventional linguistic units”³.

Constantin Frâncu fasst in seiner sprachwissenschaftlichen Einführung die Ergebnisse anschaulich zusammen. Er nennt kurz die wesentlichen Aspekte bei Langacker und klassifiziert anschließend die drei wichtigsten Strömungen, die sich erkennen lassen:

1. Structura semantică se bazează pe o imagine convențională a realității și se caracterizează prin relația cu structura cunoașterii. Structura semantică nu este universală, căci ea diferă de la o limbă la alta.
2. Gramatica sau sintaxa nu reprezintă un nivel autonom de reprezentare: gramatica este simbolică în naturalețea sa și constituie o simbolizare convențională a structurii semantice.
3. Nu există o diferență semnificativă între gramatică și lexicon, între sintaxă și semantică. Lexiconul, morfologia și sintaxa formează un continuum de structuri simbolice, care diferă în anumiți parametri, dar care numai în mod arbitrar pot fi compartimentate⁴.

Es geht also der kognitiven Linguistik im Wesentlichen darum zu erfassen, welchen individuellen Vorstellungsgehalt sprachliche Äußerungen repräsentieren⁵. Im Anschluss soll gezeigt werden, wie die kognitive Linguistik in Bulgarien untersucht wird, welche thematischen Inhalte dominieren und welchen Bezug man zur Forschungstradition insgesamt sieht.

¹ Langacker, R. W., *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*, Berlin, New York, De Gruyter, 2002, S. 12

² ebd.

³ ebd. S. 15

⁴ Frâncu, C., *Curențe, școli, direcții și tendințe în lingvistica modernă*, Iași, Casa Editorială Demiurg Plus, 2016, S. 193

⁵ Eugen Munteanu spricht in diesem Zusammenhang auch von einer „lexikalischen Kreativität“ („[...] este vorba despre ceea ce numim creativitate lexicală [...]“), vgl. Munteanu, E., *Introducere în lingvistică*, Collegium: Litere, Iași, Polirom, S. 236

2. Kognitivistik und kognitive Linguistik in Bulgarien

In Bulgarien werden die wichtigsten Studien aus den USA in der Forschung aufgegriffen und weiter entwickelt, teilweise stellen die Publikationen aber auch Zusammenfassungen der wesentlichen Grundzüge und Erkenntnisse der kognitiven Forschung insgesamt dar, um sie dem heimischen Publikum zugänglich zu machen. Es wird ebenso der Versuch unternommen, die kognitive Linguistik im Kontext mit anderen Disziplinen zu betrachten, vor allem gehören dazu: Kognitive Linguistik als ein Baustein innerhalb der kognitiven Wissenschaften, allgemeine Überblicke über die thematische Bandbreite, Semantik von Gegenständen und sprachliches Weltbild, Bezüge zur Phraseologietradition und Sprachvergleiche, kognitive Linguistik im Fremdsprachenerwerb sowie kognitive Linguistik und ihr Verhältnis zu semantisch-funktionalen Komponenten. Überschneidungen zu russischen Forschungstraditionen werden hauptsächlich im Rahmen phraseologisch orientierter Studien sichtbar, während anthropologisch-kulturell orientierte Linguistik sich eher in balkanlinguistische Forschungsaspekte einreihet. Psycholinguistik und Neurolinguistik sind teilweise wenig auf eine bestimmte Sprache fixiert, sondern konzentrieren sich u.a. auf atomische Prozesse, die bei der Sprachverwendung aktiviert werden.

Ein erstes und bis heute vielzitiertes Beispiel ist in der bulgaristischen Forschung die Arbeit Ivan Kucarovs, die Mitte der 1980er Jahre publiziert wurde¹. Dem Verfasser geht es in seinen Ausführungen insbesondere um die Analyse der Beschaffenheit funktional-semantischer Prinzipien, die erläutert und hinterfragt werden. Es handelt sich dabei um eine stark an der traditionellen Grammatik orientierte Herangehensweise, die jedoch Zweifel an der bestehenden Klassifikation einiger Kategorien äußert. So wird etwa die Steigerung der Adjektive und deren prinzipielle Klassifikation in Frage gestellt². In diesem Zusammenhang werden Fragen der Kognitionslinguistik mit Fragen der Semantik in Verbindung gebracht und an Hand von praktischen Beispielen untersucht, die sich im Rahmen der Studien zur grammatischen Struktur des Bulgarischen verorten lassen.

Spätestens Anfang der 1990er Jahre wird eine Bewegung immer wichtiger, die die kognitive Linguistik als Teil der kognitiven Wissenschaften insgesamt betrachtet. Sprachwissenschaftliche Ansätze markieren somit nur einen Mosaikstein innerhalb der Erforschung von Kognitionsstrukturen. Als zentrale Figur sollte hier Bojčo Kokinov von der Neuen Bulgarischen Universität Sofia genannt werden, der sich außerordentliche Verdienste im Bereich der Kognitionswissenschaften gemacht hat. Einen wichtigen einführenden Überblick über die Situation in Bulgarien mit dem Titel *Когнитивна наука: състояние и перспективи* legte er im Jahre 1991 vor. In diesem Papier beschreibt er, dass es im Kern um die Modellierung der

¹ Куцаров, И., *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*, Пловдив, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, 1985

² Dazu schreibt Kucarov: „В същност обаче положителната степен не може да се нарече степен в същинския смисъл на думата. Тя по-скоро е отрицание на степените за сравнение, докато сравнителната и превъзходната степен са същински степени.“, ebd. S. 169

menschlichen Erkenntnisprozesse geht. Er gibt zudem eine Übersicht zu den Arbeiten in den USA und in Europa, bevor er sich zu speziell bulgarischen Themenfeldern äußert, wobei er ein zentrales Problem anspricht. Kokinov schreibt: „Изследвания по отделни проблеми на когнитивната наука се провеждат в България отдавна, но за съжаление разпокъсано и до голяма степен изолирани едни от други. Липсват истински интердисциплинарни колективи“¹.

Der Autor bemängelt die thematische Zerklüftung und die mangelnde Abstimmung der unterschiedlichen Strömungen aufeinander, zudem vermisst er einen interdisziplinären Rundblick innerhalb der Forschung. Die Gründe, die das Fehlen unterschiedlicher methodologischer Zugänge erklären würden, sieht er vor allem in folgenden Komponenten (die natürlich vor dem Hintergrund der zeitlich bedingten Umstände zu lesen sind): 1. Das Bildungssystem in Bulgarien sei vollkommen auf die jeweils eigene Disziplin konzentriert, was zu einer zu engstirnigen Spezialisierung führe. Dies geschehe sogar in solch einem umfangreichen Maße, dass man oft derartig verschiedene Ansichten zu bestimmten Fragestellungen habe, dass jeglicher Dialog untereinander vermieden werde. 2. Das Fehlen eines Zusammenhalt gebenden Vereins o.ä. verhindert den Dialog von Wissenschaftlern mit ähnlichen Interessenschwerpunkten. 3. Es lassen sich erschwerte Kommunikationsbedingungen mit der Außenwelt feststellen, die als große Hürde wahrgenommen werden². 4. Die langjährige Abschottung und Isolation Bulgariens und das damit zusammenhängende Fehlen von internationalen Ergebnissen zur Psychologie sowie die dogmatische Ablehnung kognitiver Erkenntnisse. Ungeachtet dessen haben bulgarische Forscher eine Reihe brauchbarer Ergebnisse geliefert, die der Verfasser durchaus hervorhebt. Zu den Themen, mit denen man sich bis dato befasse, zählen u.a. Semantik, Verstehensanalysen, experimentelle Phonetik, mündliche Perzeption, generative Syntax, Textlinguistik und andere verwandte Bereiche³. Des Weiteren führt er aus:

В областта на когнитивната психология има редица изследвания по проблемите на семантичната памет, на представянето на човешкия опит в паметта, на развитието на когнитивните способности, на възприятието. В областта на когнитивното моделиране се формира работна група по проблемите на моделиране на паметта, разсъжденията и зрителното възприятие⁴.

Somit unterstreicht Kokinov, dass man sich sehr wohl aktiv mit den Fragen und Problemen der Kognition beschäftigt, und sogar neuere Strömungen aus der Informatik und der Psychologie werden von einem Forscherkreis aufgegriffen. Es

¹ Кокинов, Б., *Когнитивна наука: състояние и перспективи*, „Наука“ 4, 1991, 7-8

² Auch hier sei darauf verwiesen, dass die Kommunikationsbedingungen mit der Außenwelt unmittelbar nach dem Sturz des kommunistischen Regimes deutlich stärker eingeschränkt waren als im heutigen Zeitalter des Internets.

³ ebd. S. 8

⁴ ebd.

erwächst schließlich die Bulgarische Gesellschaft für kognitive Forschung (*Българско дружество по когнитивна наука*), in der man sich mit rund 40 verschiedenen Richtungen befasst, die in irgendeiner Form mit Kognition zu tun haben, so etwa auch Fragen der künstlichen Intelligenz, der Psycholinguistik oder der Philosophie. Als Ziele und Perspektiven nennt Kokinov in erster Linie die Absicht, für eine stringenter Vernetzung der Wissenschaftslandschaft zu sensibilisieren. Vor allem junge Forscher sollen enger an die bereits bestehenden Netzwerke angebunden werden, um die Interdisziplinarität auch künftig zu sichern¹. Das Ergebnis dieser ambitionierten und intensiven Arbeit ist, dass der Kreis bis heute fortbesteht, mit Kokinov als Präsident an der Spitze. Von ihm kommen wesentliche Impulse in der bulgaristischen Forschung, so dass an der Neuen Bulgarischen Universität Sofia nach wie vor ein wesentlicher Schwerpunkt auf der Erforschung kognitiver Prozesse und Zusammenhänge liegt. Linguistik wird als eine tragende Säule komplexer kognitiver Aspekte betrachtet, markiert aber nur einen Pfeiler in einem Gerüst von ineinandergreifenden Forschungsansätzen. Es sei daher die These aufgestellt, dass es im Umkehrschluss nicht möglich ist, die Linguistik aus der Erforschung kognitiver Strukturen zu streichen. Was auf den ersten Blick selbstverständlich scheinen mag, kann als robustes Argument für eine verstärkte kognitive Untersuchung des Bulgarischen geltend gemacht werden. Dennoch sei darauf verwiesen, dass es in diesem Kontext explizit nicht nur um Linguistik geht und daher abgewogen werden muss, welche Konzepte Linguisten tatsächlich in Zukunft bei der Erforschung der bulgarischen Sprache dienen werden. Außerdem sind seither zahlreiche gesellschaftliche Veränderungen eingetreten, die unter anderem auch die Inhalte der regelmäßig abgehaltenen internationalen Sommerschule² motivieren. Somit ist man sichtlich bemüht, aktuelle internationale Forschungen einzubeziehen. Es handelt sich daher bei den Ansätzen Kokinovs eher um eine Menge an kognitiven Modellen, die in Wechselwirkung zueinander stehen und die mehrere kognitive Ebenen untereinander verbinden. Letztlich ist dieser Ansatz sehr umfangreich und thematisiert eine exhaustive Fülle an Material. Er stellt somit den (zugegebenermaßen ambitionierten) Versuch dar, enge und einseitige Traditionen zu überwinden und einen ergebnisoffenen Rundblick in der Kognitionswissenschaft insgesamt herzustellen.

Publikationen, die sich den semantischen Feldern und weiteren Strömungen widmen und somit einen Beitrag zur Erforschung konkreter Muster der bulgarischen Sprache darstellen, sollen ebenfalls kurz umrissen werden. In seiner Monografie mit dem Titel *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*³ widmet sich Stojan Burov der konzeptionellen Bedeutung von Gegenständen. Diese bilden ebenfalls eine Form der Kategorie, die vom Autor aufgegriffen und systematisiert

¹ ebd.

² Näheres dazu unter <https://cogsci.nbu.bg/en/international-summer-school-in-cognitive-science>, 30.09.2017

³ Буров, С., *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*, Велико Търново, Фабер, 2004

wird. So werden Gegenstände als kulturspezifische Artefakte gedeutet, deren Erforschung zwei wesentliche Erkenntnisinteressen zu Grunde liegen: Einerseits die Semantik der Gegenständlichkeit als eine gemeinsame Bedeutung der Substantive, und andererseits ihre Extension und Intension. Substantive decken den ganzen Rahmen der linguistischen Gegenständlichkeit ab, weshalb sie Benennungen sowohl von ontologischen als auch von epistemologischen und rein grammatischen (syntaktischen) Konzepten sind. Eine systematische Aufbereitung der hinterfragten Gegenstände erfolgt nach dem Parameter „Ganzes, das gezählt werden kann und Kontinuum, das nicht gezählt werden kann“. Die sprachliche Kategorisierung der Gegenständlichkeit wird in der Grammatik der bulgarischen Sprache widergespiegelt, vor allem durch die Wechselwirkung und durch die Hierarchie der grammatischen Kategorien Numerus und Genus¹.

Bei Phraseologismen handelt es sich ebenso um sprachliche Kategorisierungen, um deren Erforschung man sich in zahlreichen slavischen Sprachen seit Langem bemüht. Insbesondere in der Untersuchung des Russischen gibt es eine weitreichende Tradition, die sich in ähnlichen Zügen auch im Bulgarischen erkennen lässt. So wird eine grammatische oder lexikalische Verbindung von Einheiten schon dann als Phraseologismus aufgegriffen, wenn sie eben nicht durch ihre einzelnen Elemente, sondern nur durch den Ko- und Kontext korrekt gedeutet werden kann, was mit den zentralen Annahmen der kognitiven Linguistik im Kern übereinstimmt. Daher soll an dieser Stelle davon ausgegangen werden, dass die Phraseologieforschung letztlich als wesentlicher Bestandteil der Kognitionsforschung interpretiert werden kann.

Ein aktuelles Werk, welches sich der Komparatistik im Rahmen der Erforschung slavischer Sprachen widmet ist die Monografie von Stefka Georgieva. Sie stellt russische und bulgarische Phraseme gegenüber und vergleicht ihre semiotische, semantische und kognitive Basis untereinander. Das Werk kann daher als wichtige Erkenntnisquelle im Hinblick auf Überschneidungen mit der russischen Phraseologieforschung und als genereller Sprachvergleich betrachtet werden². Gleichzeitig sei hervor gehoben, dass keine spezifizierte Akzentuierung auf die kognitive Linguistik vorgenommen wird, auch wenn ihr die Analyse inhaltlich sehr verwandt ist. Dies legt den Schluss nahe, dass sich die kognitive Linguistik sehr viel Material aus der Phraseologie zu eigen machen kann, denn zahlreiche Gemeinsamkeiten, die integriert und weiter entwickelt werden können, sind deutlich erkennbar. Vor allem der Ansatz, dass es sich bei Phraseologismen um zusammengesetzte Konstruktionen mit eigenständiger Bedeutung und Dynamik handelt, entspricht der Vorstellung der Kognitivisten. Hinzu kommen als zentrale Aspekte der Zusammenhang und die Wechselwirkung zwischen Sprache und Kultur, die nachhaltig aufgegriffen werden. Sprache funktioniert demnach immer vor dem

¹ Буров, С., *Концептуална и езикова категоризация на предметността в българския език*, „Издание на Филологическия факултет при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”, кн. 1, год. XV, 2006, S. 5

² Георгиева, С., *Русская фразеология в зеркале болгарского языка*, София, Heron Press, 2011

Hintergrund eines bestimmten Weltbildes, das sich aus einem kulturellen Umfeld heraus ergibt¹.

Einen allgemeinen Überblick über die Gesamtproblematik stellt das Wörterbuch von Majja Penčeva aus dem Jahre 2011 dar, welches den Titel *Когнитивна лингвистика. Речник на понятията и термините* trägt. Darin werden die wichtigsten Begrifflichkeiten zu unterschiedlichen Strömungen gebündelt vorgestellt. Zunächst weist die Autorin auf die Bedeutung der amerikanischen Forschung hin und skizziert unterschiedliche Zugänge zur Problematik, wovon vier besonders wichtig sind: Erstens liegt der menschlichen Kommunikation die Fähigkeit der Interpretation zu Grunde, die jedoch nicht hinreicht, um Phänomene der Sprachwissenschaft zu erklären. Das Verhältnis von Mensch und außersprachlicher Wirklichkeit lässt die Frage aufkommen, welche Prozesse aktiviert werden, um inhaltliche Bedeutungen zu erweitern. Zweitens ist Sprache ein dynamisches Instrument, das einem ständigen Wandel unterliegt und dessen Prozesse es zu ergründen gilt. Drittens ist sprachliches Wissen enzyklopädisch angelegt, so dass es gemeinsam mit anderen kognitiven Funktionen interagiert, und viertens gründen sprachliche Bedeutungen im weitesten Sinne auf Erfahrungswerten und auf gebrauchsbasierten Routinen². Hervorgehoben wird abschließend die Interaktion unterschiedlicher Komponenten: „Всички когнитивни способности на човека си взаимодействат с езика и се влияят от езика“³.

Es kommt zugleich die Frage auf, ob der systematische Charakter einer Sprache auch die systematische Struktur eines konzeptionellen Systems erkennen ließe. Im Sinne der kognitiven Linguistik ist das durchaus der Fall, denn man nimmt an, dass einige Aussagen in einer Sprache bereits von deren systematischer Konzeptualisierung zeugen und ihre Struktur abbilden⁴. Vordergründig werden die Forschungsinteressen von der Frage geleitet, wie die natürliche menschliche Sprache mit mentalen Aspekten und soziophysiologicalen Erfahrungswerten in Verbindung zu bringen ist. Genau dadurch lässt sich auch begründen, warum es unterschiedliche Teilrichtungen innerhalb der Kognitivistik gibt, die sich auf verschiedene Komponenten konzentrieren. Im Wesentlichen spielen jedoch

¹ Als Beispiel führt Georgieva die Symbolik von Brot und Salz an, denen im slavischen Kulturkreis eine herausragende Bedeutung zukommt: „У русских и у болгар [...] символами стали хлеб и соль, с которыми связан обычай преподнесения хлеба-соли особо желанному гостю: поднести хлеб-соль – приемам с хляб и сол; встречать хлебом-солью – посрещам с хляб и сол [...]“, ebd. 25. Somit werden eigentlich auch bestimmte Schlagworte und deren Einbettung in einen phraseologischen Kontext interessant. Heute wird das auch in der Schlagwortforschung aufgegriffen und im Rahmen von konstruktionsgrammatischen Studien berücksichtigt (s. Leuschner, T., Schröter, M., *Von der Schlagwortforschung zur soziokognitiv orientierten Konstruktionsgrammatik – das Beispiel Drang nach Osten*, in: Ziem, A., Lasch, A. (Hrsg.), *Konstruktionsgrammatik IV. Konstruktionen als soziale Konventionen und kognitive Routinen*, Linguistik 76, Tübingen, Stauffenburg, 2015).

² Пенчева, М., *Когнитивна лингвистика. Речник на понятията и термините*, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2011, S. 8-9

³ ebd. S. 9

⁴ ebd.

folgende Aspekte eine Rolle¹: 1. Der Zusammenhang zwischen Syntax und Semantik, 2. der Zusammenhang zwischen Grammatik und Lexikon, 3. die Interaktion zwischen Lexikon und enzyklopädischem Wissen, 4. die Arten kognitiver Kategorien und Konzepte, 5. die Einordnung und Bewertung prototypischer Klassen und Vorstellungen, sowie schließlich 6. die Interpretation der Bedeutung sprachlicher Aussagen. Zu den jeweiligen Aspekten kommt hinzu, dass sie im Rahmen verschiedener Forschungstraditionen und Teilrichtungen verortet und daher unterschiedlich betrachtet werden können. Einige Strömungen, die innerhalb der kognitiven Forschung aufgekommen und daher dazu zu zählen sind, sind etwa die Konstruktionsgrammatik, die Mental Space Theorie, das Blending und das Embodiment. Abgesehen davon gibt es eine ganze Vielzahl von Ansätzen, denen gewisse Grundannahmen gemeinsam sind, die allerdings eigene Schwerpunkte und Fragestellungen akzentuieren und deshalb funktionell einige grundverschiedene Ansichten der jeweiligen Autoren repräsentieren. Dies beschreibt Penčeva mit den Worten: „Ако деконтекстуализацията е основна характеристика на граматическата теория през XX в., Когнитивната лингвистика представлява реконтекстуализация, тенденция споделяна от функционалните подходи“².

Weitere thematisierte Inhalte sind bei ihr die Modellierung des sprachlichen Wissens und des damit verbundenen Hintergrundwissens, die Dynamik des Sprachgebrauchs und dessen Wandel sowie die allgemeine sprachliche Beschaffenheit. Es wird empfohlen, sich an einer Kombination aus mentalen Ansätzen und extralinguistischen Faktoren zu orientieren, denn ansonsten bestehe die Gefahr, die Kognitionslinguistik als eingeschränkte Wissenschaftsrichtung zu deklarieren. Daher werde es immer wichtiger, eine sozial ausgerichtete kognitive Richtung einzuschlagen³. Die herausragende Leistung des Wörterbuchs kann letztlich darin gesehen werden, dass die Verfasserin bulgarische Äquivalente für Fachterminologie anführt, durch die die ursprünglich englischen Begrifflichkeiten dem heimischen Publikum zugänglich gemacht werden.

Ein weiteres Beispiel, welches die Einbettung der kognitiven Linguistik in die Sprachwissenschaften demonstriert, ist die Frage nach ihrer Funktion im Fremdsprachenerwerb. In diesem Bereich ist Vasil Rajnovs Artikel aus dem Jahre 2011 zu erwähnen, der den Titel *Когнитивните измерения в науките за езика. Към въпроса за разбирането, овладяването и затвърдяването на езикови знания в прагматиката и езиковото обучение* trägt. Hier werden konkrete Beispiele zum Bulgarischen aufgegriffen, besonders in Anlehnung an die Arbeiten zur Syntax von Jordan Penčev, und wir finden den Verweis darauf, dass bislang hauptsächlich Fragen der Syntax und der Sprecherkognition miteinander in Verbindung gebracht wurden. Im Hinblick auf Probleme der Wortstellung, auf konkrete Kommunikationssituationen, das Verhältnis von Thema und Rhema usw. hält Rajnov fest:

¹ Zusammengefasst nach ebd.

² ebd.

³ ebd. S. 10-11

Безусловно в изложение от подобен род (като напр. Академична граматика) не би могло да се търсят и да се изискват интерпретативни и детайлни анализи на синтактичносмиловите взаимоотношения. Макар че между изброените фактори се споменават и някакви „мисловни“ или други, обуславящи словоредните отношения на „паиенс/агенс“, основните описания за българския език са представени по принцип и в един обобщен, но недостатъчен от психолингвистична, респ. от когнитивна гледна точка, план на обсъждания феномен. Още повече това важи при обсъждане на корпуси и на методи за обучение на други езици, освен майчиния¹.

Damit greift er einen zentralen Aspekt auf, denn kognitive Ansätze sind durchaus aufschlussreich, um den Fremdsprachenerwerb zu erleichtern, gerade im Hinblick auf mentale Konzepte und Vorstellungsinhalte, die in einer fremden Sprache adäquat vermittelt werden müssen. Es geht Rajnov im Wesentlichen darum, die korrekte Wortabfolge in einer Sprache sowie deren Zusammensetzung und kontextuelle Einbettung zu hinterfragen (was schließlich auch als eine Herausforderung im Fremdsprachenerwerb betrachtet werden kann).

Dass die kognitive Linguistik aber nicht nur daran interessiert ist, allgemeine Fragen des Interpretationsspielraums innerhalb einer konkreten Sprache zu untersuchen, zeigt die Monografie von Miroslava Vărbanova Vătova von 2012². Sie legt eine profunde Analyse der kognitiven Rauminterpretation, unterschiedlicher Bewegungskonzepte und der Auffassung von Zeit im Bulgarischen vor³. Zur kognitiven Erfassung des Abstraktums „Raum“ führt sie den Verweis darauf an, dass für ihn keine exakt definierte Größe als Abgrenzungsrahmen gegeben werden kann (im Unterschied zu Konkreta wie Stein, Baum etc.⁴), daher greift die Verfasserin auch Lakoffs Konzept einer Gesamtheit oder eines Ganzen als metaphorisches Konstrukt auf⁵. Sie fokussiert sich auf die Untersuchung einiger Modelle, die zur kognitiven Einbettung des Raumkonzepts beitragen, so beispielsweise auf die Richtungsorientierung, die sich aus der Opposition einiger Begriffspaare ergibt (detailliert dazu illustriert am Muster *БЛИЗО-ДАЛЕЧЕ* mit

¹ Райнов, В., *Когнитивните измерения в науките за езика. Към въпроса за разбирането, овладяването и затвърдяването на езикови знания в прагматиката и езиковото обучение*, <http://slav.unisofia.bg/naum/lilijournal/2011/8/1/rajnovv>, 20.09.2017

² Вътова, М. В., *Представи за пространство, време и движение в българския език (когнитивно изследване)*, Библиотека „Филология“, София, Унверситетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012

³ Vgl. insbesondere ebd. S. 79-291

⁴ ebd. S. 84

⁵ ebd. S. 88. Weiterhin schreibt sie: „Типичният случай на пространствено разположение и различните му разширения са използвани от човека като област-източник за разбиране и структуриране на редица абстрактни области. Получените на базата на метафората разширения заемат най-отдалечената, най-периферната част на разширената изходна структура на категорията ПРОСТРАНСТВО.“, ebd. S. 90

sämtlichen dazu gehörenden räumlichen Abgrenzungsmöglichkeiten)¹. Die Autorin widmet sich auch dem Vergleich der entsprechenden Konzepte im Russischen und im Englischen, wobei hier vor allem der Blick auf das Russische eine interessante Erkenntnis transportiert: Der Vergleich zwischen bulgarisch *БЛИЗО* und russisch *БЛИЗКО* zeigt, dass beide Formen unterschiedliche Teilkonzepte bereitstellen. So existiert eine besondere semantische Konzeption in der russischen Konstruktion „ближнее зарубежье“, welche sich als Konzept für das Bulgarische nicht automatisch erschließt und erläutert werden muss. Somit wird ersichtlich, dass weiträumige Vergleiche kognitiver und kompositioneller Elemente in unterschiedlichen Sprachen sehr ergiebig sein können, darüber hinaus lässt sich folgende Überlegung an die oben skizzierten Ausführungen anschließen: Feldstudien zu Konzepten wie *БЛИЗО* oder *ДАЛЕЧЕ* könnten besonders aufschlussreich sein, gleichzeitig verspricht solch ein Ansatz eine Fülle von Informationen zu erschließen, deren Klassifizierung und Auswertung einen enormen Arbeitsaufwand bedeuten würde. Es dürfte jedenfalls feststehen, dass eine messbare geographische Entfernung deutlich zur Motivierung des Konzepts beiträgt. So liegt es nahe, dass in Bulgarien Assoziationen mit dem Konzept *СОФИЯ* teilweise nah, ggf. aber auch teilweise als weit empfunden werden, jeweils in Abhängigkeit von mentalen Faktoren. Das Konzept *МОСКВА* wird von Bulgarien aus mit sehr hoher Wahrscheinlichkeit ausschließlich als weit interpretiert, während *СОФИЯ* in Russland vielleicht sogar noch eher in das Konzept der mentalen Entfernung passt, da sich die geografischen Ausmaße auf die Wahrnehmung niederschlagen können, als Nähekonzept könnte andererseits der slavische Kulturkreis kognitiv aktiviert werden. Gerade vor dem Hintergrund derartiger Überlegungen, die an dieser Stelle nur exemplarisch die Ausmaße des zu erforschenden Gegenstands andeuten sollen, scheint es, als könnten empirisch angelegten Studien wesentliche Schlüsselrollen zukommen.

3. Schlussbemerkungen

Im Hinblick auf die oben umrissenen Problemfelder und deren Untersuchung im Bulgarischen bzw. in Bulgarien lässt sich Folgendes festhalten: 1. Im Bulgarischen werden die Arbeiten zur kognitiven Linguistik rezipiert und diskutiert. 2. Wesentliche Grundlagen werden gedeutet und theoretisch reflektiert (auch im Rahmen von inner-slavischen Sprachvergleichen, in erster Linie mit dem Russischen bzw. vergleichenden Studien mit Fokus auf die Sprachen Bulgarisch und Englisch). 3. Es wird der Versuch unternommen, die theoretischen Überlegungen dem heimischen Publikum nahe zu bringen und es für die Problematik im Allgemeinen zu sensibilisieren. 4. Es werden unterschiedliche Schwerpunkte gesetzt

¹ ebd. S. 93-97. Es werden dazu ebenfalls semantische Reihen aufgezeigt, die zu den beiden Begriffen gehören, etwa *до, около, край, покрай, близо* usw. zu „близо“ und *в далечината, там (някъде), някъде си* u.a. zu „далече“.

(interdisziplinär, sprachvergleichend, assoziativ etc.). 5. In den Ansätzen wird das Englische als Mittlersprache der Forschungstradition nicht als ungeeignet empfunden, gleichzeitig werden die Erkenntnisse aus der russischen Forschung aufgegriffen und weiter entwickelt. 6. Bislang gibt es jedoch nur eine überschaubare Anzahl an Einzelstudien, die sich umfangreich und explizit mit dem Bulgarischen auseinandersetzen. 7. Daraus resultiert, dass man sich oftmals an angloamerikanischen Studien orientiert und deren Kerninhalte streut, auch wenn zahlreiche eigene Akzente gesetzt werden. 8. Somit bleibt zu hoffen, dass man sich im Rahmen kognitiver Einzelstudien in Zukunft noch intensiver dem Bulgarischen zuwendet.

Bibliografie

- Frâncu, C., *Curențe, școli, direcții și tendințe în lingvistică modernă*, Iași, Casa Editorială Demiurg Plus, 2016
- Lakoff, G., *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1987
- Lakoff, G., Johnson, M., *Metaphors we live by*, London, The University of Chicago Press, 2003
- Langacker, R. W., *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*, Berlin, New York, De Gruyter, 2002
- Leuschner, T., Schröter, M., *Von der Schlagwortforschung zur soziokognitiv orientierten Konstruktionsgrammatik – das Beispiel Drang nach Osten*, in: Ziem, A., Lasch, A. (Hrsg.), *Konstruktionsgrammatik IV. Konstruktionen als soziale Konventionen und kognitive Routinen*, Linguistik 76, Tübingen, Stauffenburg, 2015, S. 155-177
- Munteanu, E., *Introducere în lingvistică*, Collegium: Litere, Iași, Polirom, 2005
- Taylor, J. R., *Linguistic Categorization*, Oxford Textbooks in Linguistics, 3rd Edition, Oxford, Oxford University Press, 2004
- Taylor, J. R. im Druck, *Word-formation in Cognitive Grammar*, in: Müller, P. O., Ohnheiser, I., Olsen, S. und Rainer, F. (Hrsg.), *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*, Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft / Handbooks of Linguistics and Communication Science (HSK), Berlin, De Gruyter, [2015, S. 145-157]
- Ziem, A., *Kognitive Linguistik heute: ein Überblick über zentrale Positionen und Konzepte*, https://www.phil-fak.uni-duesseldorf.de/fileadmin/Redaktion/Institute/Germanistik/AbteilungI/Mitarbeiter/ziem/Ziem_Kognitive_LinguistikHeute.pdf, 02.10.2017
- <https://cogsci.nbu.bg/en/international-summer-school-in-cognitive-science>, 30.09.2017
- <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/about>, 30.09.2017
- <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ZLv8bX5AhZ8J:courses.ischool.berkeley.edu/i290-2/f04/lectures/Fillmore-Framenet.ppt+&cd=1&hl=de&ct=clnk&gl=de>, 12.10.2017
- Буров, С., *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*, Велико Търново, Фабер, 2004
- Буров, С., *Концептуална и езикова категоризация на предметността в българския език*, „Издание на Филологическия факултет при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”, кн. 1, год. XV, 5-19

Romanoslavica vol. LIII nr.3

Вътова, М. В., *Представи за пространство, време и движение в българския език (когнитивно изследване)*, Библиотека „Филология“, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012

Георгиева, С., *Русская фразеология в зеркале болгарского языка*, София, Heron Press, 2011

Кокинов, Б., *Когнитивна наука: състояние и перспективи*, „Наука“ 4, 1991, S. 3-9

Куцаров, И., *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*, Пловдив, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, 1985

Пенчева, М., *Когнитивна лингвистика. Речник на понятията и термините*, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2011

Райнов, В., *Когнитивните измерения в науките за езика. Към въпроса за разбирането, овладяването и затвърдяването на езикови знания в прагматиката и езиковото обучение*, <http://slav.unisofia.bg/naum/lilijournal/2011/8/1/rajnovv>, 20.09.2017

ОБРЪЩЕНИЯТА И ТИТУЛУВАНЕТО В ДЕЛОВАТА КОРЕСПОНДЕНЦИЯ В БЪЛГАРСКИЯ И СЛОВАШКИЯ ЕЗИК

Даниела КОНСТАНТИНОВНА

The article discusses some differences in speech etiquette in Bulgarian and Slovak. It is focused on speech formulas of address and titling (such as academic rank, degree, positions and others) in official correspondence (business and administrative documents). Speech etiquette formulas have some lingvo-cultural specifics which must be known in order to avoid verbal conflicts and misunderstanding. Some conclusions about official communication in Bulgarian and Slovak are drawn.

Key words: speech etiquette, addresses, titling, Bulgarian, Slovak, official correspondence

Обръщенията, заедно с поздравите-приветствия, са с особен статут в общуването. Като речеви формули за начало на комуникативния акт те имат основополагащо значение – понякога от тях зависи не само първоначалното впечатление, но и цялостното протичане на комуникацията (както устна, така и писмена). Споделяме схващането на словашката лингвистка О. Саболова, че обръщението принадлежи към специфичните особености на всеки език и в чужда езикова среда е особено необходимо то да се познава и употребява в рамките на съответстващите езикови реалии¹.

Проблематиката за обръщенията в българския и словашкия език е многообхватна и може да бъде разглеждана от различни лингвистични аспекти – словообразователни, морфологични, стилистични, етно- и социолингвистични и др., затова в настоящата статия ще ограничим периметъра на проучването си. Предмет на анализ тук са обръщенията и титулуването в официалната писмена сфера на общуване (делова кореспонденция) в българския и словашкия език. Нашите разсъждения ще бъдат фокусирани върху някои от особеностите на този вид речеви формули с оглед на определени характеристики на комуникантите (адресанти и адресати) като познатост/непознатост, йерархия, полова диференциация. Няма да се спираме върху обръщенията в конкретните разновидности (административна, търговска, протоколна) и жанрове делова кореспонденция. Също така няма да разглеждаме и въпросите за

¹ Oľga Sabolová, *Oslovovanie v slovenčine*, Studia Academica Slovaca 12, Bratislava, Alfa 1983, s. 463.

техническите специфики при оформянето на кореспонденцията (например позициониране и обособяване на обръщенията и титлите в текста). Целта на статията е да се обърне внимание върху някои лингвокултурологични специфики в българския и словашкия език, с акцент най-вече върху различията в двата езика. Във връзка с това селектирахме български и словашки текстове от различни жанрове делова кореспонденция (запитвания, уведомителни писма, молби, електронни писма и др.), които студентите, изучаващи словашки език, трябва да превеждат в часовете по специализиран превод, и анализирахме някои семантично-граматични особености при употребата на обръщенията и титлите (с оглед на горепосочените характеристики на комуникантите).

Обръщението като вид речева формула за начало на комуникацията се отличава с разнообразие и многофункционалност. Сред най-важните му функции са *комуникативната* (за установяване на контакт и привличане на вниманието), *идентификационната* (за опознаване и назоваване), *информативната* (да даде информация за ранга и социалните отношения между комуникантите – познатост, непознатост, социален ранг и др.) и *експресивно-оценъчната* (за изразяване на респект, дистанцираност, близост и др.). Споделяме схващането на О. Саболова, че обръщенията имат голяма вариабилност в зависимост от това дали адресатът е познат или непознат, както и по отношение на стила на общуване, а именно – колко по-нисък е той (в неофициална, лична, фамилиарна комуникация), толкова по-пъстри са те. Според О. Саболова най-пъстра е палитрата от обръщения, когато комуникантите са познати, и обратно – най-малко пъстра е тя, когато общуването се извършва в т.нар. обществена сфера между непознати¹. Смятаме също, че съществени различия в обръщенията се наблюдават и в зависимост от това дали общуването протича устно или в писмен вид. При устното общуване има директен аудио и/или визуален контакт между комуникантите, при който от значение са както редица езикови особености, например суперсегментни средства (интонация, ударение, тембър и др.), така и елементи от невербалната комуникация като езикът на тялото (мимики, жестове и др.). Тези специфики отсъстват при писмената комуникация и затова се налага да бъдат компенсирани по различни начини – най-често и чрез употребата на пунктуационни знаци или графични средства. Безспорно изборът на обръщение при всяко едно общуване (писмено или устно) е в пряка зависимост от сферата на общуване, целите и комуникантите.

Обект на нашата статия са текстовете на **деловата кореспонденция**, за която приемаме дефиницията на А. Кондукторова, че представлява писмено речево общуване, свързано със създаването на служебни **документи**², които в зависимост от сферата на предназначението си могат да бъдат

¹ Oľga Sabolová, *Oslovanie v slovenčine*, Studia Academica Slovaca 12, Bratislava, Alfa, 1983, s. 464.

² Анастасия Кондукторова, *Делова кореспонденция*, Варна, УИ „Икономически университет”, 2000, с. 6.

класифицирани като административни, търговски, съдебни, протоколни. Въпреки, че служебните документи имат различни жанрови особености (уведомително писмо, писмо, запитване, оферта, дипломатическа нота и др.), всички те изпълняват две основни функции: *информативна* и *репрезентативна*. Като всеки писмен текст служебните документи имат за цел да предадат определен обем информация, като същевременно целят да характеризират и институционално да представят своите адресанти, тяхната връзка и отношения с адресатите. Деловата кореспонденция като част от деловото общуване се осъществява по строго определени езикови норми и правила. В тази връзка съществува **делови език**, който според А. Кондукторова има редица особености, противопоставящи го на останалите езикови регистри – отличава се с официалност, обективност, императивност, стандартизация, точност и коректност, рационалност, вежливост¹. Познването на деловия език, а също и на особеностите на административно-деловия стил, на деловия етикет и на начините за изразяване на вежливост са от абсолютна необходимост при работата с делова кореспонденция. Наред с това не трябва да се подценява и обстоятелството, че в деловите отношения важни са както езиковите, така и извънезиковите факти, обусловени от индивидуални психологически, но и от национални общокултурни фактори.

Най-общо можем да кажем, че обръщенията в деловата кореспонденция на български и на словашки език си приличат по това, че се характеризират с официалност и шаблонност. Има обаче и различия, обусловени както граматично, така и културологично, т.е. от възприетите норми за вежливост, които са национално специфични и исторически изменчиви.

При съпоставката на обръщенията в българския и словашкия език на първо място трябва да изхождаме от някои основни граматични особености. От една страна това е фактът, че словашкият се характеризира с добре развита шестчленна падежна система при имената и местоименията, при която (за разлика от повечето славянски езици) е налице отмиране на звателния падеж, за чието изразяване (т.е. при обръщенията) е прието да се употребяват формите за именителен падеж. От друга страна българският, чийто отличителен белег е аналитизмът, се характеризира с остатъчни звателни форми при някои местоименни и именни форми (някои съществителни и прилагателни). Р. Ницолова отбелязва, че обръщението в български се изразява със съществителни имена в звателна или в обща форма, нечленувани, с членувани съществителни или прилагателни имена, с няколко прилагателни имена в звателна форма, например *мили*, *драги*, *любезни*, *нещастни*, с именни словосъчетания и с частици, например *бе*, *ма*, *мари*, *бре*, *хей*, които се използват самостоятелно или в съчетания с именни обръщения, но са стилистично ограничени и се употребяват в битово-

¹ Кондукторова, с. 16.

разговорната реч¹. Именно въз основа на тези и още някои особености на българския и словашкия език е интересно да се направят съпоставки за начините за изразяване на обръщенията тях.

Когато **общуването е официално** и **комуникантите (адресант и адресат) са напълно непознати** характерно за деловата кореспонденция и в двата езика (по нататък съкратено български = бълг., словашки = слш.) е, че като обръщение се употребяват общите уважителни етикетни формули: бълг. *Уважаеми господине; Уважаема госпожо*; слш. *Vážený pán; Vážená pani*. В редица официални документи на български може да се срещне и съкратено изписване на обръщението *Уважаеми/а господине/госпожо*, както и неправилните *Уважаеми господине/госпожо* и *Уважаеми г-не/г-жо* (тук формата на прилагателното име е само за мъжки род, а е необходимо да се добави и тази за женски). В цитираните български обръщения почти всички форми са звателни (без тази на прилагателното име в женски род), въпреки силно ограничената употреба на звателните форми в съвременния език – „В съвременния български език се наблюдава в редица случаи конкуренция между звателните и общите форми на съществителните имена или пълно изместване на звателните от общите форми”². Когато обръщението е към адресати, които са повече от един и техният социален ранг и пол са неизвестни, в български се употребява учтивата етикетна формула *Уважаеми госпожи и господа*, съставена от формите в множествено число на съществителните имена *госпожа* и *господин* и формата за множествено число на прилагателното *уважаем*, която е една за трите рода и в случая съвпада със звателната за мъжки род. В словашкия език е малко по-различно – в случай, че напълно непознати комуниканти в множествено число се употребява обръщението *Vážené dámy, vážení páni*, при което поради съществуването на мъжколичен род е необходимо да фигурира както формата на прилагателното име за женски род, множествено число (*Vážené*), така и за мъжки род, множествено число (*vážení*). Наред с това е прието да се употребява лексемата *dámy*, вместо множественото число на ‘госпожа’ – *panie*. Такъв вариант на обръщението има и на български *Уважаеми дами и господа* и той се възприема като синонимен на цитирания по-горе, макар че лексемите *госпожа* и *дама* имат разлики в семантиката – докато първата служи основно за номинация на непознато или омъжено лице от женски пол, то втората има по-широка семантика и силно изразена положителна конотация (красива и елегантна жена, високопоставена особа, партньорка в танц, любима). От тази гледна точка е препоръчително да се употребява първият вариант на българското обръщение, защото е по-неутрален, макар че под влияние на други езици (английски *Dear Ladies and Gentlemen* или немски *Meine Damen und Herren*) по-често се среща вторият. С официалност и уважителност, но

¹ Калина Иванова, Руселина Ницолова, *Ние, говорещите хора*, София, УИ „Св. Климент Охридски”, 1995, с. 25.

² Иванова, с. 25.

същевременно симпатия, се отличава обръщението в официални покани бълг. *Мили дами, уважаеми господа*, слш. *Milé dámy, vázení páni* (по-рядко във варианта *Milé dámy, milí páni*, тъй като лексемата *milý* 'мил' се среща ограничено в обръщението към мъже). В някои български и словашки документи (най-често под формата на бланки или писма-шаблони, изпращани до многобройни адресати) може да се срещнат и съкратени обръщението, състоящи се само от прилагателните имена бълг. *Уважаеми*, слш. *Vážení*. Тези безлични етикетни формули, възникнали вероятно под влияние на стремеж за езикова икономия, се отличават с незавършеност и не отговарят напълно на нормите за вежливост и речев етикет. В някои делови текстове най-вече в **официални писма в интернет (електронна поща¹)** при общуване между непознати комуниканти все по-често комуникативната функция на обръщението може да бъде поета от поздрав-приветствие, например бълг. *Добър ден*; слш. *Dobry den*, по-рядко бълг. *Добро утро*; *Добър вечер*; слш. *Dobré ráno*; *Dobry večer* (тъй като деловото общуване обикновено се извършва през работно време, макар че все по-голяма част от служебното общуване по имейл става по всяко време благодарение на различни мобилни приложения). Употребата на тези поздрави е характерна най-вече за словашкия начин на комуникация по имейл, докато при българския се наблюдава известна спонтанност – все по-често имейлите между непознати започват с поздрава *Здравейте*, смятан за равностоен на поздравите за доброто протичане на деня, а формата му в множествено число е възприемана като учтива. Употребата на подобен поздрав в словашки е недопустима – семантичните еквиваленти на *Здравейте* на словашки *Ahajte, Čaute, Zdravím* се разговорни и се смятат за фамилиарни.

Когато **общуването е официално и комуникантите са познати** (или поне **адресатите са известни**) етикетните формули за начало на деловата кореспонденция се характеризират с няколко особености. Най-често обръщението се изразяват с нарицателни и лични имена – т. нар. нормативни обръщението според Р. Ницолова². Като нарицателни най-често се употребяват цитираните вече съществителни, изразяващи уважение бълг. *господин*, *госпожа* (предимно в звателна форма *госпожо*), слш. *pán, pani* в съчетание с фамилно име: бълг. *Господин Иванов*, *Госпожо Иванова*, слш. *Pán Ivanov, Pani Ivanová*³. В българския уважителните думи *господин* и *госпожо* не е прието да се употребяват в обръщението със собствени имена – това се смята за

¹ На електронното писмо няма да се спираме подробно тук, тъй като то представлява специфичен жанр.

² Калина Иванова, Руселина Ницолова, *Ние, говорещите хора*, София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1995, с. 28.

³ Въпреки, че и в двата езика за назоваване на млада жена, но и на неомъжена жена, съществуват думите бълг. *госпожица*, слш. *slečna* в деловата кореспонденция те не се използват при обръщението, тъй като се смята, че в официалното общуване експлицитното на възрастта и семейния статус на адресатите (особено от женски пол) е недопустимо и може да се възприеме като дискриминационно или фамилиарно.

просторечно, шеговито и дори иронично, докато в словашкия употребата им със собствено име (слш. *Pán Ivan, pani Mária*) и задължително говорене на „Вие“ е допустима, макар и само между комуниканти, които се познават и имат известна степен на близост в отношенията. И в двата езика обръщението само с фамилно в деловата кореспонденция не е прието – такава проява се възприема като грубост и нарушаване на нормите за вежливост.

Когато между комуникантите има силно изразена **асиметрия в социалния ранг и дистанция**, трябва да се употребяват вежливи етикетни формули, включващи както употреба на уважителни съществителни и прилагателни имена, така и названия на длъжности, звания и титли. Общо и за двата езика е, че се избягва натрупване на нарицателни имена пред собствените от типа *Уважаеми господин директор Петров*. В зависимост от комуникативното намерение трябва да се избере етикетна формула, която да бъде уважителна и достатъчно информативна. Най-често това са обръщения, съставени от уважителни думи (прилагателно и съществително) и фамилно име (бълг. *Уважаеми господин (г-н) Петров*, слш. *Vážený pán Petrov*). На български се употребяват също уважителни думи и длъжност/звание/титла, понякога и с фамилно име (бълг. *Уважаеми господин (г-н) Директор, Уважаема госпожо (г-жо) Министър, Уважаема госпожо (г-жо) Професор, Уважаеми доцент (доц.) Стоянов, Уважаема професор (проф.) Петрова*). На словашки най-учтивият начин за обръщение е без фамилно име (макар и то е добре известно), но с уважителни думи и назоваване на титлата/званието/длъжността: слш. *Vážený pán riaditeľ, Vážená pani ministerka, Vážený pán docent, Vážená pani prcfesorka*. И тук достигаме до една от съществените разлики в двата езика – докато в българските обръщения длъжностите, званията и титлите е прието да се употребяват в само мъжки род (дори и при наличие в езика на словообразователни възможности за форми за женски род, например *професорка, министърка, деканка* и др., които често се смятат за стилистично маркирани), то в словашките обръщения титлите, длъжностите и званията задължително се употребяват с формите и за двата рода (мъжки или женски). Въпросът за маскулинизацията на названията на професии, длъжности и титли, както и за употребата на генеричен мъжки род в езиците (не само в български) е един от спорните въпроси в лингвистиката. Той е разглеждан и в много публикации, свързани с родовите изследвания (*gender studies*), затова тук няма да се спираме подробно на него. Като цяло сме съгласни със становището на М. Кошкова и Й. Сатола-Сташковиак, които, проследявайки употребата на общ мъжки род и маскулинизацията в словашки, полски и български, констатираат две сходни тенденции в български и полски – и при двата езика установените традиции налагат официалната употреба на названия на професии, длъжности и титли в мъжки род, въпреки че не липсват словообразователни възможности и за женски род. Също така авторките констатираат, че и в българския, и в полския все още няма категорични правила, които да регламентират употребата на

рода при названията на професии, длъжности, титли и различни дейности в зависимост от пола на човека¹.

Направените разсъждения за обръщенията и титулуването в българската и словашката делова кореспонденция показаха някои различия в двата езика, които е важно да се знаят, за да се избегнат евентуални комуникативни недоразумения (снижаване на социален престиж, нарушаване на йерархия и личностен статус). В деловото си общуване българите са спонтанни и непринудени, отколкото словаците, което е в резултат на някои културно-исторически предпоставки. Една от тях е формирането на речевия етикет във времето и традициите. Споделяме схващането на А. Кондукторова, че „В българското делово общуване етикетните знаци се появяват твърде късно в сравнение с елегантната европейска галантност за вежливо изразяване”².

Библиография

- Иванова, Калина, Руселина Ницолова, *Ние, говорещите хора*, София, УИ „Св. Климент Охридски”, 1995
Кондукторова, Анастасия, *Делова кореспонденция*, Варна, УИ „Икономически университет”, 2000
Кондукторова, Анастасия, *Деловият език*, София, Албатрос, 2001
Bednárová, Lýdia, *Písomnosti v našom živote*, Bratislava, Príroda, 2005
Bednárová, Lýdia, *Korešpondencia v obchodnej praxi*, Bratislava, Príroda, 2006
Koškova, Mária, Joanna Satoła-Staškowiak, *Všeobecný mužský rod a maskulinizácia v slovenskom, poľskom a bulharskom jazykovom prostredí*, Slavica slovaca, r. 52, 2017, č. 1, s. 3–16
Líšková-Kukulová, Soňa, *Praktická korešpondencia*, Bratislava, SPN, 2010
Sabolová, Oľga, *Oslovovanie v slovenčine*, Studia Academica Slovaca 12, Bratislava, Alfa, 1983, s. 457–468

¹ Mária Koškova, Joana Satoła-Staškowiak, *Všeobecný mužský rod a maskulinizácia v slovenskom, poľskom a bulharskom jazykovom prostredí*, Slavica Slovaca, r. 52, Bratislava, 2017, č. 1, s. 15.

² Анастасия Кондукторова, *Деловият език*, София, Албатрос, 2001, с. 16.

THE SUBSTRATUM (THRACIAN) PLACE NAMES IN ROMANIA AND BULGARIA. SOME THOUGHTS REGARDING METHODOLOGY AND DEONTOLOGY

Sorin PALIGA

The paper analyses the most relevant situations in the case of the Thracian, occasionally Illyrian, place names and their persistence until now, mainly in the modern territories of Bulgaria and Romania, as well in the adjacent areas. The focus is on the Romanian and Bulgarian place names, the origin of which may be labelled as 'substratum origin'.

The paper also tries to locate approximate areas with different phonetic treatment in the final phases of Thracian, why we are not allowed to postulate 'several Thracian languages', and why the data suggest a close relationship between Thracian and Illyrian, rather than divergence. The available data lead to the general conclusion of a vast area of closely related satem idioms—Thracian and Illyrian—with quite clear relations with the Baltic (or Balto-Slavic) and Iranian (or Indo-Iranic) linguistic groups.

Not at all rarely, some form suggest a very old, Pre-Indo-European origin, which is in full accordance with the archaeological discoveries, which reveal rich, wonderful cultures and civilisations emerging in the early Neolithic period in the Fertile Crescent, then migrating towards southeast Europe, then north towards the Carpathian basin.

The Thracians and the Illyrians, together with the Greeks and the Hittites, were expressions of a cultural mix between the local, indigenous populations and the new comers—the Indo-Europeans. Many place names do support this reconstruction.

Key words: substratum, Thracian, Illyrian, place names, southeast Europe

1. General Issues

In a recent study dedicated to the place name *Brăila*, Suhačev¹ shows that this place name (and others, as shown below) allows (and allow, respectively) several possible explanations: it may be an archaic, old, not excluded a substratum element or it may be a newer development, Celtic, Turkic or Slavic (South Slavic). Before exposing our hypothesis, it is perhaps useful to make a brief introduction in the complex problems of the archaic (read: substratum) place names in Romania and the surrounding area, from Central Europe (e.g. Czech and Slovak cultural space), through Hungary and going to the South Slavic area and Greece.

Bizarre or not, the substratum place names of this area have been better and more systematically analysed by our colleagues in Bulgaria and former Yugoslavia, than in Romania. As this analysis has a limited scope, I shall not approach too many

¹ Н.Л. Сухачев, К етимологии топонима Брэила. *Voprosy onomastiki* 13, 2 (2016): p. 40–55.

details, therefore the main purpose of this paper is to outline the principles of analysing the Thracian and Illyrian heritage in place names, with parallels in other areas, e.g. Celtic or, in general, any substratum heritage in the European place naming. It is not the intention of this paper to extend the analysis to other cultural and linguistic areas, but—in general—the problems are either identical or very similar. They may be included in what the linguists current label as ‘substratology’. There are common features to any such attempt as there are differences, and these are—perhaps—the most interesting and useful, as they precisely differentiate a case A from a case B, even if in both case we deal with ‘substratum elements’.

1.1. Stratification

In a reference study, Skok¹ correctly identified the main linguistic strata in the case of the Croatian place names along the Adriatic Coast. Specifically, Skok analysed the toponymy of the Idriatic islands. On that occasion, he suggested a stratification, which may be taken as a model for any similar attempt: the oldest stratum represented by the Pre-Indo-European (or ‘Mediterranean’) heritage; a newer, but also old, prehistoric stratum represented by the Indo-European expansion, in that specific case by the Illyrian place names; several strata of Romance place names as a result of the various aspects in the process of Romanisation; a newest, Slavic (Croatian) stratum. In the same book, Skok also outlined several principles of linguistic analysis, among these the fundamental principle of repeatability (*opetovanja toponima*), which may be briefly presented like this: a good etymological analysis of place names must consider any similar or identical forms, thus allowing a reliable, convincing analysis. In fact, comparative and historical linguistics cannot be imagined without a certain amount of *repeatability*, as only a series of similar or identical situations can lead to a reliable explanation. Such details are even more important in the case of Thracian and Illyrian, which are languages without written documents. What we know from these languages are words, mainly place names (hereafter PN) in the Greek and Latin documents. The most complete such list of the Thracian elements is in Dečev’s reference book *Die thrakischen Sprachreste*², with some later additions and corrections (not always welcome, as detailed below for some cases). An essential question, ambiguously answered, if at all, is: how reliable are these forms? How did the the ancient writers succeed in rendering the original, genuine phonemes?

The stratification suggested by Skok may be easily used for the neighbouring areas, if we consider that, west of the area analysed by Skok, we have the Thracian heritage, also with its Pre-Indo-European (Pre-Thracian) component; and north and north-west of the Adriatic area we have a Celtic (and Pre-Celtic) heritage. Things are similar because similar phenomena occurred in prehistory: the existence of an indigenous, non-Indo-European, presumably Pre-Indo-European

¹ Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1950.

² Dimităr Dečev (Detschew), *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, R.M. Rohrer, 1957.

ethnic groups, perhaps reflecting both indigenous, local survivals of some Upper Palaeolithic groups, but also the influx from the Fertile Crescent, the creators of the 'Neolithic Revolution'; the Indo-European expansion, which developed in similar or identical forms over a large area from Europe to north-west India; Romanisation, which affected a large part of Europe (and, of course, North Africa and the Near East). If we 'copy-paste' the methodology of Skok, we may identify, therefore, the toponymic stratification of the Thracian world: Pre-Thracian, Thracian (Indo-European), Romance (as a result of Romanisation) and Slavic.

2. The Thracian heritage

The Thracians inhabited a larger area than the Illyrians, it is therefore expected to identify a larger, more consistent set of place names reflecting, by and large, the area inhabited by the Thracian groups, mainly the area represented now by the territories of Romania and Bulgaria, but also a neighbouring area. The modern political frontiers just roughly correspond to the Thracian world in the antiquity.

If we have a look at the studies dedicated to the archaic Thracian heritage in the case of place names, two things are obvious: these studies are indeed rare in Romania, also in the context in which the substratum—in general—has been largely ignored in most studies; the Bulgarian colleagues have paid no attention to the Pre-Indo-European (Pre-Thracian) heritage, ignoring (by a bizarre attitude) Skok's analysis. But not only Skok's. To note the remarkable results for the archaic place names in Provence analysed by Rostaing¹, another reference book for the analysis of the European toponymy, by chance published in the same year—1950. In fact, both Skok and Rostaing reflected older studies dedicated to the archaic heritage of Europe, in both vocabulary and place names.

2.1. One of the insistent discussions of the 1960's through the 1980's referred to the question whether there were two (or more?) Thracian idioms, at least two insistent analysed mainly by the Bulgarian colleagues: one Thracian language proper or 'echtthrakisch', as once suggested by Duridanov, who was one of the most active linguists in the field of what is currently labelled, at least in Bulgaria and Romania, *Thracology*. The series opened by Duridanov may be dated in 1969². He was one of those linguists, mainly in Bulgaria, who inclined for a (radical) difference between Thracian proper (*echtthrakish*, in Duridanov's terms) and Dacian or Daco-Moesian idiom, which would have been (radically) different from Thracian. Or even we may speak of three Thracian idioms [!], as Schütz (1984) suggested³.

¹ Charles Rostaing, *Essai sur la toponymie de la Provence*, Paris, éd. d'Artrey, 1950.

² Duridanov, I. (1969). Thrakisch-dakische Studien, I. *Linguistique Balkanique* 13, 2.

³ István Schütz, A propos de quelques éléments communs du lexique roumain et du lexique albanais, in Nagy Béla (ed.), *Magyar-román filológiai tanulmányok*. Budapest: Elte román filológiai tanszék,

Such views reflected, to a large extent, a certain political attitude, usual in those times, in which the then current political atmosphere should have been projected back into the Thracian times. Unfortunately, the intrusion of politics into the scientific debate was so obvious in the communist world, and still is (see my polemical analysis, with reference to the long debated 'Albanian ethnogenesis'¹).

The hypothesis that there were (at least) two radically different Thracian idioms belonged almost exclusively to the Bulgarian school of Thracology. In Romania, it was (partially) accepted only by Poghirc²; and recently and with much conviction by Dan Dana³. Dana practically copy-pasted the hypotheses of our Bulgarian colleagues in the 1960's through 1980's, which have been meanwhile abandoned. Recently, Janakieva accepts⁴, even if not quoting, what I wrote as early as 1987⁵: there is no serious argument supporting the hypothesis of 'several' Thracian idioms, but there are indeed data which suggest certain dialectal differences, which is entirely logical with a language spoken on such a vast area, covered today by several states, and the nucleus of which is not represented by the territories of Romania and Bulgaria. Nevertheless, east Slovakia, east Hungary, south Ukraine, Republic of Moldova, Macedonia and Serbia may be also considered to represent the area where the Thracians spread in the antiquity. It is also probable that the Phrygians also reflected a Thracian migration to Asia Minor, reflected in what is currently labelled 'Phrygian A', an idiom of satem character, different from a later development, Phrygian B, which seems a centum idiom, which replaced the initial language. This is the principle which guided us when working out a lexicon of the Thracian and Phrygian god names⁶.

The argument invoked in favour of a radical difference between Thracian proper ('echtthrakisch') and Daco-Moesian referred precisely to the distribution of

Budapest, 1984, p. 522–537. It is not my intention to underestimate or put down Schütz's contribution to the *Balkansprachbund*. His contribution in the field should be analysed with care, this cannot be done in this brief study.

¹ Sorin Paliga, The Albanian Ethnogenesis, an 'Enigma'? A brief answer to Genc Lafe. In *honorem Dagmar Maria Anoca*. Ed. by Antoaneta Olteanu. București: Editura Universității București, 2016, pp. 303–316. The frequent political motivations in the field of thracology has been recently outlined Petăr Delev in his introductory speech at the 13th international congress of Thracology, Kazanlık, Sept. 3–7, 2017.

² Cicerone Poghirc, Influența autohtonă, in Al. Rosetti, B. Cazacu, I. Coteanu, (eds.), *Istoria limbii române*, 2 vols, București, 1965–1969, Editura Academiei. vol. 2, pp. 313–364. C. Poghirc, Thrace et daco-mésien: langues ou dialectes? Thraco-dacica, 1976, 1, pp. 335–347.

³ Dan Dana, Les Daces dans les ostraca du désert oriental de l'Égypte. Morphologie des noms daces. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Band 143, Bonn, 2003, pp. 166–186. D. Dana, Onomastique est-Balkanique en Dacie romaine (noms Thraces et Daces). *Orbis Antiquus. Studia in Honorem Ioannis Pisonis*, ed. by Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Gazdac, Cluj-Napoca, 2004, pp. 430–448.

⁴ Svetlana Janakieva, Thracisch und Dakisch – Sprachen oder Dialekte, *Orpheus* 21 (2014), pp. 21–37.

⁵ Sorin Paliga, Thracian terms for 'township' and 'fortress', and related place-names. *World Archaeology* 19, 1 (1987): 23–29.

⁶ Sorin Paliga, *An Etymological Lexicon of the Indigenous (Thracian) Elements in Romanian*. București, 2006, Ed. Evenimentul, pp. 327–337.

place names: *dava* and *deva* would have been specific to the northern Dacian (or Daco-Moesian) area; while *bara/para*, *bria* and *diza* would have been specific to the southern, Thracian proper, area ('echtthrakisch'). As the author underlined a long time ago (see note 11), these specific forms attested in many place names do not indicate a radical linguistic frontier, nor do they indicate two radically different languages. It would be too simple to draw linguistic isoglosses based on such examples only. Before developing on this details, I would just remind the situation of the place names ending in *-ești* in Romania: they are (very) frequent in southern Romania, specific for both big, important towns like *Pitești* or *Ploiești*, and small villages e.g. *Conțești*, *Popești*, *Tâncăbești* etc. And, last but not least, *București*. In most cases, these forms are derived from personal names in *-escu*, very frequent in Romanian, hence a plural *-esci* > *-ești*, which may be translated as 'the family name-of-family-escu'. These place names are quite rare in the eastern Romanian area, and almost absent, with very rare exceptions, in the western part. They roughly correspond to the main dialectal isoglosses of Romanian, but they cannot be used, as such, for the dialectal differentiation. Or, otherwise put, there is no serious argument for dividing the Romanian dialects along an isogloss *-ești* in place names. And, in fact, there is no such attempt.

With these details in mind, let us analyse some typical examples, which indeed indicate a certain local, dialectal or regional phonetic evolutions, which may prove interesting for reconstructing the situations in late Thracian until its extinction as a language. I would also remind that this analysis is a linguistic one, and considers linguistic data as far as we can use them. The archaeologists sometime have their specific language, in which one may identify cultural differences in the Thracian world. This is, of course, normal, as it is also normal to identify a certain evolution of the Thracian language. I would just highlight the importance of discriminating the linguistic analysis against the archaeological analysis: in the course of time, the southern parts of the Thracian world, corresponding to the modern territories of Bulgaria and Macedonia (both the northern part of Greece and FYROM), and gradually moving north, began to get Hellenistic, then Roman influences. These political, historical and economic changes are analysable in the archaeological finds, and—for sure—led to a gradual change in the structure of the language, which culminated with Romanisation of the vast Thracian area. This was a dynamic process, but it cannot be used as an argument for several Thracian idioms.

Finally, a detail is crucial in analysing the Thracian forms: Thracian was not a written language, therefore the forms available to us are in Greek and Latin spelling. The direct consequence, often forgotten by linguists, is that these forms may be corrupt, especially when specific Thracian phonemes, reconstructable to a certain extent, cannot be accurately rendered in Greek or Latin spelling. These are, in principle, the median vowels like [ə] and [ɨ], and the specific palatal consonants like [j], [ts], [tʃ], [ʒ], [dʒ] etc. Thracian was, beyond any doubt, a satem language, and such phonemes, and perhaps others, must be accepted as probable or, at least

possible. We may also reconstruct a specific phoneme of laryngeal type or, perhaps better, a velar spirant. Therefore, in order to correctly reconstruct the Thracian phonetic inventory, we must permanently refer to the modern forms preserved in Romanian and Bulgarian, incidentally in other languages as well.

3. Relevant Case Studies.

In order to correctly judge how the Thracian place names were distributed and how some of them have been preserved until now, some relevant examples have been chosen. The criterion of selection refers to either repeatability or specific (local, dialectal) evolutions, allowing us to see how they were spread over a large area, and how the phonetic evolution may be reconstructed. The list is of course longer, an addendum tries to make this list minimally relevant for a larger discussion.

3.1. Proto-Indo-European (hereafter PIE) **ser-*, **sreu-* ‘to flow’, **ser-mo-* ‘river’ as in Illyrian *Sirmium*, preserved in the modern form *Srem*, hence *Sremska Mitrovica*, Serbia, province of Vojvodina.

In the Thracian area, there two areas, where we may identify the preservation of this root:

a. Eastern part, in the case of RN *Siret* (ancient spellings *Τιάραντος*, *Ηιέρασος*, *Gerasus*, as we may note quite inaccurate from our linguistic perspective) and *Siriu*, Vrancea region. There is another RN *Seret* in Ukraine, and a series of forms in the ancient Illyrian territory: *Serétion* (Dalmatia) and *Séretos* (Dardania). With the same phonetic evolution, also Rom. *șirói* (noun) ‘a meandering water’ and the verb *a șiroi* ‘to flow out’, usually ‘to flow in meanders’.

b. Central and southern part, with the peculiar phonetic evolution of the group **sr-* followed by a vowel to **str-*: the two rivers in Transylvania *Strei* and *Stremț*, with the obvious correspondence *Struma* in Bulgaria, ancient spelling *Strymon*. There are other South Slavic forms, presumably of Thracian origin: *Strima*, *Střjama* and *Struga*. Ukrainian river *Střj* is also of Thracian origin¹.

From the same root must also be another substratum element, *strugur(e)* ‘grape’, the main component in the production of wine. It is irresistible to associate this form to PN *Struga*, on the lake Ohrid in Macedonia.

Analysis. While the forms are obviously or probably related, one may note that the central and southern part of the Thracian dialects witness the peculiar evolution **sr-* + vowel to **str-*, while some of the eastern forms do not witness this evolution. Ukr. *Střj* also witness this evolution, even if—theoretically—in the *ser-*, *sir-* area. The noun *șirói* and the verb *șiroi* also witness the same phonetic evolution like *Siret* and *Siriu*, shared by the Illyrian forms too. These examples may be explained as a peculiar evolution in the eastern Thracian dialects, even if Ukr. *Střj*

¹ O. N. Trubačëv, *Nazvanija rek pravoberežncj Ukrainy*, Moskva, Nauka, 1968, pp. 157 and 196.

would oppose this explanation; or perhaps an Iranian influence? Given the expansion of the Scythians to the North Pontic area, this may be possible.

3.2. Thracian *dava*, *deva*, *dova* 'fortress, fortified place, urban fortified settlement'. It has been erroneously claimed that intervocalic *-b-* and *-v-* cannot be preserved in the substratum elements of Romanian, as they should follow the same evolution like Latin intervocalic *-b-* and *-v-*. First of all, to note that Latin intervocalic *-b-* and *-v-* are exceptionally preserved, as in the frequent verb *a avea* 'to have', and some of the inflected forms like *avem*, *aveți* 'we, you have'. In other cases, we have exceptional and irregular evolution like Lat. *uber* > Rom. *uger* 'udder'; and Lat. *naevus* > Rom. *neg* 'a mole (on the human body), a birthmark'.

In change, we may be sure that intervocalic *-b-* and *-v-* has been preserved in ALL the substratum elements, and intervocalic *-l-* has not been changed to [r]. This erroneous hypothesis has affected the correct analysis of some forms. On the other hand, substratum elements like *căciulă* 'a fur cap'; *bală* and *balaur* 'a dragon' (typical term in tales) have been long accepted as substratum elements, with intervocalic *-l-* preserved, not [r]; also PersN *Balaur(e)*, *Balaurescu* etc. PN *Deva*, in southern Transylvania, in a naturally fortified location with successive archaeological layers from various historical periods, and with the ruins of a Medieval fortress is another good example. A similar forme *Deve* is nearby (a small village), and is obviously related to Bulgarian PN *Plovdiv*, ancient *Pulpu-deva*, seemingly a calque of Greek *Philipo-polis* 'the town/fortress of Filip'. Also a compound form is PN *Kokodiva*, *Kukudiva*, north of Varna in Bulgaria. See the 'classical' analysis in Duridanov (1995), less acceptable being his repeated reference to two distinct Thracian languages (see the discussion above).

The etymon of Thr. *dava*, *deva*, *dova* must be PIE **dhē-* 'to set, to put', hence 'to build a locality' > 'locality, fortress'. In Romanian, forms like *Deta* and *Dej* are probably related to *Deva* and from the substratum too. The distribution of these forms does NOT confirm the hypothesis, discussed above, that it represent a proof of a dichotomy north~south in Thracian. On the contrary, it proves a remarkable uniformity in its presence north and south of the Danube¹.

Problems are related to the form *Moldova*. It could be explained in various ways, but the only logical is to consider it a compound: *mol-*, perhaps related to the literary form *mal* 'a river bank' (in Albanian it means 'hill') and *dova*, a variant of *dava*, *deva*, with these variants also attested in some Thracian forms. If so, *Mol-dova* may be explained as a substratum survival with the initial meaning 'the fortress on the hill/river bank', initially applied to an important fortress in the area, then extended to the whole region. The area was once inhabited by the Carpians and

¹ A detailed analysis of the place name *Plovdiv* < *Pulpudeva* in Ivan Duridanov, Thrak. DEVA, DIVA. *Studia in honorem Georgii Mihailov*, ed. by Alexandre Fol (ed. in chief), Bogdan Bogdanov, Petăr Dimitrov, Dimităr Bojadžiev, Sofia, Institute of Thracology, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 1995, pp. 169-173.

Costoboces, the north Thracian groups, which survived Romanisation, and were still attested in the 4th c. C.E.

Forms like RN *Sabara* and *Sabasa*, MN *Săbișa* and RN, PN *Sebeș*, which witness intervocalic *b* and a root *sab-* and *seb-*, most probably from the substratum, are other arguments that intervocalic *b* and *v* have been preserved in ALL the substratum elements. Or, otherwise put, it is an error to consider that a form preserving intervocalic *b* and *v* must be considered newer, and reflecting a form borrowed after—say—8th c. C.E. All the available data and a careful analysis show that the preservation of intervocalic *b* and *v* in the substratum elements is regular, as well as intervocalic *l*, which does not turn into *r*. These phenomena are specific to postclassical, colloquial Latin, and cannot be automatically attributed to the Thracian elements, which obviously had some specific features, including specific phonemes and, therefore, specific phonetic evolutions. A RN like *Savu* is obviously related to the Pre-Slavic RN *Sava*, in Serbia, a tributary of the Danube in Belgrade, and English RN *Severn*; ancient spelling was *Savus* or *Σάουος*. Cf. *Sava*, in Russia, presumably of Ossetic origin.

3.3. Thracian $\bar{a} >$ Rom. *o* and *u*, Bulg. *a* in the case of the substratum elements. An interesting analysis is offered by the different phonetic evolution in late Thracian in its northern dialects v. the southern dialects. Let us take some examples.

Rom. *Mureș* v. Bulg. *Marica*. It is obvious that Rom. *Mureș* reflects ancient *Marisia*, reconstructed pronunciation **Māreš*, attested in later sources as *Moreses*, seemingly in the transitional phase from Thr. \bar{a} to *u* via an intermediary phase **ô* [uo]. This evolution in the northern dialects of Thracian is confirmed by forms like *mumă* ‘mother’, only in tales and in forms like *Muma Pădurii* ‘the mother of forest’, usually imagined as an old, wicked woman, sometimes with positive features. This form cannot be explained from Latin, as Romanian preserved the usual form *mamă*, together with the Slavic form *maică* < Serbian *majka*. Rom. *mumă* must be a substratum element, also preserved in the case of hill name *Codru Moma*, with *o* v. *u* in *mumă*, and confirming the evolution from Thr. \bar{a} to *o* and *u*. Related to these forms, and also a substratum element must be the verb *a murá*, referring to vegetables kept in water with salt and/or vinegar over winter.

It is acceptable to consider that some forms spread in the Slavic area are related to these. In most cases, if not all, they are also substratum survivals. These are:

a. *Morava*, a river in Serbia and another one at the frontier between Czech Republic and Slovakia. The Serbian river is attested in the antiquity as *Mάργος*, Latin spelling *Margus*.

b. *Morač*, a hill in Macedonia, name derived from NFl *Morača*, in its turn related to *Morava*, in all cases substratum forms from Thracian.

The evolution *a* to *o* in the Slavic forms may reflect an internal evolution or, in some cases, the adaptation of the late Thracian evolution $\bar{a} >$ *o*, then *u*. The situations are not very clear, as we lack spellings for the centuries dividing antiquity

from the Medieval period.

3.4. *Timava ~ Timok ~ Timiș ~ Thames* etc.

There are several river names *Timiș* in Romania, the best known being the one in western Romania, hence the PN *Timișoara* 'the town [on the river] *Timiș*'. Ancient *Tibisis*, *Tibisca*, later *Tiphesas*, *Timeses*; *Τιβίσκος*, *Τιφήσας*, *Τιμήσης*. The ancient town on this river was spelled *Tibiscum*, *Tibiscium*, *Tibis*. If we start the discussion from the modern forms, the RN *Timiș* seems related to RN *Timava* and *Timok*, as well as *Thames*.

The alternating *b ~ m* seems to be repeated in the case of RN and PN *Buzău*, ancient *Μουσαῖος*, *Μουσέος*. Dečev¹ is inclined to consider the forms beginning in *m* as deformed from **Bouσέος*. The modern form *Buzău* seems, on the other hand, related to the ancient Thracian name *Eyzas*, *Eyzes*, *Βύζας*, hence *Eyzantion* 'the town of Byzas'. This Thracian personal name seems to correspond exactly to Romanian PersN *Buzea*, also *Buzescu*, also PN *Buziaș*. Rom. *buzunar* 'pocket' (*buzu-nar*, something with 2 lips) seems also to belong to this group, which opposes the hypothesis that it might be of Neo-Greek origin, rather vice versa.

Reverting to the ancient spelling *Tibiscus* instead of the expected **Timiscus* and, on the other hand, spelling *Mousaios* instead of **Bouseos*, as Dečev suggested, it is not easy to clarify. The most probable explanation is that the spellings are more or less deformed in Latin or Greek spelling. This might suggest either a specific phoneme, impossible to be accurately noted in Greek or Latin; or just a deformed spelling, even if the original phoneme was indeed [b] or [m]. As the related forms of *Timiș* are, very probably, *Timava* and *Timok*, both of Pre-Slavic origin, it is probable that the ancient phoneme was also [m], while in the case of *Buzău* it must have been [b], even if the Latin and Greek spelling would suggest [m]. This bizarre inversion of phonemes must be analysed for further clarification. The pronunciation of Spanish *b* and/or *v* as [b] in some positions may indicate a similar phoneme in Thracian, of course as in independent innovation in the two areas.

3.5. The typical river and, hence, place names with the root *Ved-*, *Vid-* also suggest a substratum origin. These are *Vedea*, *Vidu* and *Videle*, hence the PN *Roșiori-de-Vede*, a town on the river *Vedea*. These must be related to *Vit* and *Vidin* in Bulgaria, also *Vidbol* or *Vitbol*, as river names tributaries of the Danube. In one variant, *Vidin* would be of Celtic origin, and would thus indicate the presence of the Celts in the area, cf. *Bologna* and *Boulogne*, both *Bononia* in the antiquity. We are rather inclined to see here Thracian forms in both the Romanian and Bulgarian territory, related to Iberian *Avos* and *Avo-briga*, Provence *Avèze* from ancient *Avedo*. These are rather connected to the IE root for 'water' as preserved in Greek *ὔδρος*, *-α*, Lith. *údras*, Latvian *udris*, English *Otter*. Slavic *vydra*, despite a very large view, seems borrowed from either Thracian or, perhaps later, from (Proto-)Romanian, where the form *vidră* may be easily explained with the group represented by the related forms

¹ Dimităr Dečev (Detschew), *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, R.M. Rohrer, 1957, p. 320.

Vedea, Videle, Vidu, Vidraru ~ *vidră*. The hypothesis of a Slavic borrowing in Romanian is not supported by this context.

3.6. Are there Celtic forms in Thracian? Or, refining this question: are there forms, which may be labelled as 'substratum elements' in Romanian and/or Bulgarian and which, in their turn, were borrowed from Celtic some time before the 1st c. C.E.? Let us take some examples, hopefully relevant.

Iza is a river name in north-west Romania. It must be related to one of the most typical Celtic river names, *Isère*, Celtic *Isara*; also to *Oise*, from **Isiā*. In the same area, we have RN *Zălău*, also pronounced *Zalău*, hence the homonymous town on the same river. It must be related to RN *Zala*, a river flowing at the Slovene-Hungarian border. Finally, river and place name *Ip*, in the same area, obviously related to a RN spelled *Ipo'y* in Hungarian, *Ipel'* in Slovak and *Eipel* in German. The three spellings, relevant too for how spellings may vary in general, reflect the reality: the river flows in the area delimiting the 3 linguistic areas: Slovak, Hungarian and German.

There seems a counterargument: Romanian form *Zălau* cannot be old, Pre-Romance, because it has preserved intervocalic *-l-*, which has turned to *r* (rotacisation) in the Latin elements; see the discussion above.

The three Romanian forms analysed above, i.e. *Iza*, *Zălau* and *Ip* are located in the area where an important Celtic invasion occurred in the 4th c. B.C.E. Therefore, the preservation of these forms in a quite compact area cannot be a mere chance. To note also the largely spread forms derived from the root *gal-* as in PN *Galați*, the best known town on the Danube, but also as PN referring to secondary localities like *Galaț*. These reflect the expansion of the Celtic Gaelic groups in the antiquity.

3.7. Ancient *Samus*, Rom. *Someș*, French *Somme*; and ancient *Alutus*, Rom. *Olt*, also lake *Oltina*, in Dobrudja. In the series of typical situations is the pair *Samus* ~ *Someș*, paralleled in French *Somme* and *Alutus* ~ *Olt*. According to a largely spread hypothesis, ancient *a* v. Rom. *o* would suggest a Slavic intermediary. Very debatable. As shown above, there are substratum river and place names, which preserve vocal *a* even if the Slavic intermediary may be also presumed, e.g. *Argeș* from a would-be attested form *Ordessos* (which cannot explain directly the modern form, with or without a Slavic intermediary), *Ardud*, *Ardusat*—a compound form with *sat* 'village' < Lat. *fossatum* as second element and a root *ard-* as first element of substratum origin etc. Nevertheless we may accept that spelling *ss* in *Ordessos* is for [ʃ], which is supported by the frequent occurrence of substratum PN ending in *-aș*, *-eș*, *-iș*.

Vowel *o* in forms like ancient *Samus* ~ modern *Someș* or ancient *Alutus* ~ modern *Olt* cannot be explained as a Slavic influence, there is no serious argument supporting this hypothesis as long as there are similar forms, which preserve vocal *a*. One thought would be that the initial vowel was a specific one, noted *a*, but in fact perhaps an open *o* [IPA ɔ], heard as [a] or a specific vowel evolution difficult to reconstruct starting from the scarce written forms. It is interesting to note the parallel Rom. *Someș* ~ Fr. *Somme*, both presumably of Pre-IE origin, via Celtic in France, via Thracian in Romania.

3.8. The series *Suciu* (RN, PersN), RN *Suceava* and Slovene *Soča*, Italian *Isonzo*, a river flowing at the Slovene-Italian border. At a first sight, the Romanian and Slovene forms seem related, in the former case as a substratum element of Thracian origin, in the latter as a Pre-Slavic element of Illyrian origin. The ancient and Italian form rather indicate a later evolution to the form *Soča*, as preserved in Slovene. Nevertheless we may reconstruct an Illyrian form **Soča* or **Isoča*, spelled *Isontius*, as long as a phoneme *č* (IPA *tʃ*) could not be accurately noted.

4. The typology of the Thracian place, river and mountain names shows, on the one hand, obvious similarities with the Pre-Romance and Pre-Slavic forms, all to be included in what we currently label 'substratum elements', i.e. forms preserved from languages spoken before the ample process of romanisation and slavisation, respectively. Some forms preserved in Romania, Bulgaria or Serbia witness similar or identical evolutions, sometimes with peculiar local, dialectal evolutions, e.g. the case of *Strei*, *Stremț* (Romania) and *Struma* (Bulgaria) v. *Siret*, *Siriu* (Romania) and *Srem* (Serbia-Vojvodina). The latter is considered of Illyrian origin, which is not at all certain, it rather seems a Thracian survival. This may be a detail of further analysis. The author of this paper shares Russu's view that Thracian and Illyrian were (closely) related, not (radically) different languages¹. Some authors disagree, but their attitude should be supported by more solid arguments, not by simple assertions. Thracian and Illyrian formed a quite compact satem area in southeast Europe, and many forms prove similar and, sometimes, identical—at least in the Greek and Latin spellings.

The analysis of the substratum heritage in Romania has a major problem: it has been ignored for decades. The last major work published by the Romanian Academy, in which the substratum heritage has a minimally important place is almost 40 years old². Other approaches are rare and, often, incomplete. The substratum influence seems an isolated adventure, rather than a coherent, academic approach.

With these notes, let us turn back to the substratum forms preserved in place, river and mountain names. Trying to make some order in the available material we may note that:

– There is a certain local, dialectal phonetic evolution in certain forms, e.g. north and south Thracian treatment of the sequence **ser-* + vocal to *str-* as in *Strei*, *Stremț* and *Struma*, but a preservation of the initial sequence in *Siret*, *Siriu* (east Thracian) and *Srem* (west Thracian, some hold this form for Illyrian, which is improbable; if indeed so, then east and west Thracian share this feature with Illyrian).

¹ Ion I. Russu, *Illirii*, București, Editura Științifică, 1969.

² See note 8, *Istoria limbii române*.

– A certain opposition is north v. south as witness by the different treatment of *Mureş* v. *Marica*, therefore $\bar{a} > o$ and u v. $\bar{a} > a$.

Such differences are normal, and cannot be invoked as proofs of ‘radically different Thracian dialects’ or different languages. These show a most logical and entirely expected dialectal differences, which became more and more obvious as time went on, and accompanied by cultural differences: Hellenisation in the south, then Romanisation, which later continued in the northern areas.

There is no typological difference between the substratum elements of Romanian, on the one hand, and those in south Slavic, mainly in Bulgarian. Both areas witness similar or identical forms, with or without different dialectal differences. The South Slavic area has preserved a consistent set of Pre-Slavic elements, of Thracian origin in its central and eastern part, of Illyrian origin in its western part; and also sometimes of Latin origin, the result of Romanisation.

5. The Thracian place names represent the substratum for a series of place names spread over a large area. They reflect:

– The Pre-Indo-European stratum, which is in full accordance with the archaeological data: the first nucleus of the ‘Neolithic Revolution’ may be located with fair accuracy in the Fertile Crescent, then it migrated both west and east. The first area where it spread to Europe roughly corresponds to Ancient and Modern Greece, and hence it spread north and further west, first to the Danube and the Carpathian basin, then to Central and West Mediterranean. Skok (1950) has one of the best analysis referring to this oldest linguistic stratum in southeast Europe. Paradoxically, the analysis of the Pre-IE linguistic heritage of Europe has vanished during the last decades, exactly when the archaeological investigation of the Neolithic societies has revealed outstanding, often breathtaking discoveries.

– The Indo-European stratum, reflecting a newer wave of migratory groups, presumably originating in the North Pontic steppes. Their role in consolidating the ancient ethnic groups is essential. The amalgamation of the Pre-Indo-European and Indo-European groups led to the emergence of the historically documents groups: the Hittites in Anatolia (with Hatti the Pre-IE indigenous component), the Greeks, the Thracians and the Illyrians in southeast Europe. The Etruscans probably reflect a local, Pre-IE group, the origin of which may be local or possibly an earlier migration from more eastern regions. The legend of the oriental origins of the Etruscans is not confirmed by archaeological discoveries. Since the publication of the ‘classical’ book on Etruscan¹, there are very few new data, which may lead to different views, just speculations without argument.

It is not clear how the Neolithic groups of the Fertile Crescent could influence parts of Western Europe, as reflected in the Pre-IE place names of Provence, analysed by Skok² and Rostaing¹, both with a large analysis of the Pre-IE

¹ Giuliano Bonfante, Larissa Bonfante, *The Etruscan Language. An Introduction*, Manchester: Manchester University Press, 1983.

² See note 2.

influence. If the data presented in both Skok and Rostaing are correct, and there is little doubt they are, then we must face the major problem of interpreting the ample human and cultural movement back in time, from the 8th to the 4th millennia B.C.E., before the Indo-European migration, which led to a new cultural wave in the vast Euro-Asiatic space.

The Thracians and the Illyrians seemingly reflect two satem related groups, as Russu proved many years ago (Russu 1969). This may explain the relationship of the languages grouped in the so-called *Balkansprachbund*.

6. Is *Brăila* a substratum place name?

We began this analysis from the situation of *Brăila*, starting from a recent study (Suhačev 2016). *Brăila* is seemingly an isolated form, there is no immediate correspondence, and therefore the principle of repeatability cannot be invoked with ease, at least not with much ease. If we admit that, in principle, *Brăila* may be a substratum survival, there are several old forms, which may be invoked: the root *br-*, *bri-* is indeed present in some (probable or possible) substratum elements.

One such certain example is *brad* 'a fir-tree' and its related forms, e.g. PersN *Brad*, *Brădean*, *Brădeanu*, PN *Brad*, *Brazi* (the latter is the plural of *brad*); these forms seem related to Eng. *brad* 'a nail with a blunt head' < IE **bhar-* 'a projection, a nail'. These forms seem to continue the Thracian attested PersN *Brazaca*, *Brais* (feminine names), *Braiades* (masculine).

Another series is represented by *breabăn*, the plant *Dentaria glandulosa*, obviously related to *brábin*, *brăbín*, the plant *Bunias orientalis*. The form *brei*, i.e. the plant *Mercurialis perennis* seems to inevitably belong to this group; and *bríe*, the plant *Meum athamanticum*, also *brióálă*, the plant *Ligusticum mutellina*.

The series continues with the forms *brândúșă*, a generic name for the family *Crocus*, *heujfelianus*, *aureus* or *reticulatus*. And to *brâncă*, the plant *salicornia herbacea*, related to the series of PersN like *Brâncuș(i)*, one of them the famous sculptor of the 20th c.

And finally *brustur(e)*, the plants *Lappa* or *Petasites c/fficinalis*. It is related to Albanian *brushtull(ë)*. According to a long-lasting error, many linguists think that Alb. *ll* (pronounced as a lateral palatalised approximant, not as a geminated consonant) is the original phoneme, while Rom. *r* would indicate a rotacisation in intervocalic position. In fact, it is exactly vice-versa: the original phoneme was [r], as preserved in Romanian. The Albanian pronunciation of *ll* is, in fact, close to its pronunciation in English, Bulgarian or Russian, denoting a local evolution, not the preservation of an initial phoneme. See a recent, polemical discussion regarding the relations between Romanian and Albanian². The hypothesis that Albanian would have influenced Romanian in the Middle Ages is a total absurdity, starting from the

¹ See note 4.

² See note 7, item #1.

politically motivated hypothesis that Albanian is the survival of an Illyrian vernacular, another impossibility: Illyrian became extinct in the 2nd c. C.E. As the Bulgarian thracologists have long proved, Albanian is a Neo-Thracian idiom with a consistent set of Romance elements, the best proof that a certain, limited acculturation occurred AFTER the 6th c. C.E. during the period of the great migrations, when a more northern Thracian group, which survived Romanisation, settled in the former Illyria and, together with the local Romanised Illyrians, contributed to the emergence of a new ethnic group, the Albanians.

Is *Brăila* related to these forms, or to some of them? We cannot be of course sure, but this is perfectly possible. In fact, the examples above, all of them referring to various plants, are the closest examples and the only ones, which may explain the root *bra-*, *bre-*, *bri-*. The nearest town of *Galați*, ultimately of Celtic origin (just like other place names with the root *gal-*), is also an old place name surviving the migrations of the postclassical period. And just like the Pre-Romance and Pre-Slavic river names of the same area, *Siret* and *Siriu*. There is nothing spectacular or strange here, therefore *Brăila* may very well be another substratum element, even if we cannot be sure it indeed is. In statistical terms, it is more probable it is indeed a substratum place name, rather than it is not, unless more consistent arguments are invoked. Of course, I refer to serious arguments, not the ones once invoked in works like Iordan 1963 (Romanian place names) or Iordan 1983 (Romanian personal names)¹. Despite Iordan's very influential activity in post-war period, not ultimately due to his political activity in the communist party, his studies referring to onomastics are of little use today in a serious approach. Many of his etymological analyses are simply incorrect, misleading and therefore unreliable.

Abbreviations

IE = Indo-European
MN = mountain name
PIE = Proto-Indo-European
PN = place name
PersN = personal name
Pre-IE = Pre-Indo-European
RN = river name

References

Bonfante, Giuliano – Bonfante, Larissa, *The Etruscan Language. An Introduction*, Manchester, Manchester University Press, 1983.

Dana, Dan, Les Daces dans les ostraca du désert oriental de l'Égypte. Morphologie des noms daces. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Band 143, Bonn, 2003, pp. 166–186.

¹ Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, Editura Academiei, 1963; Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.

Romanoslavica vol. LIII nr.3

- Dana, Dan, Onomastique est-Balkanique en Dacie romaine (noms Thraces et Daces). *Orbis Antiquus. Studia in Honorem Ioannis Pisonis*, ed. by Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Gazdac, Cluj-Napoca, 2004, pp. 430–448.
- Dauzat, A., *Les noms de lieux*, 2nd ed., Paris, Delagrave, 1947.
- Dečev (Detschew), Dimităr, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, R.M. Rohrer, 1957.
- Duridanov, Ivan, Thrakisch-dakische Studien, I. *Linguistique Balkanique* 13, 2, 1969.
- Duridanov, Ivan, Thrak. DEVA, DIVA. *Studia in honorem Georgii Mihailov*, ed. by Alexandre Fol (ed. in chief), Bogdan Bogdanov, Petăr Dimitrov, Dimităr Bojadžiev, Sofia, Institute of Thracology, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 1995, pp. 169–173.
- Iordan, Iordan, *Toponimia românească*, București, Editura Academiei, 1963.
- Iordan, Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.
- Janakieva, Svetlana, Thrakisch und Dakisch – Sprachen oder Dialekte? *Orpheus* 21, 2014, pp. 21–37.
- Kiss, Lajos, *A földrajzi nevek etimológiai szótára* (etymological dictionary of place names), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1st. ed., 1980.
- Poghirc, Cicerone, Influența autohtonă, în Rosetti et alii (ed.) 1965–1969, 2, pp. 313–364 (see below s.v. Rosetti...)
- Poghirc, Cicerone, Thrace et daco-mésien: langues ou dialectes? *Thraco-dacica* 1, 1976, pp. 335–347.
- Paliga, Sorin, Thracian terms for 'township' and 'fortress', and related place-names. *World Archaeology* 19, 1, 1987, pp. 23–29.
- Paliga, S. *An Etymological Lexicon of the Indigenous (Thracian) Elements in Romanian*, București: Ed. Evenimentul, 2006.
- Paliga, S., *Influențe romane și preromane în limbile slave de sud*. Ed. a 3-a, definitivă, cu indice, București, Editura Universității din București, 2012.
- Paliga, S., The Albanian Ethnogenesis, an 'Enigma'? A brief answer to Genc Lafe. *In honorem Dagmar Maria Anoca*. Ed. by Antoaneta Olteanu, București, Editura Universității București, 2016, pp. 303–316.
- Rosetti, Al., Cazacu, B., Coteanu, I. (eds.), *Istoria limbii române*, 2 vols., București, Editura Academiei, 1965–1969.
- Rostaing, Ch., *Essai sur la toponymie de la Provence*, Paris, éd. d'Artrey, 1950.
- Rostaing, Ch., *Les noms de lieux*, 7th ed., Paris, PUF, 1969.
- Russu, Ion I., *Illirii*, București, Editura Științifică, 1969.
- Schütz, István, A propos de quelques éléments communs du lexique roumain et du lexique albanais, in Nagy Béla (ed.), *Magyar-román filológiai tanulmányok*, Elte román filológiai tanszék, Budapest, 1984, pp. 522–537.
- Skok, Petar, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1950.
- Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, vols. I–IV, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- Suhačev, N. L. (Суҳачев, Н. Л.), К етимологии топонима Брэила, *Voprosy onomastiki* 13, 2, 2016, pp. 40–55.
- Trubačev, O. N., *Nazvanija rek pravoberežncj Ukrainy*, Moskva, Nauka, 1968.

Addendum

A tentative, selective glossary of related substratum (Thracian and Illyrian) place names in Romania and South Slavic. The data are excerpted mainly from our etymological lexicon of the substratum elements in Romanian, including the addenda, also from the ample analysis of place and personal names in South Slavic¹.

The list is not of course exhaustive, it just attempts to show the similarities, sometimes identities, of forms and also the differences, including possible dialectal differences among the Thracian dialects. It is a list showing both clear data, but also problematic, debatable data. Most of the forms refer to place names (in its extended sense: place names proper, mountain names, river names, names of lakes). Some forms reflect personal names. There are several analyses dedicated to the inherited personal names in Romanian and Bulgarian.

The forms are quoted in the alphabetical order in Romanian. This is for convenience only, any other order may be also useful, but this detail does not change the general analysis.

Abrúd, RN, a tributary of Arieș. No clear reference to this river in the antiquity, but similar forms are attested, e.g. PN *Abrutus*, today *Abtat* in Bulgaria. See also RN *Aborna* and *Abrnca* in Slovenia, also of Pre-Slavic origin. The ultimate origin is either IE **ab-*, **ap-* 'water' or a Pre-IE root **AB-*, **AP-*, with unknown meaning. An initial relationship with Rom. *abur*, *abure*, pl. *aburi* 'vapour(s)' is probable, or at least possible.

Agriés, RN, PN in Bistrița. Perhaps related to *agriș*, the plant *Ribes Grossularia* or *Rubrum*, the gooseberry. A plant with thorny branches. A series of place names *Agriș* is also attested on a large area, several locations with this name.

Ampói, Hu. *Ompoly* (where the group *ly* is semivowel *j*, Rom. final *i*). It must reflect the ancient town *Ampelum*, approximately located in the same area, now *Zlatna* < Sl. *zlato*, as the area is rich in gold ore. It is not certain that the Hungarian pronunciation influenced the Romanian form, but this may be possible in a bilingual zone. The root *am-*, *an-* may be or not related to *amúrg* 'sunset'. If so, the initial meaning of the root *an-p-*, *am-p-* chromatic, as suggested by the reference to gold: to shine, to glitter ~ gold. Cf. RN *Anieș*, and *Anio*, a tributary of Tiberis in Italy.

Arád, also *Ard* (today obsolete, unstd), related to RN *Arda* in Bulgaria. Cf. Illyrian *Ardotion* and PN in Provence *Arda*². Other forms are probably related: *Aar*, Switzerland; *Ar*, Moselle, France. In Romania: RN *Aranca*, RN *Argeș*, RN *Arieș*, cf. PN *Araden*, Minoan Crete. If all these forms are indeed related, then a most probably Pre-IE origin.

Árgeș, RN, one of the most important rivers of southern Romania. See above under 3.7 and here under *Arad*.

Ariés, RN. See s.v. *Arad* and *Argeș*. Probably related to *arțár*, the tree *Acer platanoides*, which cannot be explained from Lat. *acer*.

Bacău, RN and PN. According to a largely spread wrong hypothesis, forms ending in *-ău* are of Hungarian origin. This cannot be true at least for forms like *Buzău*, *Rarău* or *Bacău*, which are outside the Hungarian influence. *Bacău* is located in the same area like *Buzău*, *Rarău* or *Brăila* (see above #6), i.e. eastern Romania. The root *bac-*, *bak-* is not transparent to an etymological analysis, but the form is consistent with other forms of the area, some of them of certain substratum origin, e.g. *Buzău*.

Bârzáva RN, Semenic Mts. Cf. Thr. *βέρζαβα*, in Dardania, *Bersovia*, *Bersobis* a town in southwest Dacia, approximately in the same area like the river name. Probably related to the

¹ Sorin Paliga, *Influențe romane și preromane în limbile slave de sud*. Ed. a 3-a, definitivă, cu indice. București: Editura Universității din București, 2012, mainly pp. 115–182; Sorin Paliga, *An Etymological Lexicon of the Indigenous (Thracian) Elements in Romanian*. București: Ed. Evenimentul, 2006.

² Ch. Rostaing, *Les noms de lieux*, 7th ed., Paris, PUF, p. 16.

substratum element *barză* 'a stork' (the bird *Ciconia*), Albanian *bardh* 'white' < IE **bheraǵ-* 'to shine; white, bright'.

Buzău, RN, PN. Related to *búză* 'lip', cf. ancient *Eyzes*, hence *Eyzantion*. Romanian family names *Buzea*, *Buzescu*, *Buzilă*, *Buzatu* etc. obviously related to *buză* show the persistence of these old forms of Thracian origin. See further discussions under # 3.4 above.

Carpați, MN. Also related is the ethnic name *Carpi*, *Korpiloi* located in the East Carpathians, the Thracian group with latest documented existence, at least the 4th c. C.E. The root *car-*, *kar-* in place and ethnic names must reflect Pre-IE root **K-R-*, **G-R-* 'stone, cliff', cf. Alb. *karpë* 'stone, cliff'. Related forms must be *Caraș*, *Caransebeș* (compound: *Caran-* and *Sebeș*, see # 3.2), *Cărand*, *Cârpa* (by folk etymology associated to *cârpă* 'a rag; duster', in fact related to Alb. *karpë*). The Pre-IE root **K-R-* is one of the most resistant in southeast Europe and Asia Minor. It is probable that the name of the fish *Cyprinus*, Eng. *carp*, Germ. *Karpfen* etc. is related (urverwandt) to *Carpathians*.

Ceahlău, MN. One of the most problematic forms in Romanian place naming. Ending *-ău* is the same as in *Bacău*, *Buzău*, *Rarău* etc., perhaps initially masculine names ending in *-a*, to which the definite article *-u* was added. The root *ceah-* [IPA tʃax-] is not easy to explain. If we admit a series of variants like MN *Cheafa* [IPA kʰafa], Parâng Mts, and PN *Cefa* [IPA tʃefa], Bihor county, both related to *ceafă* [tʃafə], 'the back part of the neck', also used in place names mainly in mountainous areas, then we may go father west and relate these forms to *Čech*, *Čechy* 'Czech, the Czech lands', a place and ethnic name without etymon. As I once explained, the alternating *j/h* [IPA x] must indicate an initial specific phoneme, conventionally labelled 'laryngeal', perhaps a velar spirant, with later developments like *f*, *v* and *h*, also *th* in Albanian. Forms like *vătăf* (old, specific term referring to a local leader) and PersN (family name) *Vătăfu* ~ *Vătășescu* indicate such a state. The ancient attested form seems *Ouetespios*, where [s] stands for a specific phoneme of velar type.

Ciuc and *Ciucaș*, both MNs may be used for the whole series of words with root *cio-*, *ciu-* [IPA tʃo-, tʃu-] reflecting IE root **kwe-*, *kwo-* 'sharp; a sting; something prominent, e.g. a peak'. Other related forms are *cioc* 'a beak, a bill' (hence *ciocán* 'a hammer'), *ciot* 'a knot, a gnarl' ('*čokot*, *čot* su pred-rimske panonske riječi'¹, [Serbian-Croatian forms *čokot* and *čot* are Pre-Slavic Pannonian words, *ciuf* 'a turf of hair', *ciump* and *ciomp* as variants of *ciot*, *ciung* 'one-armed (man)' and some others.

Criș RN, one of the most important rivers of Transylvania, with three branches. Ancient *Krisos*, *Crisia*, *Grisia*, *Gresia*. Reflects IE **(s)ker-* 'to curve, to bend', a meaning which is full accordance with the course of this 3-branched river. Etymologically related to *creț* 'curly' (with curly hair). Hu. *Körös* is from Romanian, wherefrom a small rivulet *Chiuruș* is again borrowed back to Romanian.

Deva was discussed above, related to Bulgarian PN *Plovdiv* < *Pulpu-deva* 'the deva of Phillipos', where *Pulpu* is the Thracian equivalent of the Greek name. Other related forms are *Deda*, district of Mureș, and *Deta*, district of Timiș. See above # 2.1. It is not clear whether *Moldova* (**mol-* and *dova*, as variant of *dava*, *deva*) is also derived from this root.

Dréncova, PN in district of Caraș. Seemingly related to RN *Drina*, Serbia, of Pre-Slavic origin. Ancient attested forms are *Δρέγκων*, *Δρηκων*, with alternating $\varepsilon \sim \eta$, perhaps the indication that a specific vowel was in Thracian, maybe [ə] or [i]. Similar PN are *Drancea*, *Drâncea*². Earliest written form of *Drencova* is *Dranka*, the modern form has been reshaped under a Serbian influence with suffix *-ova*.

Dridu PN. Seemingly related to *Drencova*, also to *Drava* and *Drina*, both Pre-Slavic.

Dunărea, the Danube. Ancient *Danubius*, the root contained a reconstructed **ā*, therefore it must have been **Dān-ar-* in Thracian. The evolution *ā > u* is normal for this area of Thracian, see above # 3.3. The Slavic forms with the root *Dun-* reflect a borrowing from either Late Thracian or rather Romanian, after the phonetic change **ā > u* ended.

¹ Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-IV, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971-1974, vol. 1, p. 335.

² See n. 21, #1, p. 65.

Gagu, also *Gogu*, *Gogiu*, *Gugu*, a series of place and mountain names. Root *g-g-* is perhaps of Pre-IE origin. Cf. ancient *Kogaion*, the sacred mountain of the Dacians. Cf. *gogă* 'a ghost, hobgoblin', a term in fairy tales, related to Alb. *gogë*, of similar meaning.

Galați PN, see above # 3.6. Ultimately of Celtic origin.

Gherla PN. Similar forms spread in Central Europe, e.g. *Gerla*, in Hungary and *Gerlah* in the Tatra Mts. All these seem old forms, of Thracian (or Celtic?) origin. An etymological relation to Rom. *gheară* 'a claw' (of a prey bird or animal). Rom. PN *Gherța* and *Gurghiu*, PersN *Gorghiu* may be related to *Gherla* and the other forms.

Hațeg MN Seemingly related to *hățiș* 'thicket, bushes'. The words containing [x], spelled *h*, in Romanian are problematic. Some of them are for sure old, Pre-Slavic and Pre-Romance. Such examples may be *Hațeg* and *hățiș*. Rom. [x] may reflect an initial laryngeal or, perhaps more probable, a velar spirant.

Hărșova PN in Dobrudja, ancient *Carsium*. The evolution, if starting from the assumption that ancient [k] was indeed this phoneme, cannot be explained, but perhaps we may suppose an initial specific phoneme, maybe a velar spirant, as in *Hațeg* and *hățiș*. The explanation given by Iorgu Iordan, referring to a form *cârșe* 'peaks', cannot be accepted¹. The reconstructable Thracian form may be **xəɫf-*, spelled *Cars-ium* in Latin, which is a normal approximation of the original form.

Ibru RN, PN in district of Alba. Related to similar forms like Bulg. RN *Ibăr*, Serbian *Ibar*, Ukrainian *Ibr*, *Ibra*. Ancient spelling for these Thracian forms was *Ebros*, *Hebrus*, *Ebrus*. The forms correspond to the *Strei-Stremț-Struma* area, and also *Deva-Plovdiv* area.

Iza RN See # 3.6 above.

Jiu RN Seemingly related to dialectal form *jelț* 'a brook' and RN *Jjia*, with reduplication, presumed IE root **ǵel-* 'to glitter'. The hypothesis of a borrowing from Slavic *živ-* is improbable, as it does not explain the related forms. The river *Jiu* is in an area with quite numerous substratum river names: *Timiș*, *Bârzava*, *Olt*, *Argeș*, and—of course—*Dunăre*. This is not, of course, a decisive argument that the Slavic origin is impossible, but is a further argument for the analysis of the series *Jiu-Jjia-jelț* as substratum survivals.

Málnaș PN, related to *mal* 'river bank', Alb. *mal* 'hill'. The initial meaning was probably 'rocky river side, hill along a river'. These forms must continue Thracian forms attested as *Dacia Malvensis* as opposed to *Dacia Ripensis*, PN *Malva*, *Malontum* (southern Illyria), *Di-mallum* 'two hills'. Derived forms: *maldác*, dialectal 'a bunch of hay' and *máldăr*, general in Romanian, 'a heap (of), a large quantity of'.

Mánae PersN Personal names of Thracian origin are rare, but some forms may be identified. This is one of them, other related forms being *Manu*, *Mănescu*. Bulg. *Manto* belongs to this group too. Thracian attested forms are *Manes*, *Manis*, *Mannis*, *Manites* etc. All are from IE **manu-s* 'man'. Other related forms are *Mandra*, *Mandrea*, *Mendrea* and *مندره*, now in the expression *a-și face mendrele* 'to behave like a man', i.e. 'to have excessive sexual life'.

Médiaș PN, Sibiu. Seemingly an old Pre-Romance root **med-*, related to the Pre-Slavic place names *Medija*, a tributary of Sava in Slovenia, probably related to Friulan *Medée*; also *Medulin*, Istria, Croatia, ancient *Mutila*, a spelling for an indigenous Illyrian form; also *Mežarj*, in the Croatian islands.

Miniș RN, PN Thracian related forms attested as *Mende*, *Menda*, a god name *Mendeis*, PersN *Mendi-doros*, also *Minacos*, *Minas*, *Minno*. Perhaps related is PN *Mintia*, *Mintiu* and PersN *Mina*, *Minea*, quite frequent as family names.

Motru RN Ancient spelling *Amoutrion*, *Amutria*, *Amytron*. Similar RN in France, e.g. *Matra*, *Moder*, *Marne*, *Meyronne*². The ultimate root seems IE **māter* 'mother', with the expected evolution **ā > o* and *u* in the central dialects of Thracian. See above # 3.3 and *Dunăre*.

Mureș RN, ancient *Mārisia*, see the discussion under # 3.3.

Néra RN. Related to RN *Nera*, *Nerav*, *Neretva*, all of Pre-Slavic origin in the South Slavic area. Also *Nărúja* and PN *Nerău*, near the river *Nera*.

Nístru RN, one of the most important river names at the easternmost frontier of the Thracian world. The modern, Romanian form must be explained together with *nisétru*, the fish *Acipenser*, mainly

¹ See n. 21, #1, p. 89.

² A. Dauzat, *Les noms de lieux*, 2nd ed., Paris, Delagrave, 1947, p. 199.

Acipenser Güldenstaedti and *Studio*, the sturgeon, also related is *násture* 'a button'. The initial meaning of the root must have been 'curved, rounded'. The river is thus named from its meandering course. The Russian form *Dniestr*, Ukr. *Dnistér* is influenced by Iranic *dānu*, hence also *Don*. The Romanian forms cannot be explained from the reconstructed Iranic form **dānu-nazdyō¹*, but this should be held for influencing the Russian and Ukrainian forms by a later contamination. Both *Nístru* and *nisétru* must be explained together as mutually relevant; also *násture*. The ancient name *Tyras* has not been preserved.

Olt RN See above # 3.7.

Orádea PN Related to *Órşova* (with Slavic suffix) and *Orăştie*, then with *orás* 'town' and *uriás* 'giant, huge'. A detailed discussion about this big group in our paper for LB, 2017 (forthcoming).

Paráng MN, South Carpathians. Probably related to Bulg. MN *Pirin*. The forms with root *par* often reflect the Pre-IE heritage. Related to PN *Péreg*, Arad, and *Péret*.

Prut RN Flows parallel to *Sirét* (for which see above # 3.1.a). Ancient spelling *Πυρετός*, Scythian *Ποράτα*, *Βροῦτος*, in Petcheneg lists as *Βουράτ*, from IE **preu-* 'to spring out, to flow'. A Scythian origin is not excluded, but little probable.

Rarău MN Like other forms, e.g. *Bacău*, *Buzău*, one of the forms ending in *-ău*, probably initially masculine nouns in *-a*, cf. ancient Thracian forms *Araros*, *Arauros*, RN *Arar* in France. From a Thracian **Arara-*, masculine gender > Rom. *Rarău*, with the definite article *-u*, just like *Bacău* or *Buzău*. Those who assume that the Romanian forms ending in *-ău* must of Hungarian origin are entirely wrong.

Rébra RN, PN (Rodna Mts). Related to Thracian and Illyrian forms, e.g. *Rabon* (Dacia), *Rēbas* (bythinia), a series of Thracian personal names with root *Rebo-*, *Rabo-*; seemingly related is RN *Raba*, German *Raab*, a river flowing at the border of Hungary, Slovenia and Austria, ancient *Ar(r)abo*.

Sadu RN, a tributary of Jiu (see above). Cf. Thr. forms like *Sadaios*, *Sadaeus* or 2nd element in compound forms like *Béri-sádēs* etc.² The reference to Slavic *sadъ* 'garden' is erroneous.

Savu RN Related to RN *Sava*, of Pre-Slavic origin, see # 3.2 above. The form witnesses the preservation of intervocalic *-v-* in the substratum elements.

Sebeş RN, PN See # 3.2 and *Savu* above.

Sirét RN See # 3.1.a. Related also to *Siriu*.

Siriu RN ee # 3.1.a. Related also to *Sirét*.

Sómeş RN See # 3.7 above.

Stréi RN See # 3.1.b above.

Stremţ RN See # 3.1.b above.

Súciu ['sutʃu] RN, also PersN. See # 3.8 above.

Sulína A branch of the Danube, also PN. Cf. Thr. forms *-sula*, *-sule*, e.g. *Scapte-sule* etc. Many linguists have doubted the old origin because of intervocalic *-l-*, nevertheless this is normal in the substratum elements.

Şar NM, NL, several locations in mountainous areas, the best known is *Şaru Dornei*. Related to *Šar*, Macedonia, ancient *Σκάρδον ὄρος* and probably PN *Škar* in the Croatian islands. Perhaps related to Lithuanian *skardūs* 'hill side'. Ancient Macedonian was probably an idiom of Thracian type, also reflected by the identity of the two forms *Şar* ~ *Šar*.

Tálma RN Oaş. Cf. Greek *τέλμα* 'a marsh, a moor', NL *Τελμεσσός*, also *Tolmin*, *Tolminka* in Slovenia, of Pre-Slavic origin.

Tăpia PN, Banat. Approximately where the ancient *Tapae* was located. See also the dialectal form *tipié* 'a small hill' and *tăpsán* 'an elevated place'.

Tibru RN A small river in the district of Alba. Related to the numerous river names of similar or identical forms spread all over Europe.

Tímiş RN, PN See above # 3.4.

Tur RN, also *Túrda* PN There are numerous forms like this, perhaps some interfering with Slavic *turъ*. Nevertheless, some forms must be ancient, of Pre-Romance and Pre-Slavic origin, like these

¹ Lajos Kiss, *A földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1st ed., 1980, p. 181.

² See n. 3, p. 408–409.

two ones, cf. Thracian forms *Tyródiza* etc. Other related forms are *Tura*, *Turdaş*, *Turţ*, perhaps others too. They must perpetuate ancient, Thracian forms. Cf. *Turieci*, a river in Slovakia, which may also be a Pre-Slavic relic.

ŢŢébea NL in West Carpathians. Related to other old forms like *Tabia*, *Tavia* (today *Taggia*, in Liguria), cf. Alb. *thep* 'a peak'. The intervocalic *-b-* is entirely normal in a substratum elements. Also related is NM *ŢŢibles*.

Vaslúi RN, PN Seems related to German *Wasser*, Eng. *water*. A rare case when a place name shows affinities with Germanic. A Gothic influence? Cf. *Vişéu*.

Videle NL See # 3.5 above.

Vídu RN, a tributary of Crişu Negru (see *Criş*). See # 3.5 above.

Vinţa PN, Alba; also *Vinţu*, also Alba district. Related to Bulg. RN *Văča* and Serbian PN *Vinča*. All these must reflect very old, Pre-IE forms transmitted via Thracian.

Vişéu, dial. pron. is *Vişău* RN, Maramure; reflects IE **weis-* 'to flow', related to *Vešala*, a tributary of Vardar, and *Wista*, Poland. Cf. *Vaslui*.

Vrancea Name of the region where the abruptly turn north. Beyond any doubt an old form derived from IE **wer-* 'to bend, to curve' as in Latin *verto*, *vertere*. Probably related to *varză*, pl. *verze* 'cabbage', incorrectly explained from Lat. *viridia*.

Zăláu RN, PN See # 3.6 above.

RECENZII

Serghei Iarov, *Повседневная жизнь блокадного Ленинграда/ Viața cotidiană în timpul Blocadei Leningradului* (Moscova: Molodaja gvardija, 2013, 358 p., ISBN 978-5-235-03617-8)

Serghei Iarov (20 iulie 1959 – 14 septembrie 2015, Sankt-Petersburg, Rusia) a fost un istoric rus, doctor în științe istorice, autor a numeroase studii despre istoria Rusiei în secolul al XX-lea, specialist în istoria Blocadei Leningradului, profesor la Universitatea Europeană din Sankt-Petersburg și la Universitatea Pedagogică de Stat din Rusia „A.I. Herzen”, director științific al Institutului de Istorie din Sankt-Petersburg al Academiei Ruse de Științe. Pentru ultimele sale cercetări, Iarov a primit două premii naționale prestigioase în domeniul științelor umaniste: premiul „Anțiferov”¹ (2012) pentru studiul *Блокадная этика: Представления о морали в Ленинграде 1941-1942 гг./ Etica Blocadei: reprezentări asupra moralității în Leningradul anilor 1941-1942* (2012), și premiul „Prosvetitel”² (2014) pentru studiul *Повседневная жизнь блокадного Ленинграда/ Viața cotidiană în timpul Blocadei Leningradului* (2013). Acest din urmă studiu sociologic impresionant constituie și obiectul prezentei recenzii.

În 358 de pagini, Iarov descrie viața cotidiană a leningrădenilor în perioada Blocadei și arată modul în care oamenii au încercat să supraviețuiască în orașul încercuit de trupele germane, cât au suferit și ce sacrificii au făcut pentru a-i salva pe cei dragi.

Studiul are trei părți, organizate tematic, și cuprinde mai multe subiecte descrise în detaliu. Astfel, prima parte, intitulată *Orașul*, cuprinde capitolele *Blocada, Străzile, Casele, Magazinele, Cantinele, Piețele*. A doua parte, *În pragul morții*, cuprinde capitolele *Foametea, Bombardamentele, Criminalitatea, Moartea*. Ultima parte, *Oamenii*, cuprinde capitolele *Aspectul fizic, Evacuarea, Cartelele, Hrana, Timpul liber, Salvarea*.

Sursele primare sunt scrisorile, jurnalele și memoriile leningrădenilor din perioada Blocadei, precum și materialele oficiale, rapoartele și memorandumurile. După cum comenta Iarov într-un interviu, aceste surse „diferă foarte mult de canonul istoriografic constituit în anii 1950-1970, și tocmai în acest aspect constă și forța lor: ele ne arată Blocada așa cum au văzut-o înșiși martorii acestei tragedii”³.

Studiul se bazează și pe arhivele personale și jurnalele devenite deja clasice ale unor personalități precum Liubov’ Șaporina (1879-1967)⁴, Lidia Ghinzburg (1902-1990)⁵, Lena Muhina (1924-1991)⁶. Sunt exploatate și *Amintirile* filologului și culturologului D.S. Lihaciov (1906-1999), *Jurnalul de Blocadă* al istoricului și arhivistului G.A. Kniazev (1887-1969), *Amintirile despre Blocadă* ale istoricului și scriitorului Viaceslav Glinka (1903-1983). Apar și fragmente din jurnalul lui Iuri Riabinkin, un adolescent decedat în perioada Blocadei, ale cărui însemnări s-au păstrat și au fost incluse în *Cartea Blocadei*, un amplu documentar publicat în 1981 de Ales’ Adamovici și Daniil Granin.

¹ Premiu rus, acordat din 1995, pentru a încuraja cele mai bune lucrări contemporane despre istoria Sankt-Petersburgului. Premiul este dedicat memoriei istoricului și iluministului N.P. Anțiferov (1889-1958).

² Premiul rus „Prosvetitel” se acordă din 2008 în domeniul științelor.

³ Interviul cu Serghei Iarov, acordat portalului științific Postnauka.ru, 12.11.2014, <https://postnauka.ru/books/36459>

⁴ Traducătoare, artistă, creatoarea primului teatru de marionete din Rusia sovietică. Jurnalul său în două volume descrie perioada 1920-1960 (politica, economia, religia, viața orașului și a regiunii Leningrad, Blocada, represiunea politică, activitatea NKVD, viața literară, muzica, pictura, teatrul) și se poziționează negativ față de puterea sovietică.

⁵ Scriitoarea și memorialista Lidia Ghinzburg are niște însemnări care se numesc chiar *Записки блокадного человека/ Însemnările unui om din Blocadă* (1989).

⁶ Viitoarea artistă a ținut un jurnal în perioada Blocadei. Este printre puținele jurnale de copii păstrate din acea perioadă.

De altfel, pe baza acestui studiu, regizorul Aleksandr Sokurov (n. 1951) a realizat, în 2009, un film nonfictional impresionant, intitulat *Читаем «Блокадную книгу»* (1h36 min)/ Citim *Cartea Blocadei*.

Studiul lui Iarov insistă pe cele mai importante și dificile probleme ale momentului: furnizarea și distribuția de alimente și produse industriale în oraș, stratificarea socială intensificată de starea catastrofală a orașului, accesul la aprovizionare al liderilor orașului, starea de spirit a leningrădenilor obișnuiți și suspiciunile cu privire la competența celor care le-au decis soarta.

Cercetătorul a selectat, analizat și armonizat documente a căror existență nu a fost dezvăluită până în acel moment, la care istoricii nu au avut acces și care constau în declarații „atipice” ale leningrădenilor. Mai precis, ele nu reiterează imaginea clasică asupra asediului orașului și spulberă mitul despre cele „900 de zile de apărare eroică”.

Studiul este șocant prin autenticitatea sa, prin veridicitatea și exactitatea descrierilor selectate din jurnalele leningrădenilor. Sunt menționate și încadrate în context jafurile, cozile pentru rație, bătăile izbucnite pentru o bucată infimă de pâine, agresiunile împotriva celor slabi – copiii și bătrânii, cărora li se furau cartelele, uciderea animalelor pentru hrană, miile de cadavre transportate cu camioanele sau abandonate pe străzi, jefuite și dezbrăcate până la lenjeria intimă, canibalismul. Cruzimea din perioada Blocadei a fost copleșitoare. Investigația lui Iarov confirmă acest fapt, dar relevă și generozitatea oamenilor care s-au spijinit în acele momente cumplite. Și într-un sens, și în celălalt, cercetătorul a realizat o prezentare fără ornamente. Faptele sunt clare, bazate pe dovezi ale martorilor oculari, pe date oficiale și statistici. Nu de puține ori, în interviuri, Iarov a menționat efectul zguduitor pe care l-a avut asupra sa documentarea în vederea realizării studiului, mărturisind că examinarea atâtor surse și mărturii sumbre l-a traumatizat.

După cum am menționat, cercetarea istoricului rus distruge tabuurile despre eroismul leningrădenilor. Mult timp a fost imposibil să se vorbească public despre atrocitățile din oraș, pentru a nu compromite imaginea glorioasă a poporului sovietic, în special a leningrădenilor. În interviul menționat anterior, Iarov explică: „Blocada nu a fost o tragedie optimistă, nu a fost deloc așa. A fost iadul, prin care oamenii au trebuit să treacă nu după moarte, ci vii fiind. Nu este nevoie de un patos fals, a fost o tragedie absolută”.

Studiul recenzat prezintă o pagină de istorie sumbră a omenirii și nu trebuie să lipsească din biblioteca niciunui om interesat de procesele sociale reale, obiective. Personal, volumul mi-a fost indispensabil pentru a înțelege atmosfera din Leningradul scriitorului Daniil Harms (1905-1942), care a murit de foame în prima iarnă a Blocadei și a reflectat în textele sale, chiar dacă în manieră ludic-avangardistă, oroarea acelor zile.

Camelia Dinu

Mihai Mitu, *Viața lui Ioan Budai-Deleanu*, București, Ed. Saeculum, 2017, 527 p.

Cartea *Viața lui Ioan Budai-Deleanu* a regretatului nostru profesor Mihai Mitu de la Universitatea din București, cunoscut om de cultură în înțelesul bogat și generos al acestui cuvânt, adună între paginile sale tot ce este mai semnificativ dintr-o viață creatoare dedicată cercetării științifice și activității intelectuale de excepție. Este o carte care, după cum mărturisește autorul, are o istorie a ei, care coincide efectiv „cu istoria propriei mele vieți. [...] Practic, ea a fost scrisă toată viața (...). Deci, din 1944, când, copil fiind, am avut prima dată în mână un volum al *Țiganiadei* lui Budai,

pentru a-i face o legătură trainică, până astăzi, în 2017, când închei lucrul la monografia Budai-Deleanu, au trecut peste 70 de ani." O carte pe care, spre finalul vieții sale, profesorul nostru a ajuns să o vadă tipărită.

Volumul deosebit de valoros este structurat, pe lângă partea introductivă alcătuită din *Cuvântul înainte* și observațiile din *Preliminarii*, în 3 părți mari și dense: I, *Acasă în Ardeal, (1760-'77)*, II, *Viena, următorii zece ani (1777-1787)*, III, *În Galiția (1787-1820)*. Avem apoi Anexele (I-XXV), deosebit de necesare pentru întregul lucrării și eventual, pentru folosul altor cercetări și lista lor, iar ca postfață, însemnările din *O viață pentru „o viață” sau povestea acestei cărți*, Bibliografie și un Rezumat.

Ioan Budai-Deleanu este unul dintre cei mai de seamă scriitori pe care Transilvania i-a dat culturii românești. Tocmai de aceea, de-a lungul anilor, numeroși cercetători i-au consacrat studii și articole valoroase: Aron Densușianu, Ovid Densușianu, Nicolae Iorga, Gheorghe Bogdan-Duică, Gh. Cardaș, Teodor Bălan, Dimitrie Popovici, R. Munteanu, Paul Cornea, Lucia Protopopescu, David Prodan, Ioana Em. Petrescu și alții.

Pornind de la vastitatea preocupărilor lui Ioan Budai-Deleanu, în spiritul enciclopedic al Secolului Luminilor (în primul rând poet, dar și filolog-lingvist, istoric și jurist, și în plus cu multe cunoștințe sau înclinații în domenii variate ale artei și științelor exacte, incluzând muzica și teatrul, dar și medicina și științele naturii), autorul își propune să adune la un loc toate datele care se cunosc până acum, încercând să alcătuiască – pe baza contribuțiilor biografice ale unor cercetători români și străini, precum și ale sale, o lucrare despre *Viața lui Ioan Budai-Deleanu*. Se oferă astfel cititorului o *Viață a lui Ioan Budai-Deleanu*, așa cum a ieșit de sub condeiul profesorului Mihai Mitu după mulți ani de cercetare, și pe care o consideră „mereu posibilă de completări, pe măsura informațiilor ce mai pot apărea”.

Profesorul Mihai Mitu a cercetat arhivele cu o rară pasiune și a adunat, ani de zile, în țară și străinătate, un volum imens de date, concretizate în largi contribuții biografice și în ceea ce privește opera scriitorului ardelean, bogate și interesante, în care interpretarea materialelor este una inedită și care ni-l prezintă pe Budai-Deleanu ca pe un om de știință la nivelul cel mai ridicat în vremea lui, multe din ideile pe care le-a evidențiat situându-se la baza culturii noastre moderne de astăzi.

Caracterizarea pe care profesorul Mihai Mitu o face lui Ioan Budai-Deleanu fixează caracterele personalității sale în societatea cultivată a timpului său din a doua parte a secolului al XVII-lea și începutul secolului al XIX-lea, animată de elanuri patriotice de libertate și propășire pe tărâm social. Autorul aduce contribuții noi la biografia lui Budai-Deleanu, în legătură cu numele său, cu locul ocupat în ierarhia judecătorească, la Lvov, amănunte asupra familiei sale, legăturile de prietenie cu unele cadre universitare și participarea la viața culturală.

Calitatea esențială a cărții trebuie căutată, fără îndoială, în *calitatea interpretării*, care se ridică la nivelul vastității materialului informativ, de unde rezultă *calitatea adevăratului om de știință* nu numai de a cerceta ce e necunoscut, dar și de a controla orice afirmație, orice lectură, orice știre acceptată în general ca exactă. Cercetarea este făcută, prin urmare, cu o mare atenție, pentru fiecare problemă sau amănunt, ceea ce cere efort și timp, o muncă intensă depusă cu răbdare, mulți ani, pentru o lucrare care a căpătat proporții, de peste 500 de pagini, și care va deveni de referință în cultura românească.

Un lucru care ne reține atenția în mod deosebit este faptul că se întâlnesc în această carte multe accente de caldă admirație față de creatorul *Țiganiadei*, profesorul Mihai Mitu se exprimă în scris într-un stil vibrant, ce merge de la înduioșarea ușoară până la exploziile de patetism, de unde avem și prezența pe alocuri în text a semnelor de exclamare. Cartea are un sens, un ritm, o melodie care nu vine din afară, ci dinlăuntru țesăturii textului rezultat din împletirea unor fire diferite pentru a alcătui un covor de cuvinte, cu un desen mai mult sau mai puțin laborios, stimulator, ceva care să intre într-un dialog cu cititorul și să se citească cu mare plăcere. Figura lui Ioan Budai-Deleanu nu este acum nu numai a unui scriitor, ci și a unui înaintat cărturar, cu o cultură vastă și preocupări multiple, un adevărat enciclopedist, care cinstește Epoca Luminilor și se situează la nivelul altor ilumiști europeni.

Viața lui Ioan Budai-Deleanu este pentru profesorul Mihai Mitu subiectul care să-i dea satisfacție pasiunii sale de investigație, descoperire și identificare a multor lucruri rămase cu mult timp

în urmă. Perioada petrecută de Ioan Budai-Deleanu în Polonia, între 1787-1820, constituia terenul cu multe necunoscute, de legat cu alte fapte, și lucrarea de față este o mină de date istorice și lingvistico-filologice, precum și de interpretări, care, alături de contribuțiile realizate de Lucia Protopopescu, Iosif Pervain, Ion Gheție, Florea Fugariu și alții, înseamnă o luminare în plus a vieții și activității scriitorului ardelean.

Dușița Ristin

Ivo Andrić, *Domnișoara*, traducere de Dorin Gămulescu, Ed. Uniunea Sârbilor din România, Timișoara, 2016, 246 p.

Creația literară a lui Ivo Andrić, cel mai cunoscut autor din spațiul fostei Iugoslavii, primul și singurul, până în momentul de față, laureat al premiului Nobel pentru literatură (1961), este prezentată cititorilor din România prin traducerea în limba română în 2016 a romanului *Domnișoara*, o traducere realizată de profesorul nostru Dorin Gămulescu, și editată de Uniunea Sârbilor din România. Este vorba despre cel de-al treilea roman al acestui autor care vede lumina tiparului la noi, după romanele *E un pod pe Drina* (1962) și, respectiv, *Cronica din Travnik* (1967), alături de alte două cărți de proză scurtă, precum *Povestea cu elefantul vizirului* (1966) și însemnările cuprinse în cartea *Semne de lângă drum* (2010).

Un intelectual cu o putere de reflecție și de spirit europeană, de o educație deosebită, aparținând elitei diplomatice dintre cele două războaie mondiale, numit la 25 noiembrie 1921 pentru o perioadă de aproximativ un an și la Consulatul General al Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor de la București ca viceconsul de rangul al II-lea, opera sa literară este o sinteză a tradiționalului și modernului, cu rădăcini spirituale și sufletești în spațiul balcanic, pe pământul încărcat de istorie și legendă al Bosniei sale natale. Năzuind să exprime în scrierile sale „neliniștile veacului său”, Andrić și-a creat propria sa individualitate estetică și de viață, dincolo de mișcările literare la care a participat în perioada de tinerețe, prins în același timp și în vâltoarea ideologică și politică a timpului său. După cum se arată și în Prefața *Ivo Andrić – un Homer al Balcanilor*, de la traducerea românească a romanului *Domnișoara*, semnată de Octavia Nedelcu, prin scrierile sale, „Andrić reprezintă cheia înțelegerii complexității contextului balcanic și al țărilor fostului spațiu iugoslav. În moștenirea sa literară cu puternice valori umaniste, Andrić dezvăluie în cuvinte simple forța tumultoasă a istoriei și a mitului, frumusețea narațiunii umane de la începuturi. Întrega sa viață a purtat în suflet Bosnia natală, o țară aflată la răscrucea dintre Răsărit și Apus și imaginile copilăriei, legate de Vișegrad, în care râul Drina este traversat de podul pașei Mehmed, iar miturile și legendele sunt adânc înrădăcinate. Forța Răsăritului derivă din puterea lui despotică și convingerea în imuabilitatea orânduirii prestabilite, iar cea a Apusului care i se opune, în deschiderea față de civilizație, cultură și toleranță” (pp. 20-21).

Cea mai productivă etapă din creația literară a lui Ivo Andrić este marcată de orientarea spre realism, o caracteristică generală a prozei iugoslave din anii '30-'40, și aici vorbim mai ales despre cele trei romane scrise în timpul celui de-al doilea război mondial, *E un pod pe Drina*, *Cronica din Travnik* și *Domnișoara*, publicate toate în 1945, alături de culegerea de *Povestiri noi*, din 1948, cu teme din viața belgrădeană și din trecutul bosniac mai apropiat.

În romanul *Domnișoara* sunt prezentate două arii tematice ce au în vedere relevarea „alienării umane sub forța distrugătoare a banilor”, cât și „conflictul dintre veche societate cu valori morale bine așezate și respectate și noua societate în care valorile cele mai căutate sunt cele de ordin material”, acțiunea romanului desfășurându-se la Sarajevo și la Belgrad între anii 1905-1935, în prima jumătate a secolului XX. Prin mijlocirea talentului său de povestitor, Ivo Andrić invită din acest roman cititorul să

contemple lumea multiculturală balcanică, cu varietatea de civilizații care se întâlnesc în Sarajevo, un oraș „în care se intersectează sferele de influență, se interferează cele culturale și se ciocnesc diferite moduri de viață și mentalități diametral opuse. Însă toate aceste clase, religii, naționalități și grupuri sociale diverse și diferite au o trăsătură comună: toți au nevoie de bani și toți au nevoie de mult mai mult decât dispun.” De asemenea, Belgradul este văzut cu naturalețe și nonconformism ca un loc unde după primul război mondial exista o așa-zisă „întregă floră luxuriantă și colorată subacvatică” umană, un loc care avea ceva „din agitația și haosul unui nou Eldorado ce se regăsea în viața și aspectul acestei capitale a unui stat mare care nu avea încă stabilite granițele, nici orânduiala socială și nici o denumire definitivă”.

Personajul central care dă și titlul acestui roman se regăsește în înfățișarea Rajkăi Radaković, prezentată cu mult rafinement narativ de Ivo Andrić ca o întruchipare a tipului avarului într-o haină feminină, o Domnișoară care ajunge ca în Sarajevo să aibă „un renume bine consolidat, deloc prestigios și în toate privințele neobișnuit, mai întâi de copil-monstru straniu și pocit, apoi de Domnișoara-cămătar, de creatură fără suflet și mândrie, o excepție în lumea femeilor, ceva ca o vrăjitoare modernă”, care doar adună ban lângă ban și care „nu i-ar da nici tămâie lui Dumnezeu.”

Traducerea în limba română a romanului *Domnișoara* de Ivo Andrić este o încercare reușită de apropiere a cititorului român față de lumea lui Andrić, care de multă vreme trezește interesul și dorința de interpretare a operei și vieții sale, departe de hotarele originii sale spirituale. Astăzi, opera sa, poate mai mult decât oricând înainte, poate fi o cheie de înțelegere a situației complexe din Balcani și din țările fostelor republici iugoslave, iar moștenirea literară cu redutabile valori umaniste a lui Ivo Andrić ne descoperă puterea povestirii, care „trebuie să fie deschisă spre iubire și să fie mână de necuprincul și seninătatea spiritului liber al omului. Căci povestitorul și opera sa nu slujește la nimic dacă într-un fel sau altul nu slujește omului și omenirii. Acest lucru este cel mai important.” (Ivo Andrić)

Dușița RISTIN

Alexandre Stroeve, *La Russie et la France des Lumières. Monarques et philosophes, écrivains et espions*, Institut D'Études Slaves, Paris, 2017, 511 p., ISBN 978-2-7204-0551-8

Cartea lui Alexandre Stroeve este un studiu clasic din istoria relațiilor ruso-franceze. De la Ambasada lui Petru cel Mare pînă la cochetăriile hotărîte ale Ecaterinei a II-lea cu corifeii ai Luminilor franceze – Diderot și Voltaire –, influența franceză în Rusia imperială nu poate fi contestată. Ca să nu mai vorbim de faptul că ea a prins atît de bine, încît limbra franceză a fost, pentru multă vreme, limbă oficială, limbă de Curte și a aristocrației, limbă în care au scris marii poeți ruși precum Pușkin... Inițial mai mult venită ca o presiune impusă de sus, influența occidentală a început să contureze, ferm, făgașul european al Rusiei. Însă în nici un caz nu putem vorbi exclusiv de un creuzet occidental în care s-a format cultura rusă mai ales din secolul al XVIII-lea: elementul autohton a fost dintotdeauna bine reprezentat și s-a implicat din prin în melanjul care a dat mai apoi lumii întregi cultura secolului al XIX-lea.

La ora actuală cunoaștem două studii occidentale excelente în privința acestei occidentalizări masive a nobilimii ruse, extrem de francizată mai ales, scrisă de autori de acolo – Larry Wolff, *Inventarea Europei de Est*, respectiv Orlando Figes, *Dansul Natașei. O istorie culturală a Rusiei*. Iată că vine, pe acest teren, și studiul amplu al lui Alexandre Stroeve, *La Russie et la France des Lumières. Monarques et philosophes*,

écrivains et espions (până la spioni, perspectiva este aceeași!). Stroeve este totuși tranșant în acest caz – francezii sunt cei care au inventat Rusia, de la Fontenelle și Voltaire la Sade

Autorul este un reputat profesor de literatură generală și comparată la Universitatea Sorbonne Nouvelle – Paris 3, specialist în domeniul relațiilor culturale franco-ruse. Studiile pe care le-a realizat până acum confirmă din plin domeniul de interes, dar și maniera de punere în contrast a celor două poluri geo-culturale: *Les aventuriers des Lumières*, 1997 (cartea de față este un fel de continuare a ei); *Corespondența* dintre Voltaire și Ecaterina a II-a, 2006; *L'Image de l'Étranger*, 2010; *La francophonie européenne aux XVIII^e – XIX^e siècles*, 2012 (coautor), *L'Invention de la Sibérie par les voyageurs et écrivains français. XVIII^e – XIX^e siècles*, 2014 ș.a.

Perspectiva originală a cărții nu e dată numai de felul în care s-a realizat circulația ideilor între Franța și Rusia în timpul domniei Ecaterinei a II-a, ci și de mitologia Luminilor și impactul ei asupra politicii și a mizelor diplomației vremii. Rusia la rîndul ei e puternic mitologizată, mai ales în primele pagini ale corespondenței cu celebrii filosofi francezi (sărmanul Voltaire, în 1771, chiar i se adresa Ecaterinei folosind o sintagmă extrem de „generoasă”, Lumina care vine de-acum de la Nord!), în direcția pe care și-o dorea ambițioasa împărăteasă. Imaginea ei de stat tînăr cu potențial mare de civilizare a excitat multă vreme imaginația „călătorilor” europeni aflați în căutare de „sălbatici” chiar la frontierele lumii civilizate, generînd o multitudine de proiecte utopice pentru schimbarea Rusiei... Oricum ar fi, imaginea Rusiei și mai ales tentativele civilizatoare ale Occidentului au generat, de-a lungul timpului, dispute ideologice impresionante, atît în Rusia, cît și în afara granițelor ei. Cartea lui Alexandre Stroeve este o sinteză extrem de utilă a perspectivelor imagologice asupra Rusiei în perioada Luminilor și a modului în care au început să se pună bazele unei simpatii culturale ruso-franceze care a durat și durează încă.

Antoaneta Olteanu

Despre autori

Asenova, Petra – dr. la Catedra de lingvistică generală, balcanică și indoeuropeană a Universității „Sf. Kilment Orhidski” din Sofia.

Cassioli, Marco – cercetător asociat în cadrul laboratorului Telemme al Universității Aix-Marseille, din Franța (unde a obținut titlul de Doctor în Istorie, printr-un program de cotutelă cu Universitatea din Torino) și *alumnus* al Colegiului Noua Europă – Institut de Studii Avansate din București. Cercetările sale se axează mai ales pe studierea spațiilor de frontieră din Europa medievală și modernă.

Dărăbuș, Carmen Cerasela – conf. dr. la Catedra de Literaturi comparate a Facultății de Litere, Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca-Centrul Universitar Nord, Baia Mare; domenii de interes: imagologie, literaturi comparate, studii culturale europene (c.darabus@gmail.com).

Dinu, Camelia – Camelia Dinu, lect.dr. la Departamentul de filologie rusă și slavă, Facultatea de Limbi și Literatură străine, Universitatea din București. Domenii de interes: modernismul și postmodernismul rus, literatura rusă contemporană. (camelia.dinu@lils.unibuc.ro)

Henzelmann, Martin – dr. la Universitatea Tehnică din Dresda. Domenii de interes: lingvistică slavă (martin.henzelmann@tu-dresden.de)

Ionescu-Berechet, Andreea Gabriela – profesor asociat dr. la SNSPA, Departamentul Master în Comunicare audio-video. Domenii de interes: istorie și teorii cinematografice, naratologie, istorie contemporană, literatură (andreea.berechet@gmail.com)
Konstantinova, Daniela

Marin, Florentina – preparator drd. la Departamentul de filologie rusă și slavă al Facultății de Limbi și Literaturi Străine de la Universitatea din București, domenii de interes: literatură (florymr@gmail.com)

Nedelcu, Octavia – prof.dr. la Departamentul de filologie rusă și slavă al Facultății de Limbi și Literaturi Străine de la Universitatea din București, domenii de interes: literatură și cultură sârbă, literaturi iugoslave (cnelcu2004@yahoo.com)

Olteanu, Antoaneta – prof.dr. la Departamentul de filologie rusă și slavă al Facultății de Limbi și Literaturi Străine de la Universitatea din București, domenii de interes: literatură rusă (perioada veche și modernă, literatura secolelor al XX-lea – al XXI-lea), istoria mentalităților, etnologie (antoaneta_o@yahoo.com).

Paliga, Sorin – conf.dr. la Departamentul de filologie rusă și slavă al Facultății de Limbi și Literaturi Străine de la Universitatea din București, domenii de interes: lingvistică slavă, tracologie, relații lingvistice româno-slave (sorin.paliga@gmail.com).

Ristin, Dușița – lect.dr la Departamentul de filologie rusă și slavă al Facultății de Limbi și Literaturi Străine a Universității din București, domenii de interes: slavă veche, gramatică comparată a limbilor slave, mentalități (dusica_ristin@yahoo.com)

Stan, Gabriel Andrei – doctorand la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine a Universității din București; domeniu de interes: literatura rusă, mentalități (stangabrielandrei@yahoo.com)

CUPRINS

Volumul cuprinde lucrările sesiunii științifice „Slavistica românească și dialogul culturilor”, București, 22-23 septembrie 2017

Literatură

Camelia Dinu, <i>Mitul literar al lui Pușkin sub incidența avangardei. Viziunea lui Daniil Harms</i>	9
Florentina Marin, <i>Modalități de redare a mutațiilor arhetipului social rus în proza lui Viktor Ercfeev</i>	19
Octavia Nedelcu, <i>Ironie postmodernă în romanul „Mărirea și decăderea bolii Parkinson” de Svetislav Basara</i>	27
Antoaneta Olteanu, <i>Particularități ale prozei de lagăr ruse</i>	33
Gabriel-Andrei Stan, <i>„Furor poeticus”: nebunia și geniul în discursul romantic</i>	61

Mentalități

Marco Cassioli, <i>I tartari di Bessarabia e l’Impero Russo: la convenzione del 1770</i>	75
Carmen Cerasela Dărăbuș, <i>Multiculturalism în context slav – studiu de caz</i>	85
Andreea Gabriela Ionescu-Berechet, <i>Valul negru iugoslav, momentul de sinceritate al filmului socialist</i>	93

Lingvistică

Petia Asenova, <i>Об отражении языковых контактов в балканской ономастике</i>	103
Martin Henzelmann, <i>Das Bulgarische im Lichte der kognitiven Linguistik: Ein kurzer thematischer Überblick</i>	115
Daniela Konstantinova, <i>Обръщанията и титулуването в деловата кореспонденция в българския и словашкия език</i>	129
Sorin Paliga, <i>The substratum (thracian) place names in Romania and Bulgaria. Some thoughts regarding methodology and deontology</i>	137

Recenzii

Camelia Dinu, <i>Serghei Iarov, „Повседневная жизнь блокадного Ленинграда”, Moscova: Molodaja gvardija, 2013, 358 p.</i>	159
Dușița Ristin, <i>Mihai Mitu, „Viața lui Ioan Budai-Deleanu”, București, Ed. Saeculum, 2017, 527 p.</i>	160
Dușița Ristin, <i>Ivo Andrić, „Domnișoara”, traducere de Dorin Gămulescu, Ed. Uniunea Sârbilor din România, Timișoara, 2016, 246 p.</i>	162
Antoaneta Olteanu, <i>Alexandre Stroeve, La Russie et la France des Lumières. Monarques et philosophes, écrivains et espions, Institut D’Études Slaves, Paris, 2017, 511 p., ISBN 978-2-7204-0551-8</i>	163
Despre autori	165

Tiparul s-a executat sub c-da nr. 4384/2018,
la Tipografia Editurii Universității din București